

**Kongemaktens tilstedeværelse i
– og betydning for –
de norske byene i perioden
1397-1502**

Av Petter Halvorsen

**Masteroppgave i historie
Institutt for arkeologi, konservering og historie (IAKH)
Universitetet i Oslo, høsten 2010**

FORORD

Å fullføre masterstudiet på normert tid med to små barn og jobb har vært en utfordring. Den største takken skal min veileder Erik Opsahl ha. Uten ham hadde ikke dette vært mulig. Hans imponerende kunnskaper om temaet – og ikke minst den eksisterende litteraturen – har kommet meg til nytte. Nesten all litteratur brukt i oppgaven er etter tips fra Erik. Hans tilbakemeldinger har alltid vært særdeles grundige. Her aksepteres ikke slurv og unøyaktigheter. På den måten har arbeidet kunnet gå fremover. Takk også til lille Julia og lille Edvard og moren deres, Nina, for all oppmuntring og at de har latt meg holde på med et prosjekt som både har vært tidkrevende og økonomisk ugunstig. Fattern og bruttern skal ha takk for hjelp i forbindelse med trykking, lay out og korrektur, mens muttern takkes for årelang oppfølging!

INNHold

Kapittel 1: Innledning	4
1.1 Historiografisk utgangspunkt: Nedgang og en fraværende konge	4
1.2 Problemstilling og avgrensinger	8
1.3 Kilder og litteratur	9
1.4 Metode	11
Kapittel 2: Bakgrunn: Kongemaktens tilstedeværelse i – og betydning for – byene i Norge ca. 997-1397	12
2.1 Byenes tilblivelse ca. 997-1130: Kongemakten sentral	12
2.2 Kongemakten og byene fram til 1319	15
2.3 Kongemaktens tilstedeværelse i de norske byene i overgangen mellom høy- og senmiddelalderen (ca. 1319-1397)	20
2.4 Oppsummering	22
Kapittel 3: Kongenes norgesbesøk	24
3.1 Margrete og Erik av Pommern	24
3.2 Christoffer av Bayern	29
3.3 Karl Knutsson Bonde	32
3.4 Christian I av Oldenburg	33
3.5 Hans	43
3.6 Oppsummering	48
Kapittel 4: Kongenes korrespondanse med sin viktigste representant: Høvedsmannen	51
4.1 Skjøttingen av lokalforvaltningen	51
4.2 Innrømmelser og fullmakter	53
4.3 Erik Sæmundssons kamp mot Christian I som norsk tronkandidat	54
4.4 Kong Hans` forhold til Henrik Krummedike og Knut Alvsson	56
4.5 Oppsummering	61
Kapittel 5: Høvedsmannen i de ulike byene – forskjeller og likheter	63
5.1 Høvedsmannen i de ulike byene	63
5.2 Hvem var høvedsmennene?	66
Kapittel 6: Høvedsmennenes forhold til allmuen	78
6.1 Høvedsmennenes krav, oppfordringer og håndhevelse av loven	78

6.2 Høvedsmennenes forhold til enkeltindivider	80
6.3 Allmuens misnøye med høvedsmennene	84
6.4 Periodens store opprør	85
6.5 Det kongelige retterting og høvedsmennenes domsvirksomhet	91
6.6 Høvedsmannen som brevbesegler for allmuen	93
6.7 Den hjelpsomme og populære høvedsmannen	94
6.8 Oppsummering	95
Kapittel 7: Øvrige aspekter ved høvedsmennenes virksomhet	96
7.1 Konflikter høvedsmennene i mellom	96
7.2 Høvedsmennenes forhold til kirken	100
7.3 De anti-hanseatiske høvedsmennene på 1440-tallet	107
Kapittel 8: Avslutning	112
APPENDIKS	118
Høvedsmannsliste	118
BIBLIOGRAFI	122
Kildehenvisninger	122
Litteraturhenvisninger	123

KAPITTEL 1

INNLEDNING

1.1. Historiografisk utgangspunkt: Nedgang og en fraværende konge

I 1397 ble Erik av Pommern hyllet og kronet som konge over alle de tre nordiske riker i Kalmar. For Norges del skulle dette innebære en konge med fast sete utenfor Norges grenser helt fram til 1905 bortsett fra et kort intermesso i 1814. Fram til 1380 hadde Norge en innenlandsk konge som i all hovedsak oppholdt seg i landet, og da etter hvert fortrinnsvis i byene. Unntaket var Magnus Eriksson som i sin tid som konge over *hele* Norge, 1319-1355, oppholdt seg mer i sitt andre rike, Sverige.¹ Kongen var ved siden av kirken og handelen den mest sentrale kraften i byutviklingen.² I 1380/81 fikk Norge felles konge med Danmark gjennom Olav IV Håkonsson og fra 1397 av, var Norge en del av Kalmarunionen der sentrum for kongemakten i stigende grad kom til å ligge i Danmark. Året 1397 kom til å markere starten på en langvarig utvikling hvor kongen i liten grad oppholdt seg i Norge.

Hvis vi ser generelt på hva som er gjeldende teorier/oppfatninger om senmiddelalderen, altså tiden etter 1350, så vil et ord være spesielt treffende: Nedgang. Bare ved å se på overskriftene i Jørn Sandnes' del av Cappelens norgeshistorie får vi dette inntrykket: "Nedgangstider", "Ødegårder og avfolkning", "Fra vekst til forfall" og "Økonomisk forfall" er bare et utvalg.³ På lignende måte kan vi se på Halvard Bjørkviks del av Aschehougs norgeshistorie. Tittelen på boka er "Folketap og sammenbrudd".⁴ Her kommer det fram at for kongen, kirken og aristokratiet fikk befolkningsnedgangen som følge av pestangrepene, alvorlige økonomiske konsekvenser. Imidlertid tillegges det at for bøndene lettet avgiftstrykket og det ble mer jord tilgjengelig. Andreas Holmsen formulerte dette på følgende måte: "Det var selve trykket av overbefolkningen som hadde lettet. For folket i Norge var manndauen en befrielse".⁵ Ole Jørgen Benedictow har oppsummert på følgende måte: "Norges rike gikk under av mangel på statsinntekter og av mangel på en tilstrekkelig tallrik og velkvalifisert adel. Begge forhold kan føres tilbake til Norges relative fattigdom på jord og andre naturgitte betingelser. Det norske kongedømmet og de norske sosiale eliter greide aldri å tiltvinge seg tilstrekkelige økonomiske verdier av bondebefolkningen til å sikre Norges

¹ Moseng m.fl. 2007:170-176.

² Helle 2006:74-84.

³ Imsen og Sandnes 1977.

⁴ Bjørkvik 1996.

⁵ Holmsen 1977:350.

selvstendighet”.⁶ Jens Arup Seip hevdet at norsk middelalderhistorie reiser to spørsmål som hører til de sentrale i all historieforskning: Hvordan et rike blir til, og hvordan det går til grunne.⁷ Høymiddelalderen tar således for seg det første spørsmålet, mens senmiddelalderen tar for seg det andre. Senmiddelalderen var preget av et tjuetalls pestepidemier som presset folketallet ned til under halvparten. Det norske aristokratiet ble gradvis svekket, og politiske sentralistitusjoner ble flyttet utenlands. Norge gikk fra mer eller mindre likeverdighet til underlegenhet i unionspolitikken. Likevel hevder nyere forskning at bildet må nyanseres noe. Perioden omfattet også en gjennomgående omstillingsprosess som peker framover mot tidlig nytid.⁸

Også byene og byutviklingen i Norge er koplet til senmiddelalderens nedgangsbilde. I denne perioden er norsk byutvikling karakterisert ved tre forhold: Befolkningsnedgang, økt handelsvirksomhet og sentraliseringstendenser.⁹ Her er det det første punktet som i utgangspunktet peker i retning av nedgang. Befolkningsnedgangen førte til at mange gårder i og rundt byene ble lagt øde. Leietakerne ble færre og landskyldsinnpektene falt. Mest gikk dette ut over de største jordeierne: Kirken, det verdslige aristokratiet og kronen. Antall kirkelige institusjoner ble sterkt redusert. For Oslos vedkommende er det anslått at både den kirkelige og kongelige oppebørselen falt til under halvparten av nivået fra før 1350.¹⁰

En motvekt mot nedgangen var en relativ økning i handelsvirksomheten. Spesielt gjaldt dette for Bergen. Her er ikke nedgangsbildet veldig klart. Fortsatt hersker det usikkerhet rundt om folketallet i byen falt. Bygningstettheten ser ut til å ha holdt seg oppe, og nedgangen i kirkelige institusjoner ser ut til å ha vært mindre enn for de øvrige byene. Forklaringen må ligge i at Bergen var et sentrum og knutepunkt for fjernhandel. Her var hanseatene av spesielt stor betydning. Den tyske innflytelsen særpreget norsk handel i senmiddelalderen. Det hanseatiske kontoret ble etablert i Bergen rundt år 1360. Senere opprettet de også såkalte *faktorier* (handelsstasjoner) i Oslo og Tønsberg.¹¹

Sentraliseringstendensene i forvaltningen av riket som var tydelige i høy-middelalderen, fortsatte inn i senmiddelalderen. Spesielt pekte det forsterkede hovedsmanns-embetet i retning av at riket reelt ble styrt fra byene. Videre ble Magnus Lagabøtes bylov fra 1400-tallet tatt mer allment i bruk. På slutten av 1200-tallet ble bylagtinget innført som juridisk overordnet institusjon. Byadministrasjonen fikk således en fastere strukturering. Her

⁶ Benedictow 1977:457.

⁷ Seip referert i Moseng m.fl. 2007:279

⁸ Moseng m.fl. 2007:279-280.

⁹ Moseng m.fl. 2007:307.

¹⁰ Helle 2006:124-125; Moseng m.fl. 2007:308-310.

¹¹ Helle 2006:125-126; Moseng m.fl. 2007:311-312.

møtte lagmannen, systemannen, gjaldkeren, biskopens ombudsmann, 12 nemndemenn fra hver byfjerding og 12 rådmenn. Sistnevnte var en framstående gruppe blant dem som hadde eiendom i byen. Som gruppe var de en viktig del av byens politiske organisering, spesielt i domsvirksomhet. Utover i senmiddelalderen ble de en fast stående domsnemnd, ofte omtalt som byrådet. Fra 1400-tallet av ble formannen for rådet kalt borgermester. Byrådet fikk også egne bygninger, såkalte rådstuer.¹²

Hvordan gjorde kongemakten, gjennom fortrinnsvis høvedsmannen, seg så seg gjeldende etter at kongene hadde flyttet ut av landet? Hvis vi starter med Bergen, så beholdt byen sin stilling som det politiske og administrative midtpunktet for Vest- og Nord-Norge. Som kongelig residensby ble imidlertid byen, som de øvrige norske byene, sterkt redusert. Etter 1380 har vi belagt kongebesøk i byen i 1450, 1453 og 1486, mens hertug Christian (II) var på besøk i 1507 og 1509. Det eneste organet som representerte riksenheten i Norge etter at kongen tok sete i Danmark var riksrådet. I både Bergen og Oslo ser enkelte av dets medlemmer i perioder ut til å ha sittet fast.¹³ Kongen var representert ved høvedsmannen i kongsgården. Disse og andre lensinnehavere sto friere som utøvere av kongens myndighet enn høymiddelalderens systemmenn hadde gjort. Høvedsmannen hadde direkte ansvar for myndighetsutøvingen – finansielt, rettshåndhevende og militært – i de områdene som lå inn under slottslenet. Under seg hadde høvedsmannen fogder som hjalp til i forvaltningen av slottslenet. Videre hadde han en stab av sveiner som var fast stasjonert på slottet. Disse kunne ha en rekke ulike oppgaver. I tillegg kom lagmannen. Han var den ledende kongelige ombudsmannen i den indre bystyringen, dels som kongens dømmende representant og dels som formann i byrådet.¹⁴

Heller ikke til Oslo kom kongen ofte i senmiddelalderen. Likevel vokste byen i løpet av senmiddelalderen fram som landets viktigste maktsentrum. Utgangspunktet for dette var Akershus, ikke som kongeresidens, men som militært-administrativt støttepunkt. Det politiske tyngdepunktet flyttet seg fra Bergen til Oslo. Som i Bergen, lå nøkkelen til den militære og administrative kontrollen med byen i høvedsmannsembetet.¹⁵

Kongemakten i Trondheim er forholdsvis lite omtalt i kildematerialet fra senmiddelalderen. Kongsgården dominerte bybildet både synlig og symbolsk fram til cirka 1470. Her satt kongens ombudsmann, og lokalene ble brukt for rettsmøter ledet av den kongelige lagmannen. Lensherrene i Trondheim var militære befalingsmenn og skatteoppkrevere på

¹² Moseng m.fl. 2007:312-313.

¹³ Helle 1982:825.

¹⁴ Helle 1982:825, 831-832, 839-840, 842, 852.

¹⁵ Nedkvitne 1991:389, 407 og 412.

kronens vegne for hele eller størsteparten av Frostatingslagen, som omfattet de åtte fylkene i Trøndelag, samt muligens etter hvert Namdalen og Nordmøre.¹⁶ Skatteoppkreving, rettspleie og administrasjon ble i senmiddelalderen trukket vekk fra bygdene og konsentrert i Trondheim. Sentraliseringstendensen var, som nevnt, ikke spesiell for Trondheim. Også i Bergen og Oslo var dette et typisk trekk. Utviklingen var en følge av statsmaktens vekst og riksstyrets krav til en mer effektiv og oversiktlig administrasjon. Når det gjelder kongebesøkene, så var disse også for Trondheims del sjeldne. Nevnes bør imidlertid at Trondheim var kroningsby i 1450 og 1483. Ved det første tilfellet ble byen framhevet som nettopp det. Spesielt for Trondheim var at Christian I i 1475 forlente mesteparten av Trøndelag, inkludert Trondheim by, til erkebiskopen. Han kom dermed til å representere kongemakten i bystyringen.¹⁷

Den siste av de fire betydeligste byene i Norge i senmiddelalderen var Tønsberg. Som landet forøvrig, har også utviklingen i Tønsberg blitt beskrevet i nedgangens tegn. Året 1380 markerer sluttunkt for byens rolle som kongelig residens. Byen i seg selv, gjennom festningen, forble likevel et politisk-administrativt sentrum. Som kongelig administrasjonssenter ble byen uansett svekket. Staben av kongelige ombudsmenn skrumpet drastisk inn. Som i de andre byene ble kongen i første rekke representert av høvedsmannen og lagmannen. Tønsbergs rolle i senmiddelalderen var først og fremst å fungere som midtpunkt for forvaltningen av Vestfold syssel og Tunsberghus` fehirdsle, hevdet Arne Odd Johnsen.¹⁸

I siste fase av senmiddelalderen ble byrådet styrket som styringsorgan. Likevel sørget kongedømmet for å holde en kontrollerende hånd over byene. Dette blant annet fordi rådmennenes domsvirksomhet som regel ble ledet av den kongelige lagmannen. Riksrådene som fra Håkon Vs dager ser ut til å ha vært mer eller mindre fast stasjonert i Bergen og Oslo, styrket den kongelige kontrollen med bystyringen. Riksrådet og lagmannsdomstolene i de to byene tilnærmet seg hverandre etter at kongemakten fikk sete utenfor landet etter 1380. Fra midten av 1400-tallet fikk riksråder generelle og friere fullmakter til å representere kongen som øverste dommer i såkalte retterting. Ved utgangen av middelalderen ble mesteparten av Norge, med unntak fra Båhus og Tunsberghus slottslen, forvaltet sivilt og militært på kongens vegne av høvedsmennene på Akershus og Bergenhus. Utviklingen gikk på bekostning av Tønsbergs og Trondheims rolle som kongelige styringssentre.¹⁹

¹⁶ Moseng m.fl. 2007:58.

¹⁷ Blom 1956:453 og 456; Blom 1997:271, 289 og 357; Helle 2006:142.

¹⁸ O.A. Johnsen 1929a:390; A.O. Johnsen 1971:74; Eriksson og Thoresen 1976.

¹⁹ Helle 2006:140-142.

Hvis vi avslutningsvis ser ut til Europa, var høymiddelalderen den første store ekspansjonsperioden for europeisk byliv. En massiv byvekst satte inn. Gamle byer ble større, og tusener av nye kom til.²⁰ Byveksten i senmiddelalderen stoppet i det store og hele opp grunnet den generelle befolkningsreduksjonen. Dette gjaldt både i Nord- og Sør-Europa. Bildet er likevel ikke helt entydig. Enkelte byer forsvant, mens andre blomstret opp. Mange steder møter vi i senmiddelalderen en ny borgerlig selvbevissthet som blant annet ga seg utslag i storslagen byggevirkosomhet.²¹ Steinar Imsen diskuterer om det var en krise for den ikke-agrar økonomien i senmiddelalderen fram mot år 1450. Han konkluderer på følgende måte: ”Krise eller ikke krise; byen som fenomen styrket trolig sin stilling i det europeiske samfunnet i senmiddelalderen. Den urbane kulturen ble ikke svekket, slik tilfellet hadde vært i nedgangsperioden etter romerrikets fall tusen år tidligere, snarere var det tvert i mot.”²²

1.2 Problemstilling og avgrensinger

Med utgangspunkt i påståtte nedgangstrekk for byene og en fraværende konge, blir problemstillingen for masteroppgaven som følger: ”Kongemaktens tilstedeværelse i – og betydning for – de norske byene i perioden 1397-1502.” Med tanke på at kongemakten flyttet sitt sentrale sete ut av landet, er dette en interessant problemstilling fordi den innenlandske kongemakten, blant annet gjennom kongens fysiske tilstedeværelse i byene, hadde vært så viktig for byenes utvikling fram til 1397. Hvordan gjorde kongemakten seg gjeldende i byene da den fysiske kongen åpenbart fikk et mer distansert forhold til dem? Hvilke forandringer kunne vi se fra tiden forut? Disse spørsmålene vil jeg forsøke å belyse. Min oppgave blir kort sagt å avdekke hvilket forhold kongemakten hadde til de norske byene i senmiddelalderen.

Først vil jeg undersøke kongenes bevegelsesmønster. Hvor oppholdt de seg? Hvor ofte var de i Norge – og hvor ofte var de i de ulike byene? Hendte det at de var i Norge over tid? Hvorfor oppholdt de seg her? Når kongen stort sett var fraværende fra Norge, vil jeg så studere kongemaktens fysiske tilstedeværelse i landet gjennom sin fremste representant i byene, høvedsmannen. Hvem fikk slike posisjoner og hva gjorde de?

Hvilke byer er det snakk om? I all hovedsak var kongemaktens virksomhet i de norske byene i senmiddelalderen knyttet til de fire største: Bergen, Oslo, Trondheim og Tønsberg. I tillegg var Båhus festning med de nærliggende byene Konghelle, Marstrand og etter hvert Oddevald, av stor betydning for kongen. I disse fire byene, samt på Båhus, plasserte kongen

²⁰ Helle 2006:64.

²¹ Imsen 2000:24-25.

²² Imsen 2000:67.

sine (slotts)hovedsmenn. Det fantes andre byer i Norge også, men disse nevnes knapt i forbindelse med kongen i det eksisterende kildematerialet fra 1400-tallet.

I oppgavens periode hadde Norge fem konger og én i praksis regjerende dronning: Margrete (1388-1389, faktisk regent til sin død i 1412), Erik av Pommern (1389-1442), Christoffer av Bayern (1442-1448), Karl Knutsson Bonde (1449-1450), Christian I (1449/1450-1481) og Hans (1483-1513).²³

Det logiske sluttpunktet for oppgaven burde kanskje være ved en konges død. Kong Hans døde ikke i 1502. Han levde helt fram til 1513. Grunnen til at 1502 er valgt, er at året representerte en forandring i kongemaktens politikk overfor Norge. Dette året klarte kongen å slå ned Knut Alvssons opprør. Det ble nå viktigere enn før for kongemakten å kontrollere Norge. Av den grunn ble det etter 1502 ført en helt annen og mer aktiv politikk overfor Norge for å sikre landet for unionen. Blant annet plasserte kong Hans fra 1506 sin sønn, Christian (II), i Norge som visekonge.²⁴ Ut fra arbeidshensyn og oppgavens rammer, valgte jeg derfor å avslutte oppgaven i det avgjørende året 1502.

De samme arbeidsrammene har gjort det nødvendig å gjøre en del tematiske avgrensinger. Kongenes privilegiepolitikk er et sentralt tema i kongemaktens forhold til de norske byene. Imidlertid er det skrevet såpass mye om dette tidligere at jeg i denne sammenhengen nøyer meg med en liten innføring i forbindelse med hovedsmennenes forhold til hanseatene. Kongenes forhold til kirken blir heller ikke gjenstand for noen egen analyse. Imidlertid har jeg sett nærmere på hovedsmennenes forhold til kirken. Når det gjelder kongenes representanter har jeg i nøyde meg med å se på den fremste i byene – hovedsmannen. Han var imidlertid ikke alene. Lagmannens virksomhet kunne også vært analysert. Det samme gjelder både hoveds- og lagmannens ulike medhjelpere.

1.3 Kilder og litteratur

Kilden for oppgaven er trykte diplomer. Disse er først og fremst hentet fra *Diplomatarium Norvegicum* (DN).²⁵ Å finne fram i DN kan være en møysommelig prosess. Hjelp til å finne fram til kongebrevene finnes i Rolf Fladbys lille hefte, ”Kongebrev i DN I-XX”.²⁶ Her finnes nøyaktige referanser til DN I-XXs cirka 1500 kongebrev (altså brev fra regjerende norsk monark). Fladby har videre fordelt brevene på 13 hovedgrupper. Dette lille heftet er veldig arbeidsbesparende. For bind XXI og XXII finnes ingen tilsvarende hjelp.

²³ Moseng m.fl. 2007:424-425.

²⁴ Jmfr. Moseng m.fl. 2007:379-400.

²⁵ *Diplomatarium Norvegicum*. Bind I-XXII. Christiania 1847-Oslo 1992.

²⁶ Fladby, Rolf 1965. *Kongebrev i Diplomatarium Norvegicum I-XX, I*. Oslo.

Videre finnes serien *Regesta Norvegica* (RN) som fungerer utmerket som et hjelpemiddel til å finne fram i kildene.²⁷ Her er alle diplomene ordnet kronologisk. Dette i motsetning til DN hvor kronologien kun gjelder innenfor hvert enkelt bind. I RN finnes et kort referat av hvert brev skrevet på moderne norsk med nøyaktige henvisninger til hvor kilden er trykt. I forhold til denne oppgaven har imidlertid denne serien vært av begrenset verdi da den bare dekker perioden fram til 1419 (i praksis 1404 da bind IX 1405-1419 først nylig har utkommet).

Av andre kildeutgaver har serien ”Norges Gamle Love, Anden Række” (NGL) vært flittig benyttet.²⁸ Sålangt er denne serien fullført for perioden 1388-1513. Ved siden av DN er det denne kildesamlingen jeg har støttet meg mest til. Lover, forordninger og kongebrev er som oftest å finne her. Nevnes bør også at DN og NGL ofte overlapper hverandre. Mange brev finnes begge steder.

Tidvis har jeg også måttet lete i svensk, dansk og islandsk diplomatarium, samt hanserecessene, men dette har hørt med til sjeldenhetene. Ganske sikkert kunne flere nyttige opplysninger vært hentet fram ved mer aktivt å bruke disse kildeutgavene, men tiden til rådighet har satt en effektiv stopper for det. Et eksempel kan være Erik av Pommerns norgesbesøk i 1410.²⁹ Denne opplysningen finnes i det danske diplomaterialet, men er ikke nevnt i eldre eksisterende norsk forskningslitteratur. Her er det tatt for gitt at Erik bare var i Norge en gang etter 1397. Det nylig utkommete bind IX av RN, samt den nyeste norgeshistorieserien til Ole Georg Moseng m.fl. har imidlertid fått med seg dette besøket.³⁰

Noe man heller ikke kan se helt bort fra, er muligheten for feil og mangler i diplomaterialet. Det er fullt mulig at brev kan ha blitt feildatert. Et eksempel er Erik av Pommerns utstedte brev fra Akershus i 1425 som det har vært konkludert med må være enten feildatert eller rett og slett et falsum.³¹ Diplomene kan også inneholde andre feil. I overføringen fra originalkilder til trykk, kan feil og misfortåelser oppstå. Selv om det finnes mange diplomer, så er det åpenbart mye som mangler for å kunne gi et komplett bilde av historien. Eksempel på dette kan være oversikten over høvedsmenn på de ulike slottene. Her er det mange hull i kildematerialet. Å trekke generelle slutninger på bakgrunn av det begrensede kildematerialet, er faglig og metodisk utfordrende.

²⁷ *Regesta Norvegica*. Bind I-IX. Oslo 1978-2010.

²⁸ *Norges Gamle Love. Anden række*. Bind I-III. Christiania 1912-Oslo 1966.

²⁹ *ÆA* I, s. 115.

³⁰ RN IX 592; Moseng m.fl. 2007:339.

³¹ NGL 2.r., bd. 1, s. 116.

Som det vil fremgå av litteraturlisten, er mye litteratur er brukt i oppgaven. Spesielt gjelder det byhistoriene til Knut Helle (1982), Arnved Nedkvitne (1991), Oscar A. Johnsen (1929) og Grethe A. Blom (1956 og 1997), men også norgeshistorieseriene til Absalon Taranger (1915 og 1917), Steinar Imsen (1977), Ole J. Benedictow (1977), Halvard Bjørkvik (1996) og Ole G. Moseng, Erik Opsahl, Gunnar I. Pettersen og Erling Sandmo (2007). Lars Hamres bøker (1968 og 1971) om norsk politisk historie i senmiddelalderen, har også vært nyttige.³² Det samme har Norsk Biografisk Leksikon (NBL) vært.³³

1.4 Metode

Historisk metode dreier seg om hvilke framgangsmåter historikere bruker for å finne kunnskap om fortida. Derfor innebærer metode å *velge* et forskningsopplegg, altså en måte å komme fram til svar på de spørsmål vi stiller oss. Kjernen i metode er hvordan en best legger opp den historiske undersøkelsen.³⁴

Den metodiske tilnærmingen i denne avhandlingen er kvalitativ. For å kunne kartlegge kongemaktens tilstedeværelse i – og betydning for – byene fra 1397 til 1502, måtte jeg først få oversikt over hvem som representerte kongen i de ulike byene. Kongen selv var jo i liten grad til stede. Ved hjelp av de ulike byhistoriene som er skrevet, kunne jeg sette opp lister over høvedsmennene som regjerte i byene. Deretter gikk jeg systematisk, brev for brev og høvedsmann for høvedsmann, gjennom DN og NGL for å kartlegge deres virksomhet som kongemaktens representant. Dermed kunne jeg også kontrollere listene i byhistoriene – som faktisk hadde enkelte mangler. For Båhus` og Trondheims del fantes ingen slike lister i sekundærlitteraturen. Derfor krevdes her ekstra granskning for å kunne konstruere slike oversikter.

Deretter gikk jeg på samme måte igjennom alle kongebrevene for de fem aktuelle kongene og den ene dronningen. Således skaffet jeg meg oversikt over hva som var å finne i kildene i forhold til oppgavens problemstilling. Ut fra det kunne jeg så lage en disposisjon over oppgaven.

Framstillingen er ikke helt fri for kvantitative tilnærminger. Tall og enkel statistikk er brukt for å klargjøre kongenes norgesbesøk i perioden. Det samme gjelder oversikten over hvem de ulike høvedsmennene var.

³² For nærmere referanser, se litteraturlista.

³³ *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind I-XIX. Kristiania 1923-Oslo 1983: Aschehoug; *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1-10. Oslo 1999-2005: Kunnskapsforlaget.

³⁴ Kjeldstadli 1999:47-49.

KAPITTEL 2

BAKGRUNN: KONGEMAKTENS TILSTEDEVÆRELSE I - OG BETYDNING FOR – BYENE I NORGE CA. 997-1397.

2.1 Byenes tilblivelse ca. 997-1130: Kongemakten sentral

De første urbaniseringstendenser i Norge synes å ha kommet med Skiringssalkaupangen i Vestfold omkring år 800 etter Kristus. Knut Helle mener at en politisk organisert makt må ha stått bak. I den forbindelse lanserer han danske kong Godfred som en mulig grunnlegger. Området kan nemlig ha tilhørt danskene på denne tiden, og det var Godfred som grunnla Hedeby omtrent på samme tid.³⁵ Klaus Krag er imidlertid forsiktig med å kalle Skiringssal en *by*. Strandsted er nok et mer treffende begrep; altså små handelsplasser som gjerne kunne være mobile og ofte begrenset sin virksomhet til sommerhalvåret. Noe mer måtte til før vi kunne kalle disse stedene for byer; nærmere bestemt en konge- og en kirkemakt. Nettopp tilstedeværelsen av disse institusjonene skiller de opprinnelige strandstedene fra de senere byene. Krag mener derfor at byer i Norge var et resultat av utviklingen på 1000-tallet. Følgelig kunne vi først se en mer omfattende byutvikling her til lands på 1100- og 1200-tallet.³⁶

Krag viser videre til kongesagaene som forteller at det var *kongene* som grunnla byer.³⁷ Eksempelvis skal Nidaros ha blitt grunnlagt av Olav Tryggvason, Oslo av Harald Hardråde og Bergen av Olav Kyrre. Også Helle er klar på den nye norske kongemaktens betydning for den tidlige bydannelsen i Norge - sågar en viktigere drivkraft enn både økt folketall og økt produksjon. Sannsynligvis hadde kongene kjennskap til enkelte byers betydning i utlandet. Videre var kongemakten sentral i etableringen av kirken, som senere selv var en viktig drivkraft i byutviklingen.³⁸

Den engelske munken Ordericus Vitalis skrev i 1135 at det fantes seks *civitates* i Norge: Bergen, Konghelle, Nidaros, Sarpsborg, Oslo og Tønsberg. I kongesagaene er disse nevnt som de seks eldste byene i Norge.³⁹ Fire av disse var plassert i det sønnafjelske Norge. Av disse titulerer Tønsberg seg ofte som Norges eldste by. Snorre omtaler byen som ”kjøpstad” allerede på Harald Hårfagres tid (tidlig 900-tall). Imidlertid finnes hverken

³⁵ Helle 2006:31-32 og 39.

³⁶ Krag 1995:204 og 212.

³⁷ Krag 1995:205.

³⁸ Helle 2006:61-62.

³⁹ Norseng 2000:57; Helle 2006:41.

stedsnavn, litterære kilder eller arkeologiske spor som stadfester dette. Arkeologiske funn tyder derimot på at byen skriver seg fra sent 1000-tall. For kongemakten tyder mye på at byen først ble sentral under borgerkrigstida, selvom arkeolog Jan E.G. Eriksson åpner muligheten for at Sem gård kan ha vært kongsgård i vikingtida.⁴⁰

Ut fra sikre spor, er Oslo Sørøst-Norges eldste by. Både den eldste Klemenskirken og et gatenett kan skrives tilbake til tiårene rundt år 1000. Danskekongene Harald Blåtann og Svein Tjugeskjegg kan ha stått bak. Like sannsynlig er Olav den Hellige (konge 1015-1028) som hadde behov for en by til å kontrollere de nyvunnede Opplandene fra. I så måte lå Oslo bra plassert. Olav Tryggvason er også en mulig kandidat. Han skal ha kristnet Viken, men det er veldig usikkert hvor gjeldende han kan ha gjort seg i osloområdet i sin korte regjeringstid (år 995-1000).⁴¹ Uansett tilskrives Harald Hardråde (konge 1046-1066) tittelen "Oslos grunnlegger". I følge Snorre "lot Harald reise kjøpstad øst i Oslo".⁴² Vi befinner oss da rundt år 1050. Kirker og forsvarsverk i forbindelse med kongsgården kan dateres hit. For Haralds del var Oslo godt egnet som utgangspunkt for hærferder mot Danmark, samt også med tanke på å kontrollere bøndene mellom Oslofjorden og Mjøsa.⁴³ Norseng setter spørsmålsteget ved om Harald bør tildeles æren som Oslos grunnlegger. Likevel understreker han betydningen Harald må ha hatt i byens tidlige utvikling. Mye tyder på at det var nettopp Harald som sto bak utbyggingen av kongsgården, Mariakirken og den yngste av Klemenskirken.⁴⁴ Kirkebyggingen fortsatte i Oslo i årene rundt år 1100. Sannsynligvis var kongen byggherren. Makt kunne blant annet manifesteres gjennom kristendommen. Sigurd Jorsalfar (konge 1103-1130) synes eksempelvis å ha hatt en sterk tilknytning til byen. Mest sannsynlig sto han bak byggingen av St. Hallvardskatedralen tidlig på 1100-tallet – kirken han forøvrig ble gravlagt i. Oslo var blitt et kongelig og kirkelig sentrum.⁴⁵

Ordericus nevner ytterligere to byer i Sørøst-Norge: Konghelle og (Sarps)borg. Om førstnevnte skriver Erik Gunnes at det særlig var Sigurd Jorsalfar som tok seg av bydannelsen. Sigurd oppholdt seg mye i byen og bygde et kastell med tilhørende kongsgård.⁴⁶ Helle påpeker at byen nok likevel er eldre enn Sigurds regjeringstid. Allerede under Magnus den gode (konge 1035-1047) ble byen rikets grenseby i sør. Sagatradisjonen sier at

⁴⁰ Eriksson og Thoresen 1976.

⁴¹ Norseng 2000:36-38; Helle 2006:54-55.

⁴² Snorre referert i Norseng 2000:39.

⁴³ Gunnes 1976:327; Helle 2006:56.

⁴⁴ Norseng 2000:41 og 43.

⁴⁵ Norseng 2000: 54-56.

⁴⁶ Gunnes 1976:329; Helle 2006:58.

Olav Kyrre (konge 1067-1093) ofte satt her. Av mer håndfaste bevis, kan arkeologene skilte med funn som dateres til perioden 1080-1140. Uansett var Konghelle en beskjedne by.⁴⁷

Beskjedne må også Borg ha vært. Byen lå strategisk plassert ved Glommas utløp i en periode (tidlig på 1000-tallet) hvor Båhuslen var under svenskekongen Olof Skotkonung. I følge sagaene var det Olav den Hellige som opprettet kjøpstad i Borg. Han skal ha reist både kongsgård og Mariakirke her. I tillegg satt han i byen flere vintre. Borgarting ble deretter brukt som hyllingsting for Knut den mektige i 1028 og fungerte som kjøpstad i Olav Kyrres dager.⁴⁸

I følge Helle lå utgangspunktet for det første rikskongedømmet på Vestlandet. Harald Hårfagre gjorde seg gjeldende her allerede sent på 800-tallet. Et av hans hovedseter var Alrekstad rett utenfor det som skulle bli byen Bergen. Gulating og leidangsordningen tilskrives Harald og hans etterfølger – sønnen Håkon Adalsteinsfostre (konge 935-960). Som by står Bergen alene på Vestlandet i tidlig middelalder. Olav Kyrre regnes av sagaene som Bergens grunnlegger. Helle analyserer dette inngående i sitt bind av Bergens historie. Han mener at noe grunnleggende må ha skjedd i Bergen i Olavs dager. Nøyaktig hva gjør ikke sagaene rede for, men det er grunn til å tro at Kristkirken på Holmen ble påbegynt og at et bispesete var under planlegging eller kanskje allerede grunnlagt.⁴⁹ Olavs sønnesønn Øystein Magnusson (konge 1103-1123) var også sentral i grunnleggingen av de første kirkelige sentralinstitusjonene i byen – bispestolen og Munkeliv kloster. Videre reiste han en kongsgård på Holmen. All byggevirksomheten tyder på at Bergen allerede tidlig på 1100-tallet var i ferd med å bli kongelig residensby.⁵⁰

I Trøndelag og Nord-Norge var Trondheim/Nidaros enestående som by i tidlig middelalder. At jarleätten fra Hålogaland slo seg ned på Lade sent på 800-tallet var viktig for bydannelsen.⁵¹ Byen skal ha blitt anlagt av Olav Tryggvason på slutten av 900-tallet. Han stakk ut tomter til kirke og kongsgård. Arbeidet ble videreført av Olav den hellige som satte kjøpstaden i Nidaros for godt.⁵² For Olav den helliges sønn, Magnus den gode, ble Nidaros en viktig by. Han skal ha stått bak lovboka ”Grågåss” som gjaldt for Trondheim. Videre reiste han kongsgård i byen og utformet ”Olavsskrinet” – et helgenskrin med Olav den helliges legeme. Harald Hardråde fullførte både kongsgården og Olavskirken som Magnus hadde

⁴⁷ Helle 2006:58-59.

⁴⁸ Gunnes 1976:327; Helle 2006:58.

⁴⁹ Helle 1982:86-94.

⁵⁰ Helle 1982:153-156.

⁵¹ Helle 2006:50.

⁵² Helle 2006:51.

påbegynt. Han reiste også Mariakirke oppe på Mælen. Under Harald slo utmynting igjennom i Norge. Dette foregikk blant annet i Nidaros – et tegn på at rikskongedømmet nå var fysisk etablert i byen.⁵³ Øystein Magnusson var ikke bare sentral i Bergen. Også i Nidaros oppholdt han seg ofte. Her reiste han Nikolaskirken. I tillegg var han opptatt av samferdselsspørsmål. Han bygde fjellstuer mellom Oslo og Nidaros og han iverksatte tiltak for å bedre sikkerheten til sjøs mellom Bergen og Nidaros.⁵⁴

Kongesagaene utpeker Nidaros som et viktig kongelig og kirkelig sentrum. På 1000-tallet ble to kongsgårder og 6-7 kirker bygget. Blant disse var Kristkirken som ble reist av Olav Kyrre. Dette var forøvrig forløperen til Nidarosdomen. Samme mann grunnla det faste bispesetet i byen. Byggevirksomheten antyder at byen vokste mest av landets byer på 1000-tallet. Den tyske historieskriveren Adam av Bremen underbygger dette. Omkring år 1075 skrev han at Nidaros var nordmennesenes hovedby. At alle kongene (med unntak fra Magnus Berføtt) ble gravlagt i byen fram til 1123 styrker påstanden ytterligere⁵⁵

Som fellesnevner for den første norske byutviklingen kan vi si at det ser ut til at de fleste byene utviklet seg fra små strandsteder til å bli byer og at kongemakten var viktig for denne utviklingen. Det nye kongedømmet var helt sentralt. Kongene reiste rundt, men overvintret gjerne i en enkelt by. Fem av byene Ordericus nevnte var ”kongelige” byer. Den siste – Tønsberg – kom til å bli det. I disse byene ble kongsgårdene et administrativt sentrum. De tre største byene ble både bispeseter og egne administrative enheter (samtidig som de var administrasjonssentre for deres egen region) hvor en kongelig ombudsmann – kalt ”gjaldker” – fikk ulike oppgaver. Blant disse var å lede byens nye organ – bymøtet. Bymøtet var domstol og rådslagningsorgan, i tillegg til å fastsette byvedtekter og foreta reguleringer. Gjaldkeren forvaltet videre byens kasse. I juridisk- administrativ forstand gir det derfor mening å si at det var kongene som ”grunnla” byene.⁵⁶

2.2 Kongemakten og byene fram til 1319

I Sverige og Danmark økte byenes antall og omfang betydelig i høymiddelalderen. Sterkere kongemakt var også her viktig. I Norge var veksten mer beskjeden grunnet tynnere befolkningsgrunnlag enn det danske riket og de sentralsvenske områdene.⁵⁷ Sterk vekst så vi likevel i fem av byene Ordericus nevner. Unntaket er Borg. Her mangler arkeologisk

⁵³ Blom 1997:53-55.

⁵⁴ Blom 1997:63.

⁵⁵ Blom 1997:59-62; Helle 2006:52-53.

⁵⁶ Krag 1995:212-213.

⁵⁷ Helle 2006:66.

materiale til en god vurdering av utviklingen i høymiddelalderen. Dette suppleres med manglende omtale i kongesagaene, selv om det kommer fram at kongene tidvis oppholdt seg her på 1200-tallet. Konghelle mangler også arkeologiske bevis på en betydelig by, men vi vet byen fikk en økt strategisk betydning i borgerkrigstiden. Betydningen styrket seg ytterligere under Håkon Håkonssons og Håkon Vs sørøstvendte utenrikspolitikk. I førstnevnte periode ble det også bygd en steinborg ved byen. Byens betydning avtok imidlertid da Båhus festning ble bygget.⁵⁸

Tre andre byer bør nevnes: Skien, Stavanger og Hamar. Når det gjelder Skien, kan kanskje urbaniseringstendenser spores tilbake til sent 900-tall, men betegnelsen by kan neppe brukes før senere i middelalderen. Opprettelsen av bispesetet på 1100-tallet regnes gjerne som starten på byen Stavanger. På 1200-tallet omtales stedet som by både av Håkon Håkonsson og i sagaene. Hamar var nok en beskjeden by i høymiddelalderen, men fikk en økt betydning som kongelig administrasjonssenter på 1300-tallet da lagmannen over Opplandene tok sete der.⁵⁹ Under "Ribbungsfeiden" i 1220-årene var også stedet av betydning. For kompletthetens skyld bør også Marstrand i Båhuslen nevnes. Her kom den tidligste bebyggelsen i Håkon Håkonssons tidsrom. Stedet fungerte som havnesteasjon i forbindelse med den økte handelssjøfarten på Østersjøen. Videre lå byen gunstig plassert med tanke på sildefisket langs Båhuslenkysten. Imidlertid kan Marstrand neppe kalles en by før i senmiddelalderen.⁶⁰

Når vi snakker om drivkrefter i byutviklingen, spilte kongemakten utover i høymiddelalderen en organisatorisk hovedrolle. Sagaene påpeker at byene strategisk sett ble viktigere i borgerkrigstiden. Allerede på 1130-tallet var det vanlig at kongene og deres folk overvintret i byene. Sverre Sigurdsson (konge 1177-1202) og Magnus Erlingsson (konge 1161-1184) sloss i stor grad om de fire største byene. Derfor oppholdt de seg sjelden lenge utenfor disse.⁶¹ La oss derfor i det følgende konsentrere meg om Nidaros, Bergen, Oslo og Tønsberg.

Historisk sett er nok opprettelsen av erkebispesetet i 1152/53 det viktigste som skjedde i Nidaros på 1100-tallet. Kongemakten la i samarbeid med kirken til rette for en norsk kirkeorganisasjon. Hvor initiativet kom fra gir likevel ikke kildene noen klare opplysninger om. Imidlertid står det nevnt i sagaene at Sigurd Jorsalfar skal ha lovet å

⁵⁸ Helle 2006:64-68.

⁵⁹ Helle 2006:70

⁶⁰ Helle 2006:68-70.

⁶¹ Helle 1995:133; Helle 2006:74.

opprette et eget norsk erkesete.⁶² Inger Ekrem spekulerer i om den latinske Norgeshistorien, ”Historia Norwegie”, kan ha vært et offisielt norsk kirkepolitisk skriv med det mål å overbevise paven om at Norge var verdig en egen kirkeprovins.⁶³ Vi er nå midt i borgerkrigstiden og kirken ble med ett både en aktør og viktig politisk maktfaktor. Erkebispesetet støttet først Inge Krokrygg (konge 1136-1161), deretter Magnus Erlingsson. Sistnevnte var ikke kongssønn og trengte kirkens hjelp. Magnus var den første som ble salvet og kronet til konge i Norden, men dette var ikke uten kostnad. En rekke privilegier måtte Magnus siden stadfeste for kirken.⁶⁴

Kong Sverres maktbase lå i Trøndelag. I 1177 ble han hyllet på Øyrating. To år senere sto slaget på Kalvskinnet. Her falt Magnus Erlingssons far Erling Skakke. Etter dette ble Nidaros langt på vei Sverres base. I 1182/83 bygde han landets første steinborg, kalt Zion eller Sverresborg. Sverre hadde nå etablert kontroll over både Trøndelag og Vestlandet hvor Bergen ble en stadig viktigere by. Til tross for gjentatte angrep, klarte aldri kuvlunger og baglere å ta byen fra Sverre. I sine siste år var Sverre sjeldnere i Nidaros. Da han døde i 1202 ble han gravlagt i Bergen. Dette var en klar markering av byens voksende betydning for kongemakten.⁶⁵

De kommende kongene, Håkon Sverresson og Inge Bårdsson, satt også hovedsaklig i Nidaros. I 1206 angrep baglerne byen. Inge måtte flykte og mange ble drept. To år senere ble det endelig inngått et forlik om riksdeling. Krigshandlingene tok en pause. Da Inge døde i 1217, var han den siste kongen som ble gravlagt i Nidaros Kristkirke. Byen var ikke lenger hovedsete for landets konger.⁶⁶

Med noen små avbrudd midt på 1100-tallet, kan Nidaros betraktes som landets viktigste by fram til Håkon Håkonsson gjorde Bergen til nettopp det. Det var i Nidaros kongene var mest. Her var det størst byggevirksomhet, og det var her de fleste kongene ble begravet. Med tanke på viktigheten for kongemakten, ble imidlertid ikke 1200-tallet noen storhetstid for byen. Grunnen var nok at Europa ble mer sentral. Både militært og handelsmessig var byen litt perifer.⁶⁷

Under Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte ble derfor fokuset flyttet sørover i større grad. Spesielt Bergen, men også Oslo og Tønsberg ble viktigere byer. Nest etter

⁶² Helle 1974:45-46; Helle 2006:77.

⁶³ Ekrem 1998:7 og 19.

⁶⁴ Blom 1997:95-104.

⁶⁵ Blom 1997:105-113.

⁶⁶ Blom 1997:113-115.

⁶⁷ Poppe 1997:170-171 og 180-181.

Nidaros var Bergen byen med flest slag under borgerkrigstiden.⁶⁸ Disse fant nesten utelukkende sted i Sverres tidsrom. Det var også på denne tiden Bergen utviklet seg i retning landets viktigste by. Vinteren 1180/81 satt Sverre for første gang i byen. Våren 1181 sto et av borgerkrigenes hardeste slag på Nordnes. Birkebeinerne og Sverre måtte trekke seg tilbake til Nidaros. To år senere tok han byen tilbake. Magnus flyktet utenlands. Da Magnus ble drept ved Fimreite i 1184, fikk Sverre endelig grepet om Vestlandet. Som i Nidaros bygde han nå også i Bergen en steinborg kalt Sverresborg. Utbyggingen av borgen og kongsgården vitner om byens økende betydning. På 1190-tallet viste borgen seg å være uinntakelig. I 1198 var baglerne så frustrerte over dette at de brant byen ned. Bergen var som landets viktigste politiske by blitt et hovedmål i baglerkrigen.⁶⁹

Som residensby overtok også Bergen hegemoniet fra Nidaros. Sverre satt her mye i årene 1188-1196. Alle politiske møter i byen vitner om det. Han ble også kronet i Kristkirken i 1194. Slik fortsatte det under Håkon Håkonsson. Ingen byer kunne nå gjøre Bergen rangen stridig som residensby. Håkon giftet seg her i 1225 og ble kronet i 1247. Kongsgården ble ombygget til et anlegg i stein, inspirert av palass- og borganlegg i Europa. I 1261 ble det arrangert giftermål og kroning for sønnen Magnus under stor praktutfoldelse. På mange måter var dette et høydepunkt i Bergens funksjon som rikspolitisk sentrum i høymiddelalderen.⁷⁰ At Bergen utviklet seg til landets viktigste by fra slutten av 1100-tallet skyldtes i stor grad byens beliggenhet. Den var perfekt både med tanke på ”Noregsveldet” og den økende betydningen europeisk handelsvirksomhet var i ferd med å få. Ansatsene til en sentraladministrasjon med en kansler i spissen ble også lagt hit, og dermed kan det i følge Helle gi mening å snakke om Bergen som rikshovedstad på 1200-tallet.⁷¹

Hva så med bystyringen? På 1100-tallet ble det i Bergen bygget ut en kongelig lokal- og regionaladministrasjon. Kongen var her representert i byen gjennom gjaldkeren og i distriktene rundt av lendmenn. Syslemannen kom som gjaldkerens overordnede i Magnus Erlingssons tid. Han ble mer sentral utover på 1200-tallet, og representerte byen lokalt som rettshåndhever, militær leder og skatteinnkrever.⁷² Med Håkon Håkonssons sønn Magnus Lagabøte fikk vi nye lovarbeider. Disse ble utarbeidet i kongsgården i Bergen. I 1274 kom ”Landsloven” og i 1276 en egen bylov. Byloven var tydelig i første rekke ment for Bergen, men ble fort gjeldende også i de andre byene. Med loven ble antallet ombudsmenn øket og

⁶⁸ Poppe 1997:72 og appendiks VI s. 35.

⁶⁹ Helle 1974:84-85; Helle 1982:154-158.

⁷⁰ Helle 1982:544-552.

⁷¹ Helle 1995:132; Helle 2006:75. Her må det imidlertid tillegges at begrepet ”hovedstad” er anakronistisk for middelalderen. Følgelig bør det brukes med omhu.

⁷² Helle 1982:158.

administrasjonen utvidet. Spesielt for Bergen og Nidaros var at de fikk en egen bylagmann. For Nidaros del kan det nevnes at den gamle bjarkøyretten, altså handelsplassenes gamle rettsregler, likevel ikke ble erklært ugyldig. Både bymøtet og gjaldkeren fortsatte i mange av sine gamle funksjoner. Det som var uforenlig med byloven måtte likevel vike.⁷³

La oss så flytte fokuset østover. Fram til kong Sverres tid ble Oslo styrt av ”bymøtet”. Dette ble ledet av kongens eneste representant i byen – gjaldkeren. Kongemakten satte rammene for virksomheten ved å kontrollere lovgivningen.⁷⁴ Fra slutten av 1100-tallet gjorde kongen seg mer gjeldende i byen. I likhet med de andre store byene ble også Oslo en viktig krigsskueplass i borgerkrigstiden. Mye tyder på at systemannen ble spesielt viktig her fordi det var i Oslo kongens fiender befant seg i årene rundt år 1200.⁷⁵ I følge Noelle Helene Poppe sto seks slag i byen. Allerede i 1137 brant den danske kongen Erik Emune byen ned. Kong Inge Krokrygg ble i 1161 drept på isen utenfor Oslo av sin motstander Håkon Herdebrei. De øvrige slagene sto mellom birkebeinere og baglere/ribbunger i årene rundt år 1200.⁷⁶ I disse årene forsøkte kong Sverre å knekke motstanden i Viken, noe han aldri lyktes helt med.

I forhold til Nidaros og Bergen var Oslo for kongemakten av begrenset betydning fram til Håkon V Magnussons tid. For Håkon Håkonsson og Magnus Lagabøte var Tønsberg en vel så viktig by i Vikenområdet. Imidlertid ble Oslo Håkon Magnussons hovedsete da han ble hertug i 1284. Da han ble kong Håkon V i 1299 gjorde han Mariakirken i kongsgården til hovedsete for sitt kanselli og stasjonerte øyensynlig enkelte rådgivere der fast, ved siden av den faste rådsavdelingen som lå i Bergen.⁷⁷ Kåre Lunden hevder i den forbindelse at Oslo med dette ble landets første virkelige rikshovedstad.⁷⁸ Videre begynte også Håkon utbyggingen av Akershus festning. Oslo utviklet seg nå til et styringsorgan på nivå med Bergen.⁷⁹

Under borgerkrigstida var Tønsberg et sentrum for begivenhetene sønnafjells. På sett og vis begynte det hele i byen ved at Harald Gille ble hyllet til konge på Haugating i 1130. Harald hadde god støtte i byen. Det samme gjaldt Haralds sønner etter 1136, særlig Inge Krokrygg. Rollen ble overtatt av Magnus Erlingsson da Inge ble drept i 1161. Viktig i den forbindelse er Magnus` seier over birkebeinerkongen Øystein Møyla på Re i 1177. Tønsberg ble siden et viktig tilholdssted for Magnus i sin kamp mot Sverre og birkebeinerne fram til

⁷³ Blom 1997:196-199.

⁷⁴ Nedkvitne 2000:236.

⁷⁵ Nedkvitne 2000:239.

⁷⁶ Poppe 1997:71-73 og appendiks s.36.

⁷⁷ Helle 2006:75-76.

⁷⁸ Lunden 1976:332-333.

⁷⁹ Helle 1995:134; Helle 2006:76.

han ble drept i 1184. Tønsberg ble i de kommende årene senter for opprørsflokker som kuvlunger, øyskjegger og baglere. Sverre beleiret Berget i Tønsberg i 1201-1202, men klarte aldri å få varig kontroll før han døde i 1202.⁸⁰

Borgerkrigene var imidlertid ikke ferdig med Sverres død. Erling Steinvegg ble i 1204 hyllet på Haugating. Han var påstått sønn av Magnus Erlingsson og sto veldig sterkt i Sørøst-Norge. Det samme gjorde etterfølgeren i 1207 Filippus Simonsson. I 1208 ble det imidlertid inngått et forlik mellom birkebeinere og baglere som sa at kun birkebeinerkongen Inge Bårdsson skulle ha kongeverdighet. I Baglerriket ble likevel Filippus kalt konge – og regjerte som sådan – fram til sin død i 1217. Dette året ble Håkon Håkonsson hyllet på Haugating. Nye opprørsflokker reiste seg, og Håkon oppholdt seg følgelig ofte i Tønsberg. Da den siste opprørslederen Sigurd Ribbung døde i 1226, ebbet borgerkrigstiden tilsynelatende ut.⁸¹ Imidlertid blusset urolighetene opp igjen i 1239 da hertug Skule Bårdsson tok kongsnavn og gjorde opprør mot kong Håkon Håkonsson. En viss støtte fikk Skule, men våren 1240 ble han avgjørende slått av kongen i Oslo, før han senere samme år ble drept utenfor Nidaros.⁸²

1200-tallet regnes gjerne for Tønsbergs glanstid. Fra 1234 skal Håkon ha startet utbyggingen av en kongsgård i stein nedenfor Slottsfjellet. Også Tønsberghus skal ha blitt utbedret. Forholdet til fremmede makter var nå blitt viktigere. Som vi skjønner, oppholdt kongene seg ofte i byen i denne perioden. At Tønsberg ble valgt til møtested da forholdet mellom kirke og kongemakt skulle avklares i 1277 (”Sættargjerd”), vitner om byens betydning.⁸³

2.3 Kongemaktens tilstedeværelse i de norske byene i overgangen mellom høy- og senmiddelalder (ca. 1319-1397)

Året 1319 representerer et skille i den norske kongehistorien. For første gang fikk Norge felles konge med Sverige – Magnus Eriksson. Det har vært tradisjon for å regne 1319 som starten på Norges lange unionstid som endte i 1905. Narve Bjørge har treffende karakterisert denne tradisjonen som del av en ”periodemystikk” innenfor et norsk historisk allmenngods.⁸⁴ Det norsk-svenske kongefellesskapet var imidlertid åpenbart ikke ment å vare, og som norsk konge ser Magnus Eriksson også ut til å ha videreført det innenlandske kongedømmet i tradisjonen fra morfaren Håkon V. Hans regjering kan derfor ikke sidestilles med

⁸⁰ A.O. Johnsen 1971:42-48.

⁸¹ A.O. Johnsen 1971:48-50.

⁸² Moseng m.fl. 2007:138.

⁸³ A.O. Johnsen 1971:53 og 65; Eriksson og Thoresen 1976.

⁸⁴ Bjørge 1995:95.

unionskongedømmet fra 1397.⁸⁵ Som myndig konge fra 1331/32 oppholdt imidlertid Magnus seg mer i sitt andre rike, Sverige, enn i Norge. Dette kunne en forvente ville ha betydning for norsk forvaltning, inkludert byene.

Mellom 1323 og 1331 ble barnekongen Magnus' regjering i Norge ført av en formynderregjering under ledelse av drottseten Erling Vidkunsson. Han var mye i Oslo, men likevel mest i det som fortsatt skulle være Norges største by i flere hundre år – Bergen. På denne tiden var Bergen kanskje fortsatt Norges viktigste politiske sentrum.⁸⁶ Likevel ble byen svekket som kongeresidens i Magnus Erikssons regjeringstid. Som myndig konge i Norge residerte han som oftest i Oslo, Tønsberg eller på Båhus.⁸⁷

I 1343-44 ble det inngått avtaler som skulle oppløse kongefelleskapet. Det endelige resultatet ble at Norge ble delt mellom kong Magnus og sønnen Håkon VI Magnusson. Kong Magnus kom til sjelden til Norge etter dette, og nesten utelukkende i Sørøst-Norge. Et par unntak fra tidlig 1370-tall finnes riktignok hvor han er belagt i Trondheim og Bergen. Hans dronning, Blanche, residerte imidlertid som kong Magnus' og kongemaktens representant i Magnus' norske riksdel. Her satt hun i lange perioder på Tønsberghus som var sentrum i denne riksdelen.⁸⁸

Håkon VI er gjennom hele sin regenttid belagt ofte både i Norge og Sverige. Med unntak fra 1359 og et par år tidlig på 1360-tallet, er han belagt i Norge hvert eneste år fra og med 1357. Som oftest var han sønnafjells, men fra spesielt 1370-årene finnes også flere belegg fra Bergen og Trondheim.⁸⁹

Håkon VI giftet seg i 1363 med den danske prinsessen Margrete Valdemarsdatter i Danmark. I 1370 fikk de sønnen Olav. Da danskekongen Valdemar Atterdag døde i oktober 1375, fikk Margrete valgt sønnen til dansk konge. Fem år senere døde Håkon VI. Olav ble med det også norsk konge. Den dansk-norske unionen var innledet.

Hvis vi ser nærmere på hvor Margrete og Olav oppholdt seg, ser vi at Margrete bodde på Akershus da hun var gravid med Olav i 1370. Herfra stammer hennes kjente brev til ektemannen hvor hun la fram nøden som rådde på slottet trolig i kjølvannet av et pestangrep.⁹⁰ Etter at kong Valdemar døde, oppholdt Margrete og Olav seg med et unntak i

⁸⁵ Moseng m.fl. 2007:170-176; Opsahl 2003a.

⁸⁶ Helle 1982:556-557 og 567.

⁸⁷ Helle 1982:556; Blom 1992:670.

⁸⁸ Opsahl 2003a:10 og 91; Moseng m.fl. 2007:173-176 og 321-333. Her har jeg også fått bruke Opsahls itinerarium for kongene Magnus VII og Håkon VI.

⁸⁹ Opsahls itinerarium; (Jmfr. Blom 1992:670-676).

⁹⁰ Imsen 1977:273-274; Moseng m.fl. 2007:330.

Danmark fram til 1381. Dette året var de både i Trondheim og Oslo i forbindelse med Olavs hylling som norsk konge.⁹¹

De kommende årene var Olav hyppig i Oslo, Tønsberg og Bergen. Til Trondheim ser det ikke ut til at han dro igjen. Meget mulig var han siste gang i Norge i januar 1385. Bøgh har, i motsetning til Lerdam, satt spørsmålsteget ved om han muligens også var i Oslo våren 1386 og våren 1387.⁹² Til Bergen og Tønsberg ser det ikke ut til at han kom etter sommeren 1384.⁹³

Margrete selv ser ut til å ha oppholdt seg i Oslo gjennom vinteren 1384-85. Etter sønnens død i Danmark sommeren 1387, kom hun igjen til Oslo i februar 1388 der hun ble tatt til riksstyrer i Norge, noe hun forøvrig allerede var blitt i Danmark året før. Samme vår inngikk hun avtale med svenske stormenn om samme posisjon i Sverige. Året etter fikk hun søsterdattersønnen Erik av Pommern godtatt som norsk konge. Han ble hyllet i Trondheim høsten 1389. De kommende fem årene finnes belegg for en årlig tur til Oslo for Eriks vedkommende. Deretter var Erik bare to ganger i Norge i sin lange regentperiode: I 1405 og 1410. Margrete var heller ikke mye i Norge i årene fram mot sin død i 1412. Det finnes belegg for at hun var i Oslo eller i Båhuslen i 1392, 1401, 1409 og 1410.⁹⁴ Følgelig ser det ut til at Erik aldri var i Tønsberg eller Bergen, og kun én gang i Trondheim. Bergen fikk kongebesøk igjen først i 1450. Da hadde de ikke hatt kongen på besøk på 66 år! For Tønsbergs del ble perioden enda lenger. Christian I var på besøk der i 1460, 76 år etter Olavs besøk i 1384.⁹⁵ For Trondheims del ser det ikke ut til at de hadde kongebesøk i perioden 1389-1449. I 1449 ble Karl Knutsson Bonde kronet i byen. Året etter var Christian I der i samme anledning.

2.4 Oppsummering

Skal vi konkludere, så kan vi begynne med å si at høymiddelalderen var en stor ekspansjonsperiode for de norske byene. Spesielt utviklet Bergen, Trondheim, Oslo og Tønsberg seg til betydelige byer. Kongemakten var svært sentral i denne utviklingen. De bygget kongsgårder, borger og kirker. Videre effektiviserte de lokalforvaltningen ved å opprette et systemmannsombud i andre halvdel av 1100-tallet. Senest under kong Sverre

⁹¹ Lerdam 2001:273-274; Bøgh 2003:319-320.

⁹² Bøgh 2003:322.

⁹³ Lerdam 2001:275-277; Bøgh 2003:320-322.

⁹⁴ Lerdam 2001:275-289; Bøgh 2003:323-326.

⁹⁵ Benedictow 1977:65.

oppstod en kongelig oppnevnt lagmann som var kongens faste representant i domsvirksomhet og rettshåndheving.⁹⁶

I periodene 1319-55 og 1380-1397 oppholdt kongene seg i større grad utenlands sammenliknet med perioden i forkant. Kongens representanter fikk dermed større betydning. Den fremste av disse i de fire største byene var senest fra 1308 fehirden. Han skulle motta kongsinntektene i sin del av riket, fehirdslen, fra systemenn og andre kongelige ombudsmenn, samt foreta innkjøp og utbetalinger på kongens vegne.⁹⁷ Èn og samme person kunne allerede fra Håkon Vs tid kombinere stillingene som fehirde, bysystemann og befalingsmann i kongsgården. Senere på 1300-tallet smeltet fehirde- og systemannsombudene varig sammen. Utover på 1400-tallet ble hans vanligste betegnelse høvedsmann. Når kongen på dette tidspunktet hadde tatt sete utenfor Norges grenser, var det høvedsmannen som representerte kongen militært, finansielt og rettshåndhevende i de norske byene. I samarbeid med lagmannen, byfogden og rådmennene skjøttet han bystyringen.⁹⁸ Høvedsmannens rolle blir således svært sentral i denne avhandlingen.

⁹⁶ Moseng m.fl. 2007:139.

⁹⁷ Helle 1982:560.

⁹⁸ Helle 2006:141.

KAPITTEL 3

KONGENES NORGESBESØK

I forrige kapittel så vi at kongene gjorde seg sterkt gjeldende i byene gjennom sin fysiske tilstedeværelse fram til slutten av 1300-tallet. Fra høymiddelalderen av ser kongene i stigende grad ut til å ha reist mellom – og oppholdt seg i – en av de fire store byene. Her virket de og satte fysiske spor gjennom blant annet byggingen av kongsgårder og kirker. Som ellers i Europa hadde også den norske kongen stor betydning for utviklingen av de innenlandske byene. Etter Kalmarunionens inngåelse i 1397, besøkte derimot kongene bare sporadisk Norge. I dette kapitlet skal vi se nærmere på kongenes norgesbesøk for å finne ut hvor ofte de var i de ulike byene, hvorfor de kom dit og hva de gjorde når de først var der.

3.1 Margrete og Erik av Pommern

Dronning Margrete døde i 1412. På de femten årene fra Kalmarunionens inngåelse har vi bare tre kildebelagte besøk i Norge. Kong Erik var heller ingen flittig norgesgjest. Fram til han ble oppsagt av det norske riksrådet i 1440, og endelig avsatt i 1442, har det vært vanlig å hevde at han kun var én gang i Norge i forbindelse med sin hyllingsreise i 1405.⁹⁹ Imidlertid var han høyst sannsynlig med Margrete i Båhuslen forsommeren 1410.¹⁰⁰

Hvor var det så Margrete og Erik oppholdt seg alle disse årene? Aller mest oppholdt de seg på Sjælland, men de var også hyppig i Jylland, Skåne, Sør-Sverige og nordover til Stockholm. Ellers var Erik i all hovedsak i Danmark i sin lange regjeringsperiode. Det store unntaket finner vi i årene 1423-1425 hvor Erik reiste gjennom Europa til Jerusalem. Tilbake til København kom han våren 1425. Lengre perioder i Sverige var Erik høsten 1434 og høsten 1435 da misnøyen med hans styre tiltok.¹⁰¹

Hva så med de få norgesbesøkene vi kjenner til? Våren 1401 var Margrete i Oslo. Dette kommer fram i et brev fra høvedsmannen på Tunsberghus, Jon Reidarsson Darre, og en rådmann i Oslo ved navn Ulv Lavransson. Under dronningens påhør skal prosten ved Mariakirken og ridderen Alv Haraldsson ha blitt enige om å møtes for lagmannen i Oslo for å rydde opp i en krangel om en gård på Romerike.¹⁰² Om det har vært en spesiell anledning for besøket kommer ikke fram i brevet. Bjørkvik antar at Margrete brukte tiden til drøftinger med

⁹⁹ Jmfr. eksempelvis Hamre 1968:49; Rian 1987:98; Haug 2000:486.

¹⁰⁰ Rep nr. 5100; ÆA I, s. 115; Lerdam 2001:289.

¹⁰¹ Lerdam 2001:281-302.

¹⁰² DN II 567.

enkeltmedlemmer av riksrådet. Vi kjenner nemlig ikke til noen fulltallige riksrådsmøter fra denne tiden utover at det norske riksrådet deltok på unionelle møter i København i 1398 og i Helsingborg i 1401.¹⁰³ Dronningen foretrakk å diskutere med enkeltmedlemmer framfor et samlet råd. Slik var hennes politiske framgangsmåte. Den direkte kommunikasjonen åpnet muligheten for nære forbindelser til hver enkelt stormann.¹⁰⁴ Hvor lenge hun oppholdt seg i Norge vet vi heller ikke. Hvis Jon Reidarsson Darres og Ulv Lavranssons brev ble skrevet samme dag som nevnte avtale ble inngått, vet vi at hun var her 14. april. Imidlertid kan det tenkes at brevet ble skrevet i etterkant, og at hun således var i byen noe tidligere. Mye kan det uansett neppe være snakk om. Det vi vet, er at hun var i Jönköping 24. februar og i Lundholm, nord for Kalmar, 9. juni.¹⁰⁵ Følgelig er det mulig at hun var en stund i Norge.

Det neste kongelige norgesbesøket kom i 1405. Denne gangen var det kong Erik som skulle til Norge på hyllingsferd etter kroningen i Kalmar i 1397. I den forbindelse fikk han av dronning Margrete en lang instruks om hvordan han skulle forholde seg og gå fram. Planen var at han skulle ankomme Vinger 15. februar. Dette må imidlertid ha blitt noe forsinket da han 22. februar var i Helsingborg.¹⁰⁶ Den 8. mars var han i alle fall kommet til Oslo.¹⁰⁷

Dronningens instruks er detalj- og omfangsrik. Den sier mye om dronning Margrete som person og om hennes politikk – og ikke minst framgår det av instruksene at *hun* var den reelle unionsmonarken med en styringsideologi der målet var en sterkest mulig personlig kongemakt med færrest mulige begrensninger fra andre personer og politiske institusjoner.¹⁰⁸ I instruksene framstår hun from, diplomatisk og som en klok politiker i den betydning å knytte folk til seg og skape nettverk. I instruksene ble kong Erik bedt om å la seg hylle av allmuen alle steder han kom. Videre skulle de sverge ham troskapsed. Selv skulle han holde dem med lov og rett etter beste evne. Kongen var allerede hyllet i Norge i 1389, men det var ønskelig med en særskilt hylling i hvert enkelt land etter kroningen som unionskonge i 1397.¹⁰⁹

Dronningen ga kongen både gode råd og pålegg. Han måtte være tålmodig og forsiktig. Sine ord måtte han velge med omhu slik at ingen ble støtt. Margrete var vel vitende om at Erik kunne være hissig og si uheldige ting. For dronningen var det avgjørende at han ikke skjøv nordmennene fra seg. Derfor måtte han være vennlig og taknemlig for alle gaver. Det var også viktig for dronningen at han ikke lovet for mye. Han måtte fatte færrest mulig

¹⁰³ Bjørkvik 1996:156; Moseng m.fl. 2007:339.

¹⁰⁴ Jmfr. DN XI 110; RN IX 16 (punkt 39).

¹⁰⁵ Lerdam 2001:282-283.

¹⁰⁶ NGL 2.r., bd. 1, s. 72.

¹⁰⁷ DN II 583.

¹⁰⁸ Moseng m.fl. 2007:339.

¹⁰⁹ NGL 2.r., bd. 1, s. 13-18; Koht 1956:106; Hamre 1968:29 og 50.

styringsvedtak. Avgjørelsene skulle ligge hos dronningen fordi hun visste best. Instruksen var også full av saklig innhold som eksempelvis tildeling av slott og len, tilsyn med arkivsaker i fateburet på Akershus og ulike spørsmål vedrørende finanser og administrasjon.¹¹⁰

Når det gjelder tildelingen av slott og len, er det spesielt interessant i denne sammenhengen å se hvem Margrete plasserte på de forskjellige slottene. Høvedsmannen på Akershus, Ogmund Berdorsson Bolt, skulle byttes ut med Eindrid Erlendsson. Også Jon Reidarsson Darre på Tunsberghus skulle avtre, riktignok helst ikke umiddelbart. Sannsynligvis overtok Eindrid ganske snart denne posten. Jon fikk i stedet Lista syssel.¹¹¹ Meget mulig måtte også høvedsmannen i Bergen, Otte Rømer, fratre. I hvert fall nevnes han ikke som høvedsmann i byen etter 1405. Det gjør da heller ingen andre før i 1409 da Peter Olavsson satt med Bergenhus. Som kansler antydes det i NGL at den tyske ridderen Klaus Grupendal ble utpekt. Margrete påpekte at hennes kandidat kunne risikere å møte motstand fordi han var utenlandsk og stod fast på kronens rettigheter.¹¹² Mye tyder altså på at Margrete mente at et generasjonsskifte var nødvendig i det norske styringsverket.¹¹³ De tre høvedsmennene i Oslo, Bergen og Tønsberg hadde alle sittet lenge og blitt tilårskomne menn.

Hva vet vi om selve hyllingsferden i 1405? Det er ikke overlatt mange brev som omtaler hendelsene under kong Eriks besøk. Den 8. mars var han i hvert fall på Akershus. Her stadfestet han et eldre vernebrev for Arnald Bakers enke Magdalena og deres barn.¹¹⁴ Noe mer om hans virke i Oslo sier ikke dette brevet. Hvor lenge han ble i Oslo vet vi heller ikke, men han har åpenbart oppholdt seg en tid i det sønnafjelske, for 23. juni var han i Tønsberg. Dette vet vi fra et brev skrevet i mai året etter av Eindrid Erlendsson og Diderik Vistenaker. Kong Erik skal her ha bevilget Jon Reidarsson Darre rett til å selge Søndre Pålsgårds tomt i Oslo så sant det ikke var gammelt krongods. Vilkåret var at pengene skulle brukes til å betale gammel gjeld til Hannes Vedikesson.¹¹⁵ I følge Hamre kom ikke Erik lenger vest i landet.¹¹⁶ Det finnes ikke noe belegg for hvor Erik var resten av dette året. Han er ikke belagt før i mars 1406 hvor han var på Sølvesborg i Blekinge.¹¹⁷ Følgelig vet vi ikke med sikkerhet hvor lenge han ble i Norge og hvor han oppholdt seg.

¹¹⁰ NGL 2.r., bd. 1, s. 72-84; Koht 1956:105-107; Hamre 1968:49-50.

¹¹¹ NGL 2.r., bd. 1, s. 74 og 82.

¹¹² NGL 2.r., bd. 1, s. 78 (note 1).

¹¹³ Hamre 1968:53.

¹¹⁴ DN II 583.

¹¹⁵ DN VI 357; NGL 2.r., bd. 1, s. 85.

¹¹⁶ Hamre 1968:29.

¹¹⁷ Lerdam 2001:285.

Dronning Margrete kom ikke til Norge igjen før i 1409. I midten av mai var hun på Båhus slott i forbindelse med arven etter Ogmund Finnssons enke Katarina Knutsdatter. Enkens arvinger var representert ved Gard Toresson som var gift med enkens søster Ramborg Knutsdatter. Det var Ramborgs barn som var de nærmeste arvingene.¹¹⁸ Motstander på vegne av den norske kronen var dronningen selv, som hadde utestående krav. Margrete skal her ha gitt Gard valget mellom rettergang eller vennlig forlik. Gard skal ha valgt det siste. Dette innebar at han godvillig avsto Hestbø gård på Finnøy i Ryfylke og all annen arv etter Katarina Knutsdatter til kong Erik, dronning Margrete og kongedømmet.¹¹⁹ Hvor godvillig avståelsen var kan ganske sikkert diskuteres, men dronningen skal ha dokumentert gammel rett til godset.¹²⁰ En rettergang hvor dronningen var motstander må ganske sikkert også ha følt vanskelig. Styrkeforholdet i slike saker var neppe velbalansert, selv om Katarinas arvinger tilhørte det ypperste aristokratiet i Norge gjennom Katarinas avdøde mann, Ogmund Finnsson. Ogmund hadde hatt et nært forhold til kongene Håkon VI og Olav Håkonsson i andre halvdel av 1300-tallet, og var i lengre perioder drottsete. I forhold til arven, kan det ha vært et problem for arvingene at de ikke var Ogmunds egne barn. Ogmunds og Katarinas ekteskap forble nemlig barnløst.¹²¹ Hvorvidt det ville hjulpet om arvingene var deres egne barn, er vanskelig å svare på. Men Margrete må åpenbart også ha hatt et godt forhold til Ogmund så lenge han kunne utpekes som drottsete på 1380-tallet. Helt utenkelig er det derfor ikke at Margrete ville latt familien beholde godset eller i hvert fall deler av det. Her er det nok av betydning hvilke fordringer Margrete hadde på arvingene. Med utfallet av forliket, kan det synes betydelig.

Fra Båhus gikk Margretes ferd videre til Oslo i følge et brev fra slutten av mai 1409. Her svarte hun en tysker ved navn Ulrik på en forespørsel om et tysk skip, samt opplyste om at hun hadde kontaktet kapitlet i Lund og biskopen i Roskilde vedrørende tidligere korrespondanse.¹²² Brevet sier intet om oppholdet i Oslo. Hva hun foretok seg her blir derfor bare gjettverk. Bjørkvik nevner at det i 1409 ble holdt et samlet riksrådsmøte uten å spesifisere dette nærmere i forhold til tid og sted.¹²³ Kanskje var dette grunnen for Margretes tur til Oslo den sommeren? Alternativt kan hun meget vel ha holdt møter med enkeltstående riksrådsmedlemmer.

¹¹⁸ Bjørkvik 1996:56.

¹¹⁹ DN I 619 og 620.

¹²⁰ Bjørkvik 1996:56.

¹²¹ Opsahl 2003b:110.

¹²² SD nr. 1065.

¹²³ Bjørkvik 2003:234.

Margretes og Eriks siste tur til Norge ser ut til å ha kommet sommeren 1410. Trolig var de bare i Båhuslen, selv om både Koht og Rian skriver at Margrete var i Oslo den sommeren.¹²⁴ Kildene sier imidlertid intet om noen tur til Oslo. Antakeligvis har de forvekslet denne turen til Oslo med den turen hun foretok året før. Denne nevnes nemlig ikke hos noen av de to. Den 16. juni 1410 utstedte Willem Grulle et kvitteringsbrev til kong Erik for å ha mottatt 350 nobler for 60 prøyssiske lester rug han solgte kongen i Marstrand.¹²⁵ Dagen etter utstedte dronning Margrete og kong Erik et brev hvor Jens Grim fikk Pederstrup og Krønge til bruk i sin levetid. Etter hans død skulle gårdene fritt falle tilbake til kronen.¹²⁶ Margrete og Erik ser ut til å ha oppholdt seg en stund i Båhuslen. To uker senere var i hvert fall dronningen på Hisingen hvor hun ga et forleningsbrev på et gods i Västergötland til avdøde Nils Svarteskånings sønn, Svarte-Jöns, som takk for den lojalitet Nils hadde vist kongen og dronningen.¹²⁷ Grunnen til Margretes og Eriks siste tur til Norge ser altså ut til å ha vært varehandel og utsteding av forleningsbrev. Alternativt tok de fortløpende regjeringsforhandlingene kongen og dronningen til Båhuslen. De ovenstående brevene kan således ha blitt utstedt fordi de var nettopp der de var, og ikke i seg selv vært årsaken til besøket. Kongemakten var ambulerende, hvilket naturlig nok innvirket på hva som ble gjort hvor.

De siste tretti årene av sin regjeringstid var etter alt å dømme Erik ikke i Norge. Her skal det tillegges at et brev hvor Erik forbyr utlendinger å seile på Norges skattland ble utstedt av kongen fra Akershus 7. mai 1425. Kongen skal imidlertid først den 24. mai ha kommet hjem til Danmark fra sin pilegrimsferd. Følgelig kan han ikke ha vært i Oslo drøye to uker tidligere.¹²⁸ I NGL slås det fast at brevet enten må være et falsum eller utstedt av riksrådet i kongens navn.¹²⁹ Høyst sannsynlig har NGL rett i det. Det er lite trolig at kongen tok turen oppom Norge før han dro hjem til Danmark. Likevel kan man ikke kategorisk utelukke det. Sålenge det faktisk foreligger et brev, åpnes muligheten for at han kan ha vært i Oslo ved dette tilfellet. Det vi vet er at Erik var i Palestina sent i 1424. Deretter var han i Ungarn de første månedene av 1425. I april var han i Polen. Her er han siste gang belagt den 22. april i Thorn.¹³⁰ Med de opplysningene vi har, er det altså mulig at Erik *kan* ha vært i Oslo den 7. mai. En annen mulighet er naturligvis at brevets datering er feil, og at han således

¹²⁴ Koht 1940:77; Rian 1987:95.

¹²⁵ DD 4.r., bd. 12, nr. 85; Rep nr. 5100; RN IX 591.

¹²⁶ ÆA I s. 115; RN IX 592.

¹²⁷ DN XVI 61; RN IX 593.

¹²⁸ NGL 2.r., bd. 1, s. 116-118; Lerdam 2001:296.

¹²⁹ NGL 2.r., bd. 1, s. 116-117 (note 3).

¹³⁰ Møllerup 1881-1882:744.

ved et senere (eventuelt tidligere) tidspunkt var i Norge. Videre finnes brevet bare i avskrift. At originalen har gått tapt, øker sannsynligheten for mulig feildatering.

Margretes og Eriks norgesbesøk må ha vært store begivenheter for byene. Spesielt får vi god innsikt i ringvirkningene av Eriks hyllingsferd gjennom dronningens instruks. Eksempelvis må hoffet ha vært en sterk bidragsyter til det store behovet for skomakere. Skomakergårdene i Oslo og Tønsberg skulle hver, under kongens besøk, gi fra seg 100 par støvler og 200 par sko, tilsammen 600 par.¹³¹ Forbruket av sko må ha vært høyt. Datidens sko var ikke slitesterke. I Oslo var det gjennom hele middelalderen både tyske og norske skomakere. I Bergen derimot, hadde tyskerne fått monopol i 1330. Til Trondheim flyttet en del tyske skomakere fra Bergen på 1300-tallet. Skomakerne må ha vært viktige for kongedømmet både som leverandører og leietakere.¹³² Likeledes må kongemakten ha vært viktig for skomakerne som kunde.

Også økonomisk må kongebesøket i 1405 ha vært kostbart. Kjøpstedene skulle for eksempel gi hjelp i form av smør, huder og penger. Skip skulle stilles til disposisjon med tanke på ferden videre til Tønsberg. Forsyninger fra byene og gjengjerden skulle sørge for kongefølgets underhold under oppholdet. Videre er instruksen full av oppfordringer om å få inn ulike utestående skatter og avgifter, samt skaffe oversikter over hva som fantes av varer og ressurser på slottene. I tillegg forventet dronningen at Erik både skulle motta gaver og bli hyllet av allmuen.¹³³ Besøket i 1405 kan si noe generelt om kongebesøkene i senmiddelalderen. Ringvirkningene av de øvrige besøkene i perioden var ganske sikkert like omfattende. Imidlertid er det kun for besøket i 1405 vi kan studere dette så inngående gjennom Margretes instruks.

3.2 Christoffer av Bayern

Christoffer av Bayern valgt til norsk konge i Lödöse i begynnelsen av juni 1442.¹³⁴ Herfra gikk turen nordover mot Oslo, via Båhus, til noe som skulle bli hans eneste besøk i Norge. La oss likevel først grovt kartlegge hvor kongen oppholdt seg i sin 5 ½ -års lange regjeringstid.

Etter å ha vært i Oslo i hvert fall fra 2. til 14. juli, ankom kongen Homborgsund nord i Båhuslen 20. juli. Her utstedte han et brev med forbud mot tyveri i sine riker.¹³⁵ Den 30. juli var han nådd Kongsbakke, sør for dagens Gøteborg. Meget mulig var han innom Konghelle

¹³¹ RN IX 16 (punkt 23).

¹³² Opsahl 2003a:78-80.

¹³³ RN IX 16.

¹³⁴ NGL 2.r., bd. 1, s. 204 (note 2).

¹³⁵ NGL 2.r., bd. 1, s. 222-224.

på veien, for i Kongsbakke utstedte han et verne- og privilegiebrev for byen.¹³⁶ Resten av sin levetid oppholdt han seg hovedsakelig i Danmark, men var også hyppig både i Sverige og Tyskland.

I 1443 ser Christoffer utelukkende ut til å ha vært i Danmark. Første nyttårsdag ble han kronet i Ribe. Gjennom resten av året er han hyppig belagt i København. Det kommende året synes å ha inneholdt mer reising for kongens vedkommende. I februar var han i Oberpfalz i Tyskland, et grevskap faren hans – grev Johan – var herre over.¹³⁷ Hans slektskapsforbindelser var nok hovedgrunnen til at han var såpass mye i Tyskland. Sommermånedene 1444 tilbrakte han hovedsaklig i Sverige, nærmere bestemt i Kalmar. Hele høsten ser han igjen ut til å ha tilbrakt i København. Vintermånedene 1445 er han på ny å finne i Oberpfalz. Resten av dette året oppholdt han seg i det store og hele i København. I 1446 var kongen stadig på farten. Tyskland besøkte han i hvert fall i januar, april og desember. I Sverige besøkte han Stockholm i mars og Kalmar i september. Også i hans siste leveår finner vi kongen vekselvis i Danmark og Tyskland. I januar var han både i Lübeck og Oberpfalz. Månedet etter finner vi ham både i Lübeck og i Nyborg på Fyn, før han i april nok en gang besøkte Oberpfalz. Sommeren og høsten ser han ut til å ha oppholdt seg i København. Senhøstes besøkte han Heiligenhafen i Nord-Tyskland. Sine siste dager på nyåret 1448 tilbrakte kongen i Helsingborg. Her ble han syk og døde den 6. januar, bare 30 år gammel.¹³⁸

La oss så gå tilbake til kong Christoffers eneste kjente besøk i Norge. Etter at han av riksrådet ble valgt til konge i Lödöse, dro kongen sammen med rådet til Oslo. Her ble han kronet den 2. juli 1442. I den forbindelse fikk en rekke av rikets fremste menn ridderslaget. Blant disse var høvedsmennene på Bergenhus, Akershus, Båhus og Tunsberghus; henholdsvis Olav Nilsson, Sigurd Jonsson, Kolbjørn Gerst og Erlend Eindridsson. Hartvik Krummedike, som noen år senere overtok Akershus, var forøvrig også blant disse.¹³⁹ I sitt to ukers lange opphold rakk kongen å utstede en hel rekke brev. Flere av disse er bevart. Allerede kroningsdagen stadfestet han Tønsbergs privilegier av 1362.¹⁴⁰ Stadfesting og fornying av privilegier er forøvrig typisk for brevene. Utsteding av slike brev hørte med det å være nykronet konge. Marstrand fikk vern- og privilegiebrev. Stadfesting av eldre privilegier ble

¹³⁶ NGL 2.r., bd. 1, s. 224-225.

¹³⁷ Rian 1987:102.

¹³⁸ Avsnittets itinerarium er utarbeidet ved hjelp av følgende kilder: DN I 790; DN III 794, DN IV 901; DN V 720; DN VI 490 og 496; DN VII 427 og 435; DN VIII 324; DN XVI 150; DN XX 835; DN XXI 405; NGL 2.r., bd. 1, s. XI-XII (innholdsfortegnelsen); Taranger 1917:36; Olesen 1986:47-55.

¹³⁹ Koht 1936:536; Bjørkvik 1996:170; Opsahl 2004:204.

¹⁴⁰ NGL 2.r., bd. 1, s. 207.

gitt Mariakirken i Oslo, biskop Audun i Stavanger og hans kapittel, samt Trondheims kapittel.¹⁴¹ Vernebrev fikk i tillegg Hovedøyklosteret, et par nonneklostre i osloomegnen og svarte- og gråbrødre i alle tre riker (dominikaner- og fransiskanermunker). Også skomakerne i Miklagård i Oslo fikk vernebrev og sine eldre privilegier stadfestet.¹⁴²

Etter en lang periode preget av uro og en svak kongemakt, utstedte Christoffer en forordning om landefred i hvert av rikene. Her forsikret han blant annet om at fogder og embetsmenn skulle følge loven. Hvis ikke ville de bli fratatt sine slott og len. Likeledes skulle allmuen lyde sine fogder og embetsmenn og være lovlydige.¹⁴³ I forlengelsen av dette bør også det tidligere nevnte brevet om forbud mot tyveri nevnes, samt også hans forbud mot våpenbyrd.¹⁴⁴

Ytterligere et par brev fra hans opphold i Oslo finnes. I det første presenterer han sin kapellan for proststen i Apostelkirken i Bergen med tanke på et ledig embete. Det andre er et følgebrev for Torgaut Benktsson til allmuen hvor han forlenes med kronens len Eker.¹⁴⁵ Utsteding av forleningsbrev var forøvrig også typisk når nye konger ble innsatt. Kongene skulle jo sette sitt eget stempel på forleningspolitikken, og få de personene de ønsket i forvaltningen.

Nevnes bør også at det var planer for ytterligere et norgesbesøk for kong Christoffer i Bergen sommeren 1447. Dette kan vi lese i et brev hvor flere riksråder, blant disse Olav Nilsson, Erlend Eindridsson og Erik Sæmundsson, ba Vilhelm Sinclair, jarl av Orknøyene, om å komme til Bergen ved St. Hans-tider 1447. Riksrådet skulle da være samlet i byen, og sannsynligvis ville jarlen få muligheten til å treffe kongen som var bedt om å komme til møtet.¹⁴⁶ Møtet skulle behandle forholdet til hanseatene. Kong Christoffer var i ferd med å revurdere hansapolitikken sin da han trengte deres støtte for å vinne kontroll over Gotland. I 1444 hadde han beskåret hanseatenes handel i Norge og underskrevet privilegiebrev for Oslo, Bergen og Tønsberg under påvirkning fra det norske riksrådet.¹⁴⁷ Imidlertid hadde han kommet til makten med hanseatenes støtte, og skulle han få denne igjen måtte politikken dreie i hansavennlig retning. I 1445 stadfestet han således hanseatenes privilegier, noe som åpenbart må ha forsuret forholdet mellom kongen og det norske riksrådet. I Lübeck skal kong Christoffer ha bedt hansastedene om hjelp mot Olav Nilsson og det norske riksrådet. Kongen

¹⁴¹ NGL 2.r., bd. 1, s. 210-211 og s. 217-220.

¹⁴² NGL 2.r., bd. 1, s. 220-222.

¹⁴³ NGL 2.r., bd. 1, s. 212-215.

¹⁴⁴ NGL 2.r., bd. 1, s. 216-217 og s. 222-224.

¹⁴⁵ DN V 714; DN XVI 143.

¹⁴⁶ NGL 2.r., bd. 1, s. 281.

¹⁴⁷ Rian 1987:102.

fryktet opprør og muligheten for at nordmennene ville velge seg en annen konge. Møtet ble imidlertid intet av. Det norsk riksrådet ble i stedet innkalt til møte i København i pinsen 1447. Her ble også det danske riksrådet trukket med inn i forhandlingene. Resultatet var dårlig sett med det norske riksrådets øyne. Kong Christoffer var ikke lenger villig til å følge riksrådets antihanseatiske politikk.¹⁴⁸

3.3 Karl Knutsson Bonde

Etter Christoffer av Bayerns død i 1448 oppstod stridigheter om de nordiske tronene. Svenske Karl Knutsson Bonde gjorde i likhet med dansk/tyske Christian (I) av Oldenburg krav på den norske tronen. Karl sto nok sterkt blant allmuen og store deler av aristokratiet, mens Christian ser ut til å ha blitt støttet av et flertall av riksrådsmedlemmene.¹⁴⁹ I løpet av 1449 fikk Karl mye støtte. I februar erklærte syv av rikets råd og menn at de hadde forbundet seg til Karl. Gjennom sommeren og høsten ble han valgt til konge i hvert fall på Frostatinget, av vossingene, på Hedmarken og Oppland og på Romerike.¹⁵⁰ Sannsynligvis skjedde det også flere steder, men det mangler belegg.

Karl greide aldri å bli fullt ut anerkjent som norsk konge av et samlet politisk lederskap i Norge. Hans opphold i Norge var knyttet til hans forsøk på å vinne Norge. Høsten 1449 dro han med 500 ryttere fra Värmland og inn til Solør.¹⁵¹ På Hamar ble han så hyllet som konge 25. oktober.¹⁵² Turen gikk videre over Dovrefjell til Trondheim hvor han ankom 14. november. I følge Karlskrøniken var ankomsten her en av kong Karls største fremganger i sitt politiske liv.¹⁵³ Overalt skal han ha blitt godt mottatt. Den 20. november ble han av erkebiskop Aslak Bolt kronet til norsk konge. Denne dagen utferdiget han en norsk håndfestning hvor valgmonarkiet tydelig ble presisert og hvor kirkens rettigheter og friheter ble understreket spesielt. Også en bestemmelse hvor kongen lovet å komme hvert tredje år til Norge ble inkludert.¹⁵⁴ Ganske sikkert var det misnøye i Norge med kongenes lange fravær fra Norge under kong Erik og kong Christoffer. I tillegg var dette åpenbart et utslag av et allment behov i datidens politikk og forvaltning. Dette kan vi se i utkastet til en ny nordisk unionsavtale fra 1436-38 hvor kongen skulle være fire måneder i hvert rike i løpet av et år.¹⁵⁵

¹⁴⁸ Taranger 1917:36-37; Opsahl 2003a:178.

¹⁴⁹ Opsahl 2002:193

¹⁵⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 19-29.

¹⁵¹ Hamre 1968:133.

¹⁵² NGL 2.r., bd. 2, s. 22-24.

¹⁵³ Referert i Harrison 2002:193.

¹⁵⁴ NGL 2.r., bd. 2, s. 16-19; Hamre 1968:133; Harrison 2002:193; Opsahl 2002:193.

¹⁵⁵ NGL 2.r., bd. 1, s. 169.

Likeledes bestemte Halmstadtrakten fra 1483 at kongene skulle vært et år av gangen i hvert av rikene.¹⁵⁶ Dette sier noe om hvor viktig datidens politikere mente kongens fysiske tilstedeværelse var.

Under sitt elleve dagers lange opphold i Trondheim rakk han å slå mange stormenn til riddere. Blant disse var trolig Aslak Turesson og og Einar Fluga, som ble utnevnt til ”høvdinge” (riksforstandere?). Den senere høvedsmannen i Bergen, Jon Smør, var antakeligvis også blant dem som fikk ridderslaget.¹⁵⁷ Ytterligere et brev finnes fra hans opphold i Trondheim. Det dreier seg om kongens vernebrev for Nidaros kapitel med stadfestelse av dets eldre privilegier.¹⁵⁸

Kongen dro så tilbake til Stockholm. Her ble han bare et par uker før han rett over jul dro tilbake mot Norge med hærmakt. Karl ville vinne Akershus fra Hartvik Krummedike – kong Christian (I)s mann. Kongen beleiret Akershus, men klarte ikke å innta festningen. Med Hartvik ble det gjort avtale om at striden om Norge skulle legges død inntil et dansk-svensk riksrådsmøte i Halmstad våren 1450. I Halmstad ble det bestemt at kong Karl måtte oppgi sitt krav på Norge. Dette ratifiserte kongen motstrebende i et svensk riksrådsmøte i Arboga måneden etter. Karl nektet likevel å oppgi tittelen ”Norges konge”, og hans krav på Norge skjerpet motsetningene. Krig brøt ut i 1452/53 og igjen i 1455-1457. Krigføringen førte imidlertid til at Karl mistet Sverige til Christian I i 1457.¹⁵⁹

3.4 Christian I av Oldenburg

Dermed var det duket for Christian av Oldenburg. Under tronstridighetene i 1449 ble også Christian valgt til norsk konge. Dette skjedde da han for første gang besøkte Norge i juli 1449, nærmere bestemt Marstrand.¹⁶⁰ Allerede en måned tidligere hadde det norske riksrådet i Oslo bestemt seg for å ta Christian til norsk konge. Tilsynelatende var det et nærmest fulltallig riksråd, blant annet bestående av Christians nærmeste støttespillere: Hartvik Krummedike og Sigurd Jonsson. Mer overraskende var det at erkebiskop Aslak også deltok.¹⁶¹ Senere på året framstod han sammen med Erik Sæmundsson som kong Karls nærmeste allierte, og kronet ham sågar til norsk konge i Trondheim den 20. november.¹⁶²

¹⁵⁶ NGL 2.r., bd. 3, nr. 1.

¹⁵⁷ Koht 1936:231; Harrison 2002:193; Opsahl 2002:193.

¹⁵⁸ NGL 2.r., bd. 2, s. 29-31.

¹⁵⁹ NGL 2.r., bd. 2, s. 34-36 og 44-45; Hamre 1968:134; Opsahl 2002:193.

¹⁶⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 5.

¹⁶¹ NGL 2.r., bd. 2, s. 13-14.

¹⁶² Dybdahl 1999:395.

I Marstrand utstedte Christian sin håndfestning. Blant flere interessante punkter, lovet kongen her, på samme måte som Karl Knutsson lovet i sin håndfestning, å besøke Norge hvert tredje år. Videre skulle Norge ha sine egne lover og friheter. Christians håndfestning var den første av sitt slag i Norge.¹⁶³ Håndfestningen ble etterfulgt av et skriv fra det norske riksrådet til allmuen i Skienssyssel hvor de hevdet at kongen var rettmessig arving til tronen da han var født av norsk kongeblod.¹⁶⁴

Som konge er Christian I belagt i Norge ved fem tilfeller: 1450, 1453, 1455, 1460 og 1478. I tillegg kom tronfølgeren Hans hit i 1474.¹⁶⁵ Likevel kan vi av ulike historikere få forvirrende opplysninger. Både Oscar Albert Johnsen og Esben Albrechtsen hevder at Christian I var i Bergen på riksrådsmøter i 1468 og 1478.¹⁶⁶ I følge Helle var han i Bergen kun ved to tilfeller: I 1450 og 1453.¹⁶⁷ Kildene sier intet om noe besøk i 1468 og 1478. Derimot var han i Oslo i 1478. Taranger skriver at det ved en misforståelse har vært trodd at Christian I var i Oslo også i 1468.¹⁶⁸ Følgelig har vi intet belegg for å si at kongen var i Bergen, Oslo eller Norge forøvrig i 1468.

Sommeren 1450 dro Christian I til Bergen med en stor flåte. Derfra gikk ferden videre mot Trondheim. Her ble han møtt av en stor forsamling av geistlige og verdslige. Den 1. august utstedte 24 riksråder et brev hvor de protesterte mot valget og kroningen av kong Karl fra året før, og erklærte den ugyldig. I stedet hadde de lovlig valgt Christian I i Oslo og avlagt hyllingsed til ham i Marstrand. Samtidig gjorde de oppmerksom på at Christian nå skulle til Trondheim for å rettmessig krones.¹⁶⁹ Her må han ha ankommet ganske så snart, for dagen etter ble han kronet av Marcellus, biskop i Skålholt, som utga seg for å være pavelig legat. Samtidig utstedte Christian I sin kroningsed.¹⁷⁰ Erkebiskop Aslak Bolt hadde forøvrig nylig avgått med døden. Med det slapp han fornedrelsen det måtte ha vært å krone Christian I under et år etter at han kronet kong Karl.

Nøyaktig hvor lenge kongen ble i Trondheim vet vi ikke sikkert. Han var der med sikkerhet fortsatt den 4. august da han utstedte to brev. Det første var en stadfesting av eldre

¹⁶³ NGL 2.r., bd. 2, s. 4-12; Albrechtsen 2000:177.

¹⁶⁴ DN III 806. I følge regesten i DN og Johnsen 1925:542, var det uriktig at han var av norsk kongeblod. Benedictow 1977:26 er imidlertid uenig. I følge ham kunne Christian I føre sin slekt tilbake til Håkon V. Forøvrig er kun brevet til Skienssyssel bevart. Brevet må etter alt å dømme ha vært sendt til alle norske sysler.

¹⁶⁵ Hamre 1971:23 og 41.

¹⁶⁶ Johnsen 1925:544; Albrechtsen 2000:177.

¹⁶⁷ Helle 1982:842.

¹⁶⁸ Taranger 1917:144.

¹⁶⁹ DN VIII 342; Hamre 1968:134.

¹⁷⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 50-51; Hamre 1968:134.

vernebrev for ”saalekarlen” (verten) på drivstua på Dovrefjell.¹⁷¹ Det andre var et brev hvor kongen med riksrådets samtykke bestemte at allmuen i Oppdal skulle fritas for utfareleidang.¹⁷² Grunnen var nok den samme som i 1389 da de slapp unna på grunn av de store kostnadene de hadde med tanke på skyss fram og tilbake over Dovrefjell, vedlikehold av veiene, samt også plikten til å ta seg av kongen og riksrådsmedlemmene.¹⁷³ Meget mulig var Christian I fortsatt i byen den 7. august da en geistlig domstol avsa en voldgiftskjennelse mellom kongen og kapitlet i Nidaros som sa at kongen måtte godkjenne valg av framtidige erkebiskoper.¹⁷⁴

Den 29. august var han i alle tilfelle nådd Bergen. Unionstraktaten mellom Norge og Danmark ble denne dagen sluttet i kongsgården. Traktaten ble beseglet av 15 norske og 11 danske riksråder. Her ble det blant annet slått fast at Norge og Danmark heretter skulle være under én konge. Videre skulle rikene sidestilles og regjeres av infødte menn, samt beholde sine gamle lover og friheter. Norge og Danmark skulle komme hverandre til hjelp ved behov. Framtidige konger skulle velges av de to riksrådene i fellesskap.¹⁷⁵

Kongen forble i Bergen i hvert fall et par uker. Flere brev fra hans opphold er bevart. Samme dato som unionstraktaten ble utferdiget, utstedte fire riksråder en voldgiftsdom hvor kongen, etter norsk lov, ble tilkjent et engelsk skip fullastet med varer som hadde blitt kapret av lübske bergensfarere. Det må ha vært en fortvilet situasjon både for engelskmennene, som ble sendt til Lübeck som fanger, og for lübeckerne som appellerte saken til keiseren. De mente det ikke var snakk om sjørøveri slik dommen slo fast. Lübeckerne hevdet derimot at skipet var beslaglagt som pant for å skaffe tyskerne erstatning for engelske sjørøverier. Appellen til keiseren hjalp imidlertid ikke. Kongen beholdt sitt tildømte gods.¹⁷⁶

Av andre brev ble det som vanlig når kongene var på besøk i Norge, og spesielt som nykronete konger, utstedt flere vern- og privilegiebrev. Biskop Gunnar og hans kapittel i Stavanger fikk vernebrev og sine eldre privilegier stadfestet. Det samme fikk de tyske skomakerne i Vågsbotn i Bergen som skulle ha rett til fri handel. Jurisdiksjonelt skulle de stå under høvedsmannen i kongsgården. Lyse kloster fikk forskjellige friheter, delvis som en bekreftelse på tidligere kongers privilegier. Videre fikk Bergen og Trondheim stadfestet sin byrett med alle rettarbøter, friheter og privilegier gitt av forhenværende konger.¹⁷⁷

¹⁷¹ NGL 2.r., bd. 2, s. 51-52.

¹⁷² NGL 2.r., bd. 2, s. 52-53.

¹⁷³ Bjørkvik 1996:110.

¹⁷⁴ DN VIII 343; Taranger 1917:92.

¹⁷⁵ NGL 2.r., bd. 2, s. 54-57; Hamre 1968:135; Helle 1982:842; Moseng m.fl. 2007:359.

¹⁷⁶ DN VIII 344; NGL 2.r., bd. 2, s. 53; Christensen 1895/1974:187-188.

¹⁷⁷ NGL 2.r., bd. 2, s. 57-63; Helle 1982:760.

Pantelensbrev på Valdres og Romsdal ble gitt til Erlend Eindridsson for penger Erlend hadde lånt kongen til rikets nytte. I tillegg ble hans lensbrev på Sogn stadfestet.¹⁷⁸ Avslutningsvis tenkte også kongen på livet etter dette ved å gi kapittelet i Bergen Hardanger len med all kongelig rett. Motytelsen var at kapittelet forpliktet seg til å holde en daglig messe for kong Christian, dronning Dorothea, deres foreldre, etterkommere, riksrådet i Norge og alle kristne.¹⁷⁹

Kongen forlot Bergen en gang etter 9. september. For de neste 14 dagene har vi intet belegg for hvor han befant seg. I følge en samtidig beretning av tyskeren Michael Beheim, som var sammen med kongen, ville ikke kongen seile videre. Han valgte i stedet å ri østover.¹⁸⁰ Med stor sannsynlighet red han enten til Oslo eller Tønsberg, for derfra å seile sørover langs kysten. En alminnelig dagsreise for en liten flokk til hest i middelalderen, ble av Sverre Steen anslått til cirka 50 km.¹⁸¹ Følgelig ville det ta rundt ti dager å komme seg fra Bergen til Oslo – og noe kortere til Tønsberg. Noe særlig før 20. september har derfor kongen neppe kunnet nå en av de to byene. Her må han nokså umiddelbart ha reist videre, for den 23. september var han i Skersund.¹⁸² Her stadfestet han biskop Gunnar av Stavangers rettigheter og friheter som Håkon V Magnusson hadde gitt biskopen og hans kapittel vedkommende byen Stavanger.¹⁸³ Derfra seilte høyst sannsynlig kong Christian I tilbake til Danmark. Rundt den 17. oktober skal han ha vært tilbake i København.¹⁸⁴

Lovnaden om å komme til Norge hvert tredje år holdt Christian I innledningsvis. I 1453 var han tilbake i landet. Hele denne høsten oppholdt han seg i Norge. Denne gangen kom han med sikkerhet også til Oslo. Først dro han imidlertid til Bergen. Dit kom han den 11. september.¹⁸⁵ Den 2. oktober opphevet han etter forespørsel fra tyskerne den skatten hovedsmannen Olav Nilsson og hans bror og riksrådskollega Peter hadde pålagt nordfarerne. Skyldig skatt og bøter ble ettergitt for tyskerne. Christian I skal her ha fått Nilssønnene til å forlike seg med hanseatene. Resultatet var at Olav mistet hovedsmannsposten og ble erstattet av svenske Magnus Gren.¹⁸⁶ Det var tydelig behov for å roe gemyttene. Hanseatene hadde nemlig lenge vært i konflikt med Olav. Uken etter kom Christian I med en forordning om landefred. Her fikk blant annet Magnus og andre riksråder fullmakt til å avgjøre rettssaker på

¹⁷⁸ DN VI 535.

¹⁷⁹ DN I 813.

¹⁸⁰ Referert i Opsahl 2003a:198.

¹⁸¹ Steen 1942:321

¹⁸² I følge Daae 1879:66 er Skersund=Skjernsund (eller dagens Skjernøysund) ved Mandal.

¹⁸³ DN IV 924.

¹⁸⁴ Opsahl 2003a:198.

¹⁸⁵ Taranger 1917:101.

¹⁸⁶ NGL 2.r., bd. 2, s. 92 (nr. 47 og note 1); Jmfr. DN VII 450; Opsahl 2003b:130.

kongens vegne.¹⁸⁷ Om Olavs strid med hanseatene er mye skrevet. Tradisjonen sier at Olav var en voldsom sjørøver som skrev ut urimelige nye skatter. Arnved Nedkvitne har forsøkt å tilbakevise dette. I følge ham finnes intet i samtidige kilder som bekrefter tradisjonens oppfatning av Olav. At både engelskmenn og tyskere klagde over å ha blitt fratatt skip og varer, skyldtes ikke sjørøveri, men at Olav fulgte loven og sine instruksjoner. Olav var ikke ute etter personlig vinning. Hans mål var derimot å hevde den norske kronens makt, samt hindre ulovlig handel og feider i sine len.¹⁸⁸

Under kongens opphold i Bergen var det også strid om utnevnelsen av Henrik Kalteisen som ny erkebiskop. I et brev til paven erklærte fire riksråder at hele folket i Norge nektet å godkjenne Henrik som erkebiskop. Anklagene mot motkandidaten Marcellus ble avvist.¹⁸⁹ Kalteisens motkandidat Marcellus, som kongen og den utenlandske delen av riksrådet støttet, skal imidlertid ha vært en svindler som drev med ”skandaløse intriger” mot Kalteisen. Marcellus synes å ha vært en ”geistlig eventyrer av rang” med flere fengselsopphold bak seg.¹⁹⁰ Blant annet skal Marcellus ha beskyldt Henrik for å stå i ledtog med Karl Knutsson Bonde.¹⁹¹ Ikke overraskende hadde Marcellus året før blitt avvist av paven som ny erkebiskop i Norge på bakgrunn av sin tvilsomme historie. I stedet utnevnte paven Henrik Kalteisen. Grunnen til at kongen støttet Marcellus må ha vært at han var skeptisk til det norske erkestet som hadde støttet Karl Knutsson Bonde i 1449/50. For kongen må Marcellus ha vært oppfattet som en trofast støttespiller – og som en perfekt kandidat med tanke på å få kontroll over den norske kirken. Først i 1458 klarte kongen å få paven til å godkjenne Kalteisens avgang, men han lyktes ikke med å få Marcellus på erkestolen. Også ved bispeutnevnelsen i Bergen i 1456 fikk kongen avvist sin kandidat av paven. Kampen om de norske bispestolene i disse årene var både en kamp mellom pave- og kongemakt og mellom konge og geistlighet vedrørende kontrollen med kirken. Christian I ble taperen i dette spillet. Han ga opp forsøkene på å presse inn egne kandidater på erkestet, og i 1458 ga han kirken bekræftelse på de ønskemål som i 1277 var sammenfattet i den såkalte ”Sættargjerden” i Tønsberg. Med dette oppnådde kirken sine mest omfattende rettigheter i middelalderen. Kongen konsentrerte seg nå heller om å sikre tronfølgen i sine riker. Skulle han lykkes med det, var det uklokt å utfordre kirkens suverenitet.¹⁹²

¹⁸⁷ NGL 2.r., bd. 2, s. 93-96; Helle 1982:850.

¹⁸⁸ Nedkvitne 1992:231-240.

¹⁸⁹ NGL 2.r., bd. 2, s. 96-99.

¹⁹⁰ Taranger 1917:106; Opsahl 2003a:162-164.

¹⁹¹ Hamre 1968:145.

¹⁹² Albrechtsen 2000:177-178; Opsahl 2003a:162-164.

Fra oppholdet i Bergen finnes ytterligere et brev. Her stadfestet Christian I ridderen og riksråden Hans Krukows gave av alt sitt gods i Norge til Munkeliv kloster.¹⁹³ Kongen forble antakelig i Bergen i om lag to måneder. Fra Bergen dro han så mot Oslo hvor han ankom senest 4. desember. Denne dagen måtte kongen få i stand et forlik mellom Hartvik Krummedike og biskop Gunnar på Hamar. Førstnevnte hadde tatt bispegården i besittelse da han var med på å fordrive svenskene derfra tidligere på året. Sannsynligvis hadde kongen godkjent Hartviks inntakelse av bispegården, men nå snudde han i saken og påla Hartvik å tilbakelevere den.¹⁹⁴ Grunnen var nok dels at svenskene nå var borte, men kanskje mest et forsøk på å få godvilje fra kirken.

I Oslo stadfestet og fornyet kongen Rostocks eldre privilegier i Oslo og Tønsberg slik det tidligere var blitt gjort av Christoffer av Bayern.¹⁹⁵ Videre utstedte han et vernebrev for predikebrødrenes orden i byen.¹⁹⁶ Christian I ble i Oslo i hvert fall til 11. desember. Jul og nyttår ser det ut til at han feiret på Båhus. Andre juledag utstedte kongen et brev hvor han ga Guttorm Sæbjørnsson frihet og frelse over alt hans gods i Viken, og nyttårsaften fikk Konghelle vern- og privilegiebrev. Her ble de privilegiene byen hadde fått av kong Christoffer stadfestet.¹⁹⁷ Meget mulig forble kongen da i Norge inn i år 1454.

Kongens neste norgesbesøk ser ut til å ha vært i 1455. Den 17. mai dette året var kongen i Flensborg hvor han stadfestet hansaens privilegier i Danmark. Samtidig fikk Rostock på ny stadfestet sine privilegier i Oslo og Tønsberg.¹⁹⁸ Det påfallende var at det norske riksrådet ikke var til stede. Derfor ble det vedtatt at kongen straks etter skulle møte sitt norske riksråd i Marstrand. Slik ble det ikke. Det ser ut til at møtet i stedet ble holdt i Älvsborg i begynnelsen på juli. Grunnen var i følge hanseatisk kilder at Olav Nilsson hadde inntatt Älvsborg slott.¹⁹⁹ Olav skal her, i følge de samme kildene, ha krevd å få tilbake høvedsmannsposten i Bergen dersom han skulle gå med på å overlevere slottet til Christian I framfor Karl Knutsson Bonde. Under møtet i Älvsborg ble hansaens privilegier stadfestet. Dagen etter fikk også Marstrand sine byprivilegier.²⁰⁰ Olavs gjeninntreden som høvedsmann i Bergen trenger ikke å ha skyldtes en byttehandel med Älvsborg slott. Like gjerne kan grunnen ha vært at han godtok stadfestelsen av hansaprivilegiene, samt et løfte om at

¹⁹³ DN VI 545; Opsahl 2002:399.

¹⁹⁴ DN VIII 351 og 352; NGL 2.r., bd. 2, s. 99 (note 1).

¹⁹⁵ DN III 825.

¹⁹⁶ NGL 2.r., bd. 2, s. 100.

¹⁹⁷ DN VI 547; DN XXI 472.

¹⁹⁸ NGL 2.r., bd. 2, s. 108-109; Taranger 1917:121.

¹⁹⁹ Referert i Opsahl 2003b:130.

²⁰⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 112-118; Taranger 1917 121-123.

riksrådet ville støtte Christian I i kampen mot Sverige. Ved å ha den handlekraftige Olav i Bergen, ville tyskerne lettere kunne holdes i tømmene.²⁰¹

Alt dette skjedde rett utenfor Norges grenser. Uken etter ser det derimot ut til at kongen var innom Norge. Den 9. juli utstedte kongen to brev fra grensepunktet Kalvsund.²⁰² For det første kom kongens forordning om evig landefred. Her ble det blant annet understreket at kjøpmannens fredelige seilas skulle respekteres og at ingen ulovlige skatter skulle innkreves. I tillegg skulle ingen kunne fengsles uten lov og dom. Brevet var nok, i hvert fall delvis, rettet mot Olav Nilsson.²⁰³ Kanskje kunne et slikt brev virke beroligende på lübeckerne i Bergen som nå igjen måtte forholde seg til Olav. I Kalvsund utstedte kongen også et brev hvor han bevilget Trondheims borgere frihet til å handle over hele Norge.²⁰⁴

Spørsmålet er så om dette er tilstrekkelig belegg for at kongen var i Norge? Han har åpenbart ferdes i grensetraktene. Således er det grunn til å tro at han også var innom Norge. Imidlertid finnes intet belegg for at han var i noen av byene – eller noe annet sted utover Kalvsund. Meget mulig kan han ha vært innom Marstrand, Konghelle eller Båhus festning, som jo ligger i nærheten av både Älvsborg og Kalvsund. Imidlertid blir dette bare antakelser.

Fem år senere, i 1460, var Christian I tilbake i Norge. For første gang er han belagt i Tønsberg. Kun et brev vitner om hans besøk. Den 19. juli ga kongen Sarpsborg de samme privilegier som Oslo og Tønsberg.²⁰⁵ Mer kildebelegg finnes ikke fra kongens opphold i Norge dette året. Hvor lenge han var her vet vi altså ikke. Heller ikke hva han gjorde eller hvor han eventuelt var utover Tønsberg. Det er rimelig å anta at han også var andre steder. Kom han med båt, kan han naturligvis utelukkende ha vært i Tønsberg. Imidlertid virker det lite sannsynlig at kongen, når han en sjelden gang var i landet, ikke skulle besøke Oslo som på dette tidspunktet var den viktigste byen i Norge for kongemakten. Hva kongen gjorde i Norge ved denne anledning blir gjettværk. Ole Jørgen Benedictow hevder at Hartvik Krummedike, som i 1458 var blitt fratatt høvedsmannsposten på Akershus, igjen ble tatt til nåde ved kongens besøk i Tønsberg.²⁰⁶ Antakelsen virker rimelig, for i februar 1461 er Hartvik igjen belagt som høvedsmann i byen.²⁰⁷ Kanskje har kongen i denne forbindelse også på ny forsøkt å forsone kamphanene Hartvik Krummedike og Alv Knutsson som lå i en årelang feide? En annen grunn til kongens besøk kan ha vært at han samme vår ble valgt til

²⁰¹ Opsahl 2003b:130.

²⁰² I følge Munch 1849:5 lå Kalvsund på Hisingen og var et grensepunkt mellom Norge og Sverige.

²⁰³ NGL 2.r., bd. 2, s. 119-122; Taranger 1917:123

²⁰⁴ NGL 2.r., bd. 2, s. 122-123.

²⁰⁵ NGL 2.r., bd. 2, s. 148-149.

²⁰⁶ Benedictow 1977:65.

²⁰⁷ DN XXI 517.

hertug av Slesvig og greve av Holstein.²⁰⁸ Resultatet av det var at han nå regjerte over det største landområdet i Nordens historie. Innlemmelsen av hertugdømmene krevde veldige løsesummer som førte kongen inn i økonomiske vanskeligheter. Dette tvang ham til en tøffere skattepolitikk. I Sverige ble det skrevet ut ekstraskatter. Dette ledet til opprøret i 1464 som kostet Christian I den svenske tronen.²⁰⁹ Sannsynligvis har også Norge blitt gjenstand for tøffere skattelegging. Kongens besøk til Norge sommeren 1460 kan meget vel ha skyldtes innføringen av nye skatter.

Kongen selv kom ikke tilbake til Norge før 18 år senere, i 1478. Imidlertid ble tronfølgeren Hans sendt hit i 1474 da Christian I var i Roma. Senest den 1. februar må Hans ha kommet til Oslo. Denne dagen dømte han sammen med riksådet i en sak mellom Svein Galle og Hans Eder om retten til Borregård.²¹⁰ To dager senere stadfestet han Oslos gamle privilegier. Samtidig erklærte han alle motstridende brev for ugyldige.²¹¹ Initiativet til dette brevet må ha kommet fra de sønnafjelske riksrådene. Brevet ble utferdiget etter samtykke fra – og i samråd med – de riksrådene som var til stede.²¹² Brevet fikk imidlertid kortvarig virkning. Rostockerne tok til motmæle, og samme høst opphevet Christian I sin sønns stadfestelse av Oslos gamle privilegier da de stred mot rostockernes privilegier. Bestemmelsen skulle gjelde inntil kongen selv kunne komme til riket å avgjøre saken i samråd med sitt norske riksråd.²¹³

Det kan synes som om Hans ble noen måneder i Oslo. Den 6. mai fikk Sæbjørn Guttormsson utstedt et vernebrev for sin familie og sitt gods.²¹⁴ I mellomtiden hadde han også rukket å utstede et lignende brev til osloborgeren Hans von der Aa, samt et gavebrev pålydende flere gårder på Hedmarken til søsterklosteret i Oslo.²¹⁵

Kongen selv kom altså til Norge igjen i 1478. Hva var årsaken til at det tok så mange år før han kom tilbake? En del av svaret må åpenbart skyldes hans maktkamp i Sverige. Christian Is store mål var å fastholde den nordiske trestatsunionen. Fra 1457-1464 var han svensk konge. Da Karl Knutsson Bonde døde i 1470 forsøkte han å vinne Sverige tilbake, men mislyktes i slaget ved Brunkeberg i 1471. Dette ble hans livs største politiske nederlag. I Danmark kom kongen i 1466 i konflikt med de ledende slektene i lensvesenet og riksrådet.

²⁰⁸ Albrechtsen 2000:176.

²⁰⁹ Rosèn 1966:260.

²¹⁰ DN III 903.

²¹¹ NGL 2.r., bd. 2, s. 230-231.

²¹² Hamre 1971:28.

²¹³ NGL 2.r., bd. 2, s. 238-239.

²¹⁴ DN XXI 572.

²¹⁵ NGL 2.r., bd. 2, s. 231.

I tillegg var han kommet i betydelig gjeld til flere hansabyer. Summen av dette måtte bli en begrenset interesse for Norge.²¹⁶

Hvordan forløp Christian Is Norgesreise i 1478? Den 12. april skrev kongen til høvedsmannen på Traneskjær (på Fyn), Benkt Bille, at han skulle innfinne seg med sitt skip og 15 bevæpnede karer ved København eller Krogen senest 14 dager etter pinse (tilsvarer 10. mai). Benkt skulle ledsage kongen på hans reise til Norge. Provianten skulle rekke til 10. august, hvilket nok betyr at kongen planla å bli i landet til starten på august.²¹⁷ Senest den 6. juli var kongen kommet til Oslo. Trolig hadde han da allerede vært en stund i Norge. Denne dagen var kongen tilstedeværende da riksrådet og tre lagmenn tildømte kongen alt gods og alle penger etter den tidligere høvedsmannen og riksforsstanderen Sigurd Jonssons enke Philippa. Dette fordi arvingene ikke hadde meldt seg.²¹⁸

Som vanlig når kongene var i Norge, utstedte også Christian I ved sitt besøk i 1478 ulike verne- og stadfestelsesbrev. I riksrådets nærvær stadfestet han et eldre brev om grensene mellom forskjellige steder i Vestfold. Likeledes fikk Mariakirken i Oslo stadfestet sine tidligere privilegie- og vernebrev. Vernebrev fikk på ny også Hans von der Aa. Avslutningsvis stadfestet kongen kong Magnus Erikssons vernebrev for gården Sundbus eiere angående Heimdals fiskevann og Oslo nonneklosters besittelse av Toke laksefiske i Drangedal.²¹⁹

Christian I benyttet anledningen til å komme med flere forordninger. I samarbeid med riksrådet avklarte han kongens og kirkens retter i saker vedrørende utroskap, hor, ekteskap og mened.²²⁰ Dernest kom flere bestemmelser om handelen i trondheimsdistriktet og nordlandshandelen. Her ble det blant annet understreket at nordlandshandelen skulle foregå i samsvar med eldre lovgivning. Den var forbeholdt nordmenn. Salg av vin og øl skulle reserveres for byborgerne.²²¹ Begge punktene hadde tydelig brodd mot hanseatene i Bergen. Disse var forøvrig invitert til møtet, men meldte avbud. Imidlertid hadde hanseatene hatt møter med de bergenske riksråder som skulle møte kongen i Oslo. Riksrådene hevdet i ettertid at de ble utsatt for trusler med tanke på hva de skulle si til kongen i Oslo. Dette avviste imidlertid hanseatene.²²²

²¹⁶ Albrechtsen 2000:177-178.

²¹⁷ DN XVIII 103.

²¹⁸ DN II 907

²¹⁹ DN III 923; DN XXI 581 og 582; NGL 2.r., bd. 2, s. 271.

²²⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 270-271.

²²¹ NGL 2.r., bd. 2, s. 266-269; Hamre 1971:35.

²²² Hamre 1971:34.

Kongens besøk i Oslo brakte også med seg bestemmelser om mål og vekt. Året før hadde det vært klager på at hanseatene brukte egne vekter. Det ble bestemt at Tønsbergs regler her skulle gjelde for hele landet. Drikkevarer skulle takseres etter Bergens bymål. Videre skulle forbrytelser i byene straffes hardere.²²³ At hanseatene ikke kom til Oslo førte til at kongen innkalte til et møte i København samme høst. Her uteble det norske riksrådet som hevdet at forhandlinger om hanseatens rettigheter og posisjon i Norge, skulle holdes i Norge. Under møtet i København ble det bestemt at et endelig møte skulle holdes i Bergen omkring 1. mai året etter.²²⁴

Det planlagte møtet førte til hektisk aktivitet i Lübeck. Den 11. juni 1479 skrev Christian I til Lübeck at han ganske snart ville seile avsted mot Bergen. Der håpet han å være i starten av juli.²²⁵ Imidlertid ble møtet avlyst. Dette kommer fram i et brev kongen skrev snaue tre uker senere hvor han utsatte møtet til neste år. Kongen begrunnet med ”den fremskredne årstid” og ”andre viktige årsaker”. Likevel ble noen riksråder sendt til Bergen for å bilegge konfliktene mellom hanseatene og kongens undersåtter. I brevet anmodet han tyskerne om å bidra til fred.²²⁶

Lars Hamre diskuterer hvorfor kongen ikke kom. Han ser det som sannsynlig at kongens fravær skyldtes hanseatisk diplomati. De ville nødige møte det norske riksrådet. Kanskje var også kongen selv redd for hva møtet kunne føre til. Han mente nok at det norske riksrådet nå gikk for langt, og at deres målsettinger ikke var samsvarende med sin egne. Således var utsetting en enkel utvei, og en utvei kongen hadde benyttet seg av flere ganger før.²²⁷ Det kan virke som om kongen brukte uteblivelse som et maktpolitisk middel. Ved å utebli, slapp han å fatte beslutninger han mislikte. Likeledes kunne det også være et maktpolitisk middel for norsk politikere å utebli fra møter utenfor landets grenser. Et eksempel på dette så vi, som nevnt ovenfor, i 1478 da de norske riksrådene uteble fra et møte med hanseatene i København. Dette understreker hvor viktig den fysiske tilstedeværelsen kunne være.

Det ble aldri noen ny norgestur for Christian I. Fra hyllingsturen i 1450 til han døde i 1481 var han bare fire ganger i landet, noe som stred mot hans egen håndfestning. Den bestemte at han hvert tredje år skulle besøke Norge. På de 21 siste årene var han her bare én gang. At unionskongene brøt sine håndfestninger var forøvrig vanlig, ikke bare i Norge og

²²³ NGL 2.r., bd. 2, s. 266-269; Hamre 1971:35.

²²⁴ DN VI 588; Hamre 1971:36.

²²⁵ NGL 2.r., bd. 2, s. 285; Hamre 1971:37.

²²⁶ NGL 2.r., bd. 2, s. 286.

²²⁷ Hamre 1971:37.

Sverige, men også i Danmark. For kongen var det et politisk dilemma å kombinere ønsket om mest mulig individuelt handlingsrom med å bevare aristokratiet lojalitet overfor seg selv. For riksrådet var tronskifter et gunstig tidspunkt å fremme sine krav. Da var riksrådene gjerne samlet, mens de ellers i året som oftest var spredt rundt i riket. Overfor enkeltstående riksråder ville kongen stå sterkere.²²⁸ Videre var det under tronskifter trolig slik at kongen godtok punkter i håndfestningen han mislikte ganske enkelt for å bli valgt.

Hvor befant Christian I seg så alle disse årene? Som sine forgjengere er han hyppigst belagt i København. Av større unntak var han sommeren og høsten 1457 i Stockholm. Dette året vant han den svenske kongekronen. Denne beholdt han, som nevnt, fram til 1464. I 1474 var kongen på en lengre reise til Roma hvor han blant annet møtte paven.²²⁹ Forøvrig er kongen innimellom belagt i Tyskland, men befinner seg i all hovedsak i København og Danmark forøvrig.²³⁰

3.5 Hans

Christian Is død i mai 1481 ble fulgt av et interregnum. At nordmennene ikke umiddelbart ville ta Hans til konge skyldtes Christian Is mange brudd på unionstraktaten. Hans ble likevel valgt i 1483. I den forbindelse ble det utarbeidet en håndfesting – Halmstadrecessen. Denne var langt mer omfattende enn tidligere håndfestinger der hovedmålet, ikke minst fra norsk side, var å sikre rikenes selvstendighet enda bedre. Bare kongen skulle være felles. Videre skulle kongen oppholde seg et år av gangen i hvert rike, ikke bare komme på besøk hvert tredje år.²³¹

Det skulle vise seg at kong Hans ikke var noen flittigere norgesgjest enn sine forgjengere. På sine 30 år på tronen vet vi bare om fire norgesbesøk: I 1483, 1486, 1491 og 1498. I tillegg kommer at han sendte sønnen, Christian (II), til Norge som visekonge i perioden 1506-1513. Dette ga naturligvis Hans mindre grunn for å komme til Norge, og er sannsynligvis forklaringen på at han ikke kom tilbake etter besøket i 1498. Resten av tiden oppholdt kong Hans seg hovedsaklig på Sjælland og Danmark forøvrig. Av lengre unntak finner vi at han hele høsten 1497 i Sverige, nærmere bestemt Kalmar og Stockholm, i forbindelse med anerkjennelsen som svensk konge. Også sommerene i 1499 og 1501 var kongen mye i Stockholm.²³² Sistnevnte år var forøvrig året han igjen mistet Sverige.

²²⁸ Moseng m.fl. 2007:358-360.

²²⁹ Jmfr. DN XVII 1093 og 1094; Rian 1987:107; Albrechtsen 2000:178.

²³⁰ For hele avsnittet jmfr. NGL 2.r., bd. 2 s. IV-XV (innholdsfortegnelsen).

²³¹ NGL 2.r., bd. 3, s. 3-35; Moseng m.fl. 2007:363.

²³² Jmfr. NGL 2.r., bd. 3, s. I-IX (innholdsfortegnelsen).

Kongen kom til Norge første gang i 1483. Etter at han ble kronet i København den 18. mai, dro han med tre skip til Oslo.²³³ Kildene sier intet om når han kom til Oslo eller hva han gjorde der. Midtsommeraften gikk i hvert fall ferden videre mot Trondheim hvor han ble kronet den 20. juli.²³⁴ I Trondheim ble han til 25. eller 26. juli. Fra hans opphold i byen finnes tre overleverte brev. For det første utstedte han et verne- og privilegiebrev for domkapitlet i Trondheim. Tidligere kongers privilegier ble bekreftet. I tillegg ble hver kannik bevilget en gård skattefritt inn til videre. Dernest fikk Oppdalsbøndene privilegiene de hadde fått av Christian I stadfestet. Til sist finnes også et brev hvor kongen stadfester lagmann Erik Amundssons brev på Frosta lagdømme og bevilger ham tre eller fire gårder fri for alle kongelige avgifter. Selv ble Erik med sin familie, tjenere og gods tatt under kongens beskyttelse.²³⁵

Den 26. juli var kongen reist sørover. Denne dagen befant han seg på Støren et stykke sør for Trondheim. Her utstedte han et vernebrev for biskop Olav i Holar.²³⁶ Fem dager senere satt han på kongsgården Tofte og stadfestet Bergens privilegier, før han dagen etter stadfestet Gunnar Ivarsson i søndre Sandbus rettigheter til Heimdal fiskvann som hans gård hadde hatt i lengre tider.²³⁷ I starten på august hadde kongen nådd Hamar. Her stadfestet han Håkon VI's rettarbot for Østerdalen vedrørende deres privilegier og Christian Is brev angående hvilken andel biskopen av Hamar skulle ha av skudte dyr.²³⁸

Kongen er neste gang belagt på Tunsberghus den 18. august. Hamre skriver at ferden tilbake fra Trondheim gikk til Oslo.²³⁹ Intet i kildene bekrefter dette med sikkerhet, men det virker lite trolig at kongen skal ha dratt fra Hamar til Tønsberg uten å ha vært innom Oslo. Muligens var det der han utstedte et vernebrev til abbedisen i byen? Brevet mangler sted og dato, men ble utstedt i 1483.²⁴⁰ Vel framme i Tønsberg tillot kong Hans at kjøpmenn fra Rostock fikk nyte de samme privilegier i Tønsberg som i Oslo.²⁴¹

I Norge ble kong Hans i alle fall til den 8. september. Denne dagen var han i Konghelle og utvidet byens privilegier.²⁴² Da hadde kongen vært i landet i om lag fire måneder. Brevene han utstedte dreide seg i all hovedsak om stadfesting av gamle rettigheter

²³³ Hamre 1971:94.

²³⁴ NGL 2.r., bd. 3, s. 43.

²³⁵ DN I 935; DN VI 592; DN XV 106 (jmfr. NGL 2.r., bd. 3, s. 46-47).

²³⁶ NGL 2.r., bd. 3, s. 47-48.

²³⁷ NGL 2.r., bd. 3, s. 49-51.

²³⁸ DN VI 593.

²³⁹ Hamre 1971:94.

²⁴⁰ NGL 2.r., bd. 3, s. 53

²⁴¹ DN VI 594.

²⁴² DN VI 595.

og privilegier. Han kom aldri igjen til å oppholde seg så lenge i Norge eller besøke så mange steder og byer så langt det er mulig å belegge. Helt overraskende er ikke dette. Reisen i 1483 var hans kroningsreise, og det var vanlig at slike var lengre enn andre reiser. Hans tre siste besøk i landet ser alle ut til å ha vært konsentrert om ett sted. Dette avhenger naturligvis om han kom sjø- eller landeveien. Kom han landeveien, må han nødvendigvis også ha vært andre steder i Norge.

Neste gang vi møter kong Hans i Norge var sommeren 1486. For første gang siden 1453 fikk Bergen kongebesøk. Den 14. mai seilte kongen med 14 skip mot Norge.²⁴³ Når han kom fram vites ikke, men vi vet med sikkerhet at han var i byen i perioden 1.-19. juli, og at han skal ha vært der i fire uker.²⁴⁴ Som vanlig stadfestet kongen en rekke eldre privilegier under sitt besøk. Mer spesifikt stadfestet han Tønsbergs privilegier av 1362, skomakerne i Vågsbotnens privilegier og Lyse klostres privilegier.²⁴⁵ Nevnes bør også at kong Hans av erkebiskopen fikk overdratt patronatsretten til Troms kirke som følge av fremlagte pavebrev. Betingelsen var at kongen alltid presenterte en nordmann som skulle lyde erkebiskopen.²⁴⁶

Likevel var forholdet til hanseatene besøkets viktigste tema. Særlig var drapet på biskop Torleiv og høvedsmannen Olav Nilsson tilbake i 1455 et aktuelt tema. Lübeckerne hadde med flere avskrifter om forholdene i byen. Blant annet understreket de voldshandlingene Olav Nilsson hadde utført mot hanseatene og deres skip. Den 18. juli stadfestet kongen hansatenes privilegier i Bergen, men bare midlertidig. Privilegiene skulle gjelde til et møte med hansastedene kunne komme i stand. Dagen etter ble det inngått forlik mellom biskop Torleivs og flere andres ettermålsmenn i riksrådets og kong Hans' nærvær. Den tyske kjøpmannen måtte betale 800 mark dansk mynt i bot for hendelsene i 1455.²⁴⁷ Når det gjaldt Olav Nilssons ettermålsmenn ble det ingen enighet. Deres feide mot hanseatene skulle ennå vare i flere år.

Etter oppholdet i Bergen i 1486 tok det fem år før kong Hans igjen satte beina på norsk jord. I juli 1491 kom han til Oslo hvor han denne gangen neppe kan ha oppholdt seg lenge. Her befalte han blant andre høvedsmennene i Oslo og Tønsberg, Bo Fleming og Anders van Bergen, samt øvrige riksråder og lagmenn i det sønnafjelske Norge, til i hans fravær å pådømme alle klagemål innbyggerne i mellom.²⁴⁸ Dagen etter, den 7. juli, kom kongen med en rettarbot for Norge vedrørende rettssikkerhet, de kongelige retterting og

²⁴³ NGL 2.r., bd. 3, s. 95 (note 1).

²⁴⁴ NGL 2.r., bd. 3, s. 95, 97 (note 1) og 99.

²⁴⁵ NGL 2.r., bd. 3, s. 95-97.

²⁴⁶ NGL 2.r., bd. 3, s. 347-348.

²⁴⁷ NGL 2.r., bd. 3, s. 97-103; Hamre 1971:99.

²⁴⁸ DN VIII 341.

mynten. Rettarboten hadde åpenbart som mål å sikre alle rettssikkerhet. Ingen skulle ulovlig beskattes eller tvinges. Ei heller skulle noen ”bastes og bindes” uten å ha forbrutt loven eller blitt tatt på fersk gjerning. Når man møtte for kongen med rette kjæremål, skulle man møte ubastet og ubundet. Dommere som dømte på kongens vegne fikk sine retter innskjerpet. Forbrutt jordegods skulle tilfalle kronen, ikke den midlertidige lensinnehaveren. Dette fratok lensinnehaverne incentivet til å dømme med egen økonomisk vinning for øyet.²⁴⁹ Grunnen for at rettarboten kom var nok en begynnende misnøye hos befolkningen med fogder som før hensynsløst fram. Vi skal senere se at 1490-årene var preget av opprør hvor såvel futer som riksråder måtte bøte med livet. På den bakgrunnen må rettarboten ha vært et forsøk på å dempe konfliktene mellom allmuen og de ulike fogdene.

Hamre skriver at kong Hans som følge av uroen i 1490-årene hadde planer om en tur til Norge i 1497. Allmuen hadde klaget på at de utenlandske fogdene hverken forstod eller respekterte norsk lov. Formålet med turen var derfor å føre tilsyn med fogder og embetsmenn.²⁵⁰ Dette planlagte norgesbesøket ble imidlertid avlyst grunnet felttoget mot Sverige.

I stedet kom kongen tilbake til Norge i 1498. Rett før jul var han på Båhus. Her fikk høvedsmannen på stedet, Henrik Krummedike, sammen med sin kone lensbrev på store områder sønnafjells. Biskopen på Skålholt fikk bevilget retten til å sende sin ombudsmann til Norge for å handle det biskopen måtte behøve. Videre stadfestet kongen de eldre privilegier for hanseatene i Bergen og tillot dem å drive handel i de husene på stranden som var tilkjent kongen av riksrådet. Avslutningsvis ga kongen også privilegier for Oddevald.²⁵¹

Erkebiskop Gaute og riksrådet forøvrig må også ha vært til stede på Båhus. Dette kommer fram i et brev hvor kongen forhandlet med erkebiskopen om Kastle kloster ved Konghelle som et gammelt brev ga kongen interesser i.²⁵² Hva kan riksrådsmøtet ha bestått i? De nylig avsluttede rettssakene i Konghelle vedrørende drapene på fogden Lasse Skjold og riksråden og lensherren på Sunnmøre, Arald Kane, må åpenbart ha stått på dagsordenen. Bondeuroen i Norge mer generelt var ganske sikkert også oppe til diskusjon. Kongen var på Båhus i hvert fall fra den 13.-19. desember. Den 26. er han belagt på Varberg.²⁵³ Så langt det lar seg belegge, kom han aldri tilbake til Norge.

²⁴⁹ NGL 2.r., bd. 3, s. 160-162; Hamre 1971:130-131.

²⁵⁰ Hamre 1971:131.

²⁵¹ NGL 2.r., bd. 3, s. 217-223.

²⁵² DN XIV 187.

²⁵³ NGL 2.r., bd. 3, s. 224.

Kong Hans' sønn, Christian (II), kom flere ganger til Norge – også ved et tilfelle i framstillingens periode. Dette var sommeren 1502 da han som tronfølger ble sendt til Båhus for å bistå høvedsmannen Henrik Krummedike som var beleiret av norske og svenske soldater i forbindelse med Knut Alvssons opprør. Christian (II) bidro her til å fordrive beleiringssoldatene, før han dro videre mot Älvsborg.²⁵⁴ Tronfølgerens innsats var et viktig bidrag til at krigslykken snudde for kongen og hans parti. At Christian (II) fire år senere ble sendt til Norge som visekonge var en direkte følge av opprøret. Kongemakten fikk nå større interesse for Norge og intensiverte arbeidet med å bedre kontrollen over landet.²⁵⁵

Under kong Hans får vi gjennom den danske historikeren Bjørn Poulsen et innblikk i hvordan et senmiddelaldersk ambulerende hoff kunne fungere. Og det kan gi en pekepinn på hvordan kongenes norgesbesøk i hovedtrekk forløp i samme periode. Dette kan også sammenholdes med de opplysningene vi kan lese ut av dronning Margretes instruks til kong Erik i 1405 (se foran). Poulsen skriver fortrinnsvis om et møte mellom kongen, riksrådet, hertug Frederik (I) med flere på Kalundborg i 1494, men virksomhetene på møtet kan nok, som nevnt, i stor grad overføres til kongens øvrige møter – også de i Norge. Sosialt sett kan det virke som om møtet var hyggelig. Banketter ble arrangert. Det ble spilt kort, samt drukket øl og vin. Både kongen, hertugen og biskopen hadde egne musikere som spilte. Videre ble det handlet og drevet diplomatiske forhandlinger og politikk.²⁵⁶

Mye av tiden ble brukt til domsmyndighet gjennom kongens retterting. Fra Erik av Pommerns tid var riksrådet i økende grad deltakende i domstolen, samt i administreringen av den. De fleste tvistene dreide seg om retten til jordegods. Rettertinget var et sted for aristokratiet å løse konflikter og søke rettferdighet, men det var heller ikke uvanlig at lavere lag av befolkningen tok saker til kongen. På grunnlag av det aktuelle kildematerialet, konkluderer Poulsen med at 1400-tallets politiske kultur i Danmark var preget av at det var kort distanse til kongen for befolkningen, og at han kunne snakkes med. Kongen skulle beskytte alle mot urett. Bønder kunne møte kongen uformelt, men det vanlige var at skueplassen for dette var rettertinget. Alt ble altså ikke avgjort gjennom feider og vold. Mye ble også løst fredelig gjennom forhandlinger og konsensus. Samfunnet var nok dominert av kongen og riksrådet, men lavere lag av befolkningen kunne også bli hørt.²⁵⁷

²⁵⁴ DN XVIII 461; Johnsen 1925:548.

²⁵⁵ Moseng m.fl. 2007:381-382.

²⁵⁶ Poulsen 2010:148-149.

²⁵⁷ Poulsen 2010:150-156.

I Norge er det mye som tyder på at situasjonen var lik så lenge det eksisterte en innelandsk konge. Etter 1397 måtte nødvendigvis denne avstanden til kongen bli lenger, men ikke nødvendigvis til kongemakten. De kongelige rettertingene, hvor riksrådsmedlemmene hadde full kongelig domsmyndighet, bidro til det. Mer om rettertingene i kapittel 6.4.

3.6 Oppsummering

Som en konklusjon ser vi at kongene kom 19 ganger til Norge på de 105 årene fra 1397 til 1502. Da er kong Karls besøk i Norge høsten 1449 regnet som to besøk. Kong Christian Is besøk i Marstrand den samme sommeren er også medregnet. Riktignok var han ennå ikke fullt ut anerkjent som norsk konge, men det var heller ikke Karl Knutsson Bonde. Kong Eriks mulige, om enn lite sannsynlige, besøk i 1425 er ikke medregnet. To av de 19 besøkene var gjort av tronfølgere, henholdsvis Hans i 1474 og Christian (II) i 1502. Nitten besøk på 105 år gir et gjennomsnitt på et besøk hvert 5-6. år. Noe som i utgangspunktet ikke er så langt unna bestemmelsene i Halmstadtraktaten om kongebesøk i Norge hvert tredje år. Besøkene foregikk imidlertid langt fra regelmessig. Fra 1410 til 1442 gikk det eksempelvis 32 år uten kongebesøk. Fra 1449 til 1455 var det til sammenlikning seks besøk, mens det i 1460- og 1470-årene igjen var langt mellom kongebesøkene. Som vi snart skal se, skyldtes svingningene i norgesbesøk den til enhver tid foreliggende politiske situasjonen.

Hva gjorde 1400-tallskongene da de var i Norge? Det typiske i diplomaterialet er stadfesting av verne- og privilegiebrev. Møter med riksrådet var også vanlig. Mange av turene var kronings- og hyllingsturer. Her ble stormenn slått til riddere og gitt forleninger, og byer og personer fikk verne- og privilegiebrev. Enkelte av kongebesøkene innbrakte kongen verdier. Her kunne det være snakk om arv eller at kongen ble tildømt skip eller gods. Videre finnes også eksempler på at kongene opptrådte som dommere og konfliktløser, samt at de skrev ut rettarbøter og forordninger. Kort sagt, ble tiden i Norge brukt til ”vanlige” kongelige handlinger. At kongene lot sine undersåtter se seg selv, var nok også et viktig maktpolitisk middel. Således var det mulig å skape godvilje, tillit og nærhet til kongehuset blant folk. Dette kommer blant annet til uttrykk i dronning Margretes instruks fra 1405, som vi har sett. Forøvrig er dette et allment maktpolitisk poeng som for eksempel Absalon Pederssøn Beyer formulerte i sitt arbeid ”Om Norgis rike” fra 1567. Her hevdet han at de danske unionskongene burde besøke Norge oftere slik at deres undersåtter fikk se dem og på den måten skape lojalitet og oppslutning i den norske befolkningen.²⁵⁸

²⁵⁸ <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/beyer/norgis.txt>

For byene betydde besøkene at de ved flere tilfeller fikk stadfestet sine rettigheter og privilegier. Ved å ha kongen på besøk, kunne man øve press på en mer direkte måte enn når kongen satt i København. Aktuelle saker i byene kunne settes på dagsordenen. Kongens fysiske tilstedeværelse ga en mulighet til å bli hørt. De sjeldne kongebesøkene må åpenbart også ha vært store begivenheter for byene. Ganske sikkert samlet folk seg i gatene for å få et glimt av sin konge. Det ga også anledning til seremonier, arrangementer, og samling av ressurser og personer i byene som ellers ikke var vanlig – med de mulighetene det ga. Kongens lange fravær fra Norge var et aktuelt tema ved alle kongeskiftene i perioden. Fra norsk hold ønsket man en mer tilstedeværende konge fordi det ville gi et mer effektivt og kontrollerbart riksstyre i et system der den personlige kongen hadde så mye makt. Derfor ble kongene pålagt gjennom sine håndfestninger å besøke Norge regelmessig.

Hvor var det kongene oppholdt seg da de først kom til landet? Hyppigst besøkt var Oslo. Dit kom kongene ti ganger: 1401, 1405, 1409, 1442, 1449, 1453, 1474, 1478, 1483 og 1491. Følgelig besøkte kongen Oslo gjennomsnittlig hvert 10-11 år. Ikke overraskende var de nesten like ofte i Båhuslen. Landeveien til Oslo gikk jo igjennom dette landskapet. Båhuslen og Båhus festning var ingen by i seg selv, men stedet var viktig for kongemakten, og flere byer, både i Norge og Sverige, var i nærheten. Hvis vi for enkelhetsskyld slår besøkene her sammen, så ser vi at kongene var her ni ganger: 1409, 1410, 1442, 1449, 1453, 1455, 1483, 1498 og 1502. Dermed gikk det gjennomsnittlig 11-12 år mellom hvert kongebesøk til Båhuslen. De øvrige byene var sjelden besøkt. Tønsberg, Bergen og Trondheim hadde alle tre kongebesøk i perioden. I Tønsberg var kongen i 1405, 1460 og 1483, i Bergen var de i 1450, 1453 og 1486, mens Trondheim hadde kongen på besøk i 1449, 1450 og 1483, forøvrig alle tre gangene i anledning kongens kroning. Gjennomsnittlig måtte disse byene vente om lag 35 år mellom hver gang kongen kom til byen. Så langt vi kan se av det bevarte kildematerialet, hadde ytterligere en by kongebesøk: Hamar. Dit kom kongen i 1449 og 1483.

Hvis vi skiller mellom de ulike kongene, ser vi at Christian I var her oftest med sine seks besøk. Hans var her fem ganger hvis vi inkluderer turen som tronarving i 1474. Hvert 4.-5. år kunne vi dermed regne med å se Hans i landet, mens det gikk i overkant av fem år mellom hvert besøk fra Christian I. Margrete og Erik av Pommern var jo i Norge ved flere anledninger før 1397, men hvis vi kun ser på tiden etter, var Margrete her tre ganger på 15 år, altså gikk det fem år mellom hvert besøk. Med sine to turer til Norge gikk det gjennomsnittlig 21-22 år mellom hvert besøk fra Erik av Pommern – sjeldnest av alle. Dette gjenspeiler det sentraliserte unionsmonarkiet under kong Erik. Christoffer av Bayern var her én gang på seks år, mens Karl Knutsson Bonde var her hyppigst av alle: To ganger på en intensiv høst. Begge

turenes formål var å sikre og trygge den norske tronen. Imidlertid var han konge for kort tid til at det gir noen mening å sammenlikne ham med de øvrige kongene i perioden. Likeledes lar vi Christian IIs militæroppdrag mot Båhus i 1502 ligge i denne sammenhengen.

At kongene kom sjeldnere til Norge etter 1397 sammenliknet med det innenlandske kongedømmet vi hadde i tiden forut, er innlysende. Spørsmålet er hvorfor de kom så sjelden? Mye kan nok forklares i den politiske situasjonen kongene regjerte under. Erik av Pommern var opptatt av å gjenvinne herredømmet over Sønderjylland. I den forbindelse brøt det ut krig i 1410. Med enkelte avbrudd var han i krig mot holsteinerne fram til 1432. Krigen kompliserte forholdet til hansaen. Fra 1426 kom også de med i krigen.²⁵⁹ Med en slik utenrikspolitisk situasjon var det mindre rom for å prioritere Norge. Christoffer av Bayern oppga målet om å innlemme Sønderjylland i riket. Han førte også en mer forsonende politikk overfor hansabyene.²⁶⁰ Det siste kan ha vært en av grunnene for at han vegret seg fra å komme til Norge da han var invitert i 1447. I disse årene var motstanden mot hanseatene som sterke i det norske riksrådet, og Christoffers tilnærming til tyskerne ble neppe sett på med blide øyne. At Christoffer opprinnelig var tysk og dermed hadde interesser der, førte til at han ofte reiste til Tyskland. Dette, sammen med at han ved mange anledninger var i Sverige, førte til mindre tilgjengelig tid for å reise til Norge.

I årene rundt 1450 var det strid om den norske tronen og kongene hadde sterkere behov for å trygge posisjonen sin i Norge. Følgelig var besøk i landet viktig. I andre og roligere perioder var derimot ikke behovet for fysisk tilstedeværelse i Norge like påtrengende, og i flere av disse periodene hadde unionskongene fokus på å vinne eller holde på makten i Sverige. Dette var typisk både for Christian Is og Hans' regjering. Følgen var at disse kongene brukte mye tid og ressurser der. Dette gjenspeilte seg i hvor mye tid og anledning de hadde til å besøke Norge. De hadde tross alt et bevegelsesmønster og –rom som var begrenset ut fra tidens kommunikasjoner og politisk-administrative system.

Videre må Norge for 1400-tallskongene ha blitt sett på som et forholdsvis rolig hjørne av unionen. De store problemene og utfordringene lå andre steder. I tillegg skal man heller ikke se bort fra at avstanden til Norge kan ha spilt inn. Det var ikke gjort i en håndvending å reise til Norge i middelalderen. Følgelig krevdes gode grunner for å ta den lange turen.

²⁵⁹ Rian 1987:99; Haug 2000:486.

²⁶⁰ Bratberg 2000:207

KAPITTEL 4

KONGENES KORRESPONDANSE MED SIN VIKTIGSTE REPRESENTANT: HØVEDSMANNEN

Som vi allerede har sett, var unionskongene sparsomme med sine besøk til Norge i senmiddelalderen. Kongenes direkte kontakt med byene foregikk derfor i stor grad gjennom brev og gjennom sine embetsmenn i byene. I dette kapitlet skal vi se nærmere på kongenes korrespondanse med mannen som var hans nærmeste underordnede i byene i Norge i senmiddelalderen – høvedsmannen.

Høvedsmannsembetet ble forsterket gjennom 1300-tallet. Det var nå blitt vanlig at én og samme person fungerte som bysystemann, fehirde og militær befalingsmann. Hans vanlige betegnelse ble etter hvert høvedsmannen i kongsgården eller på festningen.²⁶¹ Etter 1397, hvor kongene i all hovedsak oppholdt seg utenfor Norges grenser, var det høvedsmannen som i første rekke representerte kongemakten i de norske byene. Hvilket forhold kongen hadde til disse blir derfor et sentralt spørsmål.

4.1 Skjøttingen av lokalforvaltningen

Mye av kongenes korrespondanse vedrørende byene på 1400-tallet var nettopp brev med ordre, oppfordringer, instruksjoner og forespørsler til høvedsmennene. Mye av denne korrespondansen dreide seg om skjøttingen av lokalforvaltningen. Driften av de ulike lenene var her sentralt. Høvedsmennene var også lensinnehavere. Ofte styrte de flere len utover kongsgården eller borgen de var blitt tildelt i byene. Som regel hadde de styrt flere ulike len før de ble høvedsmenn. Det var kongen som delte ut lenene og tildelingen ble stadfestet gjennom såkalte lensbrev. Noen slike er bevart. I 1454 forlenet Christian I sin hofsinde²⁶² og senere høvedsmann på Bergenhus, Alv Knutsson, på livstid med Solør med all den kongelige rett og rente som Sigurd Jonsson tidligere hadde hatt.²⁶³ Tre år senere ble Magnus Gren, som årene i forveien hadde vært høvedsmann på Bergenhus, forlent med Vånge fjerding i Östergötland. Christian I befalte innbyggerne til å vise ham lydighet og betale ham de sedvanlige avgifter.²⁶⁴ Under sin tid på Båhus ble Henrik Krummedike av kong Hans forlent

²⁶¹ Helle 1982:825; Moseng m.fl. 2007:313.

²⁶² En hofsinde var en person, som regel adelig, som gjorde tjeneste ved det kongelige hoffet mot lønn uten å bekle et bestemt embete.

²⁶³ DN II 808.

²⁶⁴ DN XVI 192.

på livstid med store landområder. Disse inkluderte Viken, Mandal, Tune, Robyggelag, Solør og Skjeberg. For dette måtte han betale en årlig avgift.²⁶⁵ Tre år senere, i 1501, ble han forlenet med betydelige verdier i Halland som kong Hans hadde fått pantsatt av den svenske marsken Svante Nilsson Sture.²⁶⁶ Henrik var ellers en trofast kongstjener. Trolig var han den største lensherren i nordisk middelalderhistorie og sin tids største godssamler. Riksråd var han både i Danmark og Norge. For kongen framstod han som en dyktig tjenestemann og ble derfor ofte brukt som diplomatisk utsending.²⁶⁷

Det finnes også eksempler på at høvedsmennene ble fratatt len. Det mest kjente eksemplet er Hartvik Krummedike, høvedsmann på Akershus, som i 1458 måtte erklære alle sine mottatte pante- og lensbrev ugyldige. Dette for å istandbringe et forlik mellom Hartvik og Norges innbyggere.²⁶⁸ Mer om dette i kapittel 6 og 7.

Len kunne også pantsettes. Christian I forlente i 1450 Erlend Eindridsson med Valdres og Romsdal for penger Erlend hadde lånt kongen.²⁶⁹ Likeledes fikk i 1464 høvedsmannen i Trondheim, Henrik Jenson, Stjørdalsfylke i pant for de 800 lette gylden han hadde måttet legge ut for å slippe fri fra svensk fangenskap.²⁷⁰ Kongen var forøvrig pliktig til å betale løsesummen for sine menn som ble tatt til fange i krig. Lenene var en potensiell inntektskilde for kongen, såvel som for høvedsmennene selv. Allmuen måtte betale skatter og avgifter. Disse gikk gjennom høvedsmannen. Fra Henrik Krummedikes tid på Båhus har vi overlevert flere kvitteringer fra kong Hans på innbetaling av lensinntekter. Den første av disse finner vi i 1496 hvor kongen kvitterte Henrik for all kongelig inntekt fra alle hans norske len fra den tid han fikk disse til brevets dato. Et lignende brev for riktig regnskap og oppgjør fikk Henrik to år senere.²⁷¹

Innimellom måtte nok kongen kreve inn utestående fordringer. Eksempel på dette finner vi igjen i korrespondansen mellom kong Hans og Henrik. Høsten 1499 påla kongen Henrik å betale de tre lester smør han var skyldig fra forrige regnskap.²⁷² To år tidligere finner vi mer av en oppfordring til å gjøre opp regnskap for det len omkring Älvsborg som Henrik sammen med Ebbe Munk og Knut Alvsson hadde erobret i forbindelse med kongens angrep på Sverige.²⁷³

²⁶⁵ DN V 982.

²⁶⁶ DN VIII 450.

²⁶⁷ Benedictow 2002:401.

²⁶⁸ DN II 822.

²⁶⁹ DN VI 535.

²⁷⁰ DN III 865.

²⁷¹ DN II 989 og 1002.

²⁷² DN VIII 444.

²⁷³ DN XVIII 152.

En del av lensinntektene var bøter for forskjellige lovbrudd. Sommeren 1499 erkjente kong Hans å ha mottatt av Henrik sølv og penger av sakøren og boten for drapet på fogden Lasse Skjold. Her krevde han også at Henrik skulle dra til Oslo for å ordne opp i betalingen av boten for drapet på riksråden Arald Kane.²⁷⁴ Salg var en annen potensiell inntektskilde. I 1488 skulle et skip selges i Holland. I den forbindelse skrev Hans til Henrik om at han hadde skrevet et brev til Bo Fleming hvor Bo ble bedt om å levere til Henrik det han hadde skaffet.²⁷⁵ Bo Fleming hadde forøvrig vært, og var muligens fortsatt, høvedsmann på Tunsberghus på dette tidspunktet.

Ovenfor så vi at Christian I lånte penger av Erlend Eindridsson. Lån var naturligvis også en mulighet til å skaffe penger for kongen. Høsten 1498 kom kong Hans med en anmodning om et pengelån av Henrik. Videre ba han også om tilbakebetaling av hva Henrik hadde lånt av kongen. Dette fordi kongen måtte ut med en del penger, antakeligvis i forbindelse med maktovertakelsen i Sverige.²⁷⁶

4.2 Innrømmelser og fullmakter

Ivaretagelsen av forlener og inntekter til kongen var åpenbare grunner til korrespondansen mellom kongen og høvedsmennene. Vi kommer snart til brev vedrørende militære forhold, men korrespondansen kunne også dreie seg om helt andre ting. Eksempelvis finnes enkelte eksempler på at kongen ga sine høvedsmenn gaver i form av krongods. Allerede i 1361 fikk den kommende fehirde i Trondheim og høvedsmannen i Bergen, Otte Rømer, krongods i Nordfjord av kongene Magnus Eriksson og Håkon VI Magnusson.²⁷⁷ Andre eksempler finner vi i 1410 da dronning Margrete ga den kommende høvedsmannen på Akershus, Svarte-Jöns, et jordegods i Västergötland som hans far hadde hatt i verge for kronen, samt likeledes i 1461 hvor den tidligere høvedsmannen på Bergenhus, Magnus Gren, fikk tre gårder i Svieste for troskap og villig tjeneste.²⁷⁸

At kongen sørget for sine høvedsmenn kan kanskje også de neste brevene være bevis på. Olav Nilsson, som senere ble høvedsmann i Bergen, fikk i 1430 bevilget av kong Erik retten til å bruke og beholde alt sitt gods og sine tjenere med all kongelig rettighet og rente. Dette for troskap og vel utført tjeneste. Motytelsen var at de kom kongen til hjelp når kongen

²⁷⁴ DN IX 440.

²⁷⁵ DN IX 397.

²⁷⁶ DN XVIII 158.

²⁷⁷ DN II 365.

²⁷⁸ DN XVI 61 og 213.

med tillatelse fra riksrådet påla ham det.²⁷⁹ Dette er visstnok det første kjente eksemplet på hals- og håndsrett over sine leilendinger i Norden.²⁸⁰ Henrik Krummedike fikk også kongens støtte. Kong Hans befalte høsten 1491 all geistlig og verdslig øvrighet å besørge at Henrik på sine reiser i kongens og rikets ærend fikk god befordring med vogner og hester.²⁸¹

Høvedsmennene kunne videre få forskjellige fullmakter av kongen. Høvedsmannen på Båhus, Hans Krøpelin, fikk i 1415 fullmakt av kongen til å reise til Bergen for på kongens vegne å avgjøre eierskap for en del belslaglagt vrakgods som lübeckerne krevde utlevert.²⁸² Videre utstedte Erik av Pommern under sitt eksil på Gotland høsten 1439 en fullmakt på begjæring av det norske riksrådet hvor han utnevnte Sigurd Jonsson til drottsete i Norge, altså kongens stedfortreder. Sigurd fikk her i oppdrag å motta de kongelige fogders regnskap, samt besørge utbetalingen av hva kongen hadde krav på. I tillegg påla Erik rikets innbyggere å adlyde Sigurd så lenge han selv ikke var til stede.²⁸³ Hvorfor akkurat Sigurd ble valgt sies ikke, men kongen valgte ham foran de to andre kandidatene Erlend Eindridsson (høvedsmann på Tunsberghus) og Olav Håkonsson. Antakeligvis fikk Sigurd denne framtreddende rollen noe før han ble høvedsmann på Akershus. Sigurd hadde åpenbart en sterk stilling også i de kommende kongers periode. I 1452 presenterte han seg som ”Norges rikets høvedsmann” i kongens fravær, og solgte på kongedømmets vegne noe land i Sandsvær.²⁸⁴ Stillingen må ha innebåret en form for lederposisjon i riksstyret så lenge kongen ikke var i Norge. Riksforsander og landets fungerende leder ble han forøvrig trolig igjen utnevnt til allerede etter Christoffer av Bayerns død i 1448.²⁸⁵ Kongen kunne også gi høvedsmennene fullmakt til å dømme i helt spesifikke saker. Sommeren 1499 fikk Knut Alvsson sammen med biskopen i Hamar og lagmennene i Oslo og Tunsberg, fullmakt til å dømme i arvestriden mellom høvedsmennene Henrik Krummedike og Peder Gris.²⁸⁶ Høvedsmennenes deltakelse i de kongelige retterting redegjøres det for, som tidligere nevnt, i kapittel 6.4.

4.3 Erik Sæmundssons kamp mot Christian I som norsk tronkandidat

Det fantes uoverensstemmelser mellom kongene og høvedsmennene. En av periodens større konflikter fant sted etter kong Christoffers død i 1448. Stridens kjerne var

²⁷⁹ DN XI 149.

²⁸⁰ Opsahl 2003b:129.

²⁸¹ DN IX 408.

²⁸² DN I 643, 646 og 647.

²⁸³ DN XVI 106.

²⁸⁴ DN V 779.

²⁸⁵ Opsahl 2004:204

²⁸⁶ DN IX 439.

tronfølgespørsmålet i Norge: Svenske Karl Knutsson Bonde eller danske/tyske Christian (I) av Oldenburg? Høvedsmannen på Tunsberghus, Erik Sæmundsson, var blant lederne for Karls tilhengere. Vi kan følge striden fra februar 1449 hvor Erik sammen med blant andre høvedsmannen i Bergen, Olav Nilsson, utstedte et åpent brev hvor de erklærte sin støtte til Karl.²⁸⁷ Karl ser forøvrig ut til å ha stått sterkt blant bøndene og en stor del av aristokratiet. Christian ble på sin side støttet av flere riksrådsmedlemmer.²⁸⁸

Neste gang vi treffer på Erik, opererer han på egen hånd. I mai samme år oppfordret han innbyggerne i Agder til å motsette seg den tysk/danske Christian som en del gode menn med makt ville påtvinge nordmennene. Erik truet her med at nordmennene ville ende i fattigdom og slaveri dersom Christian ble norsk konge.²⁸⁹ Formodentlig har lignende brev også blitt sendt til andre bygder i håp om å etablere en folkereisning mot Christian og hans tilhengere. En viss støtte må han åpenbart ha fått, for sommeren og høsten 1449 ble det skrevet valgbrev til kong Karl fra allmuen på Frostatinget, Voss, Hedmarken og Oppland og Romerike. I november kunngjorde allmuen norda- og sønnafjells overfor Christian at de hadde valgt og kronet kong Karl av Sverige. Samtidig frarådet de Christian å komme til Norge.²⁹⁰ Erik var blant dem som trakk i trådene, og for dette ble han av kong Karl utnevnt til riksforsander sør for Dovrefjell. I hvert fall opererte han med denne tittelen i midten av desember da kong Karl hadde reist tilbake til Sverige på grunn av julens nærhet. Erik forberedte Karls tilbakekomst ved å oppfordre innbyggerne på Hedmarken, Romerike, Toten, Hadeland og Ringerike til å gi Karl proviant når han skulle komme tilbake over jul.²⁹¹ Som kjent tapte Karl kampen om den norske kronen i 1450. Det har vært antatt at Eirik ble drept av Christians nærmeste allierte, Hartvik Krummedike. Det kan godt være, men vi skal i kapittel 7 se at det ikke kan ha skjedd før tidligst i 1451.

Eriks kamp mot Christian I som norsk tronkandidat viser hvordan høvedsmannsembetet kunne brukes som maktposisjon mot kongen selv. Dette til tross for at det jo var kongen han var ment å skulle representere. Her må det tillegges at Erik selv neppe mente han opponerte mot kongen. Han var innsatt av Christoffer av Bayern, og i 1449 var Christian I fortsatt ikke fullt ut anerkjent som konge. Erik representerte derimot *sin* konge, Karl Knutsson Bonde. Hendelsene i 1449 understreker i alle tilfelle hvor viktig høvedsmannposten var.

²⁸⁷ NGL, 2r., bd. 2, s. 19-20.

²⁸⁸ Moseng m.fl. 2007:354.

²⁸⁹ DN IX 308.

²⁹⁰ NGL, 2r., bd. 2, s. 21-29.

²⁹¹ DN X 201.

4.4 Kong Hans` forhold til Henrik Krummedike og Knut Alvsson

I oppgavens periode er det forholdet mellom kong Hans og Henrik Krummedike som er best belyst i kildematerialet når det gjelder forholdet mellom konge og høvedsmann. Henrik fikk en rekke brev av ulik art fra kong Hans. Et par eksempler kan understreke dette. Som ny høvedsmann på Akershus, fikk han i 1487 et generelt brev om å underette kongen så snart som mulig om alt som kunne være av viktighet. I et annet brev, denne gangen fra 1501, ba kongen Henrik tilgi en mann ved navn Hans Fynbo for den forseelse som hadde gjort ham æreløs. Som motytelse ville han siden tjene Henrik med troskap.²⁹² Eksempelene kunne vært gjort flere, likevel er det korrespondansen vedrørende militære forhold som dominerer deres forhold. Dette er ikke overraskende hverken med tanke på høvedsmannspostens oppgaver og den aktuelle politiske situasjonen.

I ufredstidene rundt år 1500 kan vi følge kongens korrespondanse med Henrik. Ved å studere denne, vil vi kunne få et innblikk i hvordan kongen brukte sine høvedsmenn i krigføringen rundt år 1500, og hvordan byene gjennom sine høvedsmenn ble brukt som militære støttepunkt. Dette så vi allerede med Erik Sæmundssons rolle under tronstriden 1448-1450. Med Henrik Krummedike har vi imidlertid å gjøre med en mann som var svært lojal mot de danske unionsmonarkene i Norge. Dermed kan vi se høvedsmannens rolle i forhold til kongemakten fra to sider.

Sommeren 1496 ble det holdt møte i Lödöse hvor spørsmålet om Hans som svensk konge var på dagsordenen. Henrik var her en av de dansk-norske forhandlerne, og fikk i den forbindelse instruksjoner av kong Hans om hvordan forholde seg dersom han ikke hadde fått leide til møtet. Under møtet skal Henrik ha beklaget seg for hele det svenske riksrådet over manglende beskjeder og framskritt i prosessen. Det svenske riksrådet slo på sin side fast at det ikke ville bli noen varig fred rikene i mellom hvis Hans ikke ble tatt til svensk konge. Samtidig kunngjorde de at de ikke hadde noen fullmakt til å kunne motta ham som svensk konge.²⁹³

Det ble ingen fred. Det påfølgende året var et år i ufredens tegn. I Sverige satt Sten Sture som riksførstander, og den 28. april 1497 kom det første av kongens mange brev til Henrik vedrørende inntakelsen av Sverige. I brevet opplyste han om Sten Stures mulige ferd til Kalmar og om en herredag som skulle holdes i Sverige. Av den grunn sendte kongen for sikkerhets skyld krigsfolk inn i Halland. Henrik fikk ordre om å handle i forening med

²⁹² DN IX 394; DN XVIII 182.

²⁹³ DN XVIII 139-142.

lensherren i Varberg, Ebbe Munk.²⁹⁴ Om lag en måned senere får vi informasjon om det planlagte angrepet på Sverige i et brev hvor kong Hans bruker Henrik som mellommann for et brev til høvedsmannen på Akershus, Odd Alvsson, og Mattis Olsson. Sistnevnte skulle være vikar for Odd på Akershus, og fikk i den forbindelse ordre om å skaffe kongen de folk Odd skulle ha levert til Henrik. Henrik ble videre informert om at han ville få beskjed om tidspunktet for angrepet på Sverige under deres møte i Helsingborg 2. juli.²⁹⁵ Imidlertid ble Henrik tilskrevet allerede 10. juni med ordre om å innta Guldberget i Älvsborg sammen med Ebbe Munk. Når dette var gjort, skulle 100 mann legges der med proviant for to måneder under Benkt Aagessons kommando. Den svenske allmuen skulle få være i fred dersom ikke annen befaling ble gitt.²⁹⁶

En drøy uke senere fikk Henrik ordre om å angripe Sverige. Nils Klausson Sparre på Älvsborg og andre av Sten Stures tilhengere skulle skades så mye som mulig.²⁹⁷ Den 24. juni ble Henrik underrettet om at et sendebud fra det svenske riksrådet oppfordret til beleiringen av Älvsborg. Henrik ble her pålagt sammen med Ebbe Munk og fogden på Øresten, Mattis Kavle, å utføre dette, samt om mulig fange Nils Klausson Sparre og andre som hisset opp allmuen.²⁹⁸ Noen dager senere kom en ny ordre om å beleire Älvsborg dersom Nils Klausson Sparre ikke var villig til å hylle kongen. Henrik og Ebbe Munk skulle forhandle med allmuen i de nærliggende lenene om bistand mot at slottet ikke skulle gjenoppbygges til skade for allmuen.²⁹⁹

To måneder senere hadde Henrik og Ebbe fått hjelp av den nye høvedsmannen på Akershus, Knut Alvsson. Han hadde overtatt for sin avdøde bror, Odd. Beleiringen av Älvsborg pågikk fortsatt, og Hans ønsket å holde festningen innesluttet dersom den ikke kunne tas ved forhandlinger eller med makt.³⁰⁰

I midten av september måtte Sten Sture se seg slått i Stockholm, og den 6. oktober kunne kong Hans underrette Henrik om at Nils Klausson Sparre endelig hadde sverget kongen troskap og overgitt ham Älvsborg. Av den grunn kunne omsider Henrik avslutte beleiringen av slottet. Likeledes overga det svenske riksrådet kongen Stockholm slott noen

²⁹⁴ DN XVIII 145.

²⁹⁵ DN IX 430.

²⁹⁶ DN IX 431.

²⁹⁷ DN XVIII 146.

²⁹⁸ DN IX 432.

²⁹⁹ DN XVIII 148 og 149.

³⁰⁰ DN IX 434.

uker senere. Henrik og Ebbe fikk i oppdrag å berette alt vedrørende Älvsborg som de nå hadde i besittelse.³⁰¹

I forhold til de norske byene, er det interessant at kongen brukte høvedsmenn herfra til å beleire svenske slott. Båhus lå ypperlig til i forhold til Älvsborg. I tillegg satt her kongens mest lojale mann. Således fungerte Båhus som et godt militært støttepunkt for inntakelsen av Sverige. Når Båhus (og Varberg) alene ikke var nok til å knekke motstanden, var det nærliggende å søke hjelp fra Akershus. Således ble kongens nærmeste representanter på de viktigste slottene i Sørøst-Norge trukket med i kampen mot svenskene. Dette er med på å vise hvor strategisk viktig det var for unionsmonarkene å ha kontroll over Norge. Gjennom denne kontrollen kunne de angripe Sverige fra flere fronter. Likeledes kunne de svenske unionsmotstanderne søke å rykke Norge ut av unionsmonarkiets grep – i hvert fall tenne motstanden – slik at unionsmonarkiets ressurser måtte holdes i Norge. Det var dette som skjedde i forbindelse med Knut Alvssons opprør og de påfølgende årene deretter.

Dette bringer oss over på Knut Alvssons opprør. Som vi så ovenfor, var Knut kongens mann under beleiringen av Älvsborg. Han var også gitt høvedsmannsposten på Akershus. Sommeren 1499 må imidlertid forholdet ha skrantet. Riktignok ble han i juni, som tidligere nevnt, gitt tilliten til å være med å dømme i arvetvisten mellom Henrik Krummedike og Peder Gris, men i domspapiret av 19. august figurerer likevel ikke Knut. Peder Gris tituleres her høvedsmann på Akershus.³⁰² At drapet på Knuts fogd, Lasse Skjold, ble dømt vesentlig mildere enn drapet på riksråden Arald Kane, samt at Knut øyensynlig aldri ble riksråd, må åpenbart også ha bidratt til hans synkende lojalitet overfor kongen.³⁰³

Et brev fra juli samme år gir oss en indikasjon på kongens svekkete tillit til Knut. Her står det at Svante Nilsson Sture kunne bli foraktet for sin omgang med Knut.³⁰⁴ Senere på høsten får vi dette bekreftet da kong Hans påla Henrik å underrette ham dersom Knut gjorde noe mistenkelig. Samtidig understreket kongen at han ikke stolte på Knut. Denne oppfordringen ble gjentatt en måned senere med spørsmål om hvem som gjorde allmuen uvillig overfor kongen.³⁰⁵

Det store opprøret startet først i 1501. Knut hadde både slektsforbindelser og gods i Sverige. Forutsetningene for å skape seg en karriere der var derfor gode. Målet med opprøret

³⁰¹ DN XVIII 153, 155 og 156.

³⁰² DN IX 439; NGL 2r., bd. 3, s. 237.

³⁰³ Moseng m.fl.2007:380.

³⁰⁴ DN XXII 3.

³⁰⁵ DN VIII 444 og 445.

må for Knuts del må ha vært å rive Norge løs fra unionen med Danmark, og heller forsøke å gjenskape den unionen Karl Knutsson Bonde mislyktes med å skape femti år tidligere mellom Norge og Sverige.³⁰⁶ Støtte i Sverige var da også mulig å få. Kong Hans sto svakt der blant annet på grunn av alle bruddene på Kalmarrecessen (svenskenes tiltredelse av Halmstadrecessen).

Den gryende uroen i Sverige får vi en indikasjon på i mai 1501 da kong Hans' sønn, Christian (senere den II), ba Henrik om etterretninger fra Sverige. I et møte samme sommer skal kongen ha lovet Sveriges innbyggere å overholde Kalmarrecessen, samt bevise for sine undersåtter at han var en god konge.³⁰⁷ Kongen selv begynte åpenbart å bli urolig. Tidlig i august skrev han til Henrik om den ulydige allmuen som drepte fogder og embetsmenn. I tillegg fikk han stadig brev fra sine motstandere – blant dem Knut Alvsson – med krav og trusler. Knut krevde at alle danske fogder i Norge skulle avsettes.³⁰⁸ Året 1502 begynte med kongens planer om et angrep på Sverige. I den forbindelse ba han Henrik om råd og etterretninger. Henrik fikk også i oppgave å sørge for at kongens brev til riksrådet nådde fram. Lagmennene norda- og sønnafjells fikk i oppdrag å dømme Knut etter Norges lover. Videre skulle Henrik skade Erik Eriksson Gyldenstjerne på Älvsborg som endelige hadde sendt kongen sin oppsigelse. Skades skulle også andre som var falt fra kongens parti.³⁰⁹ Her ser vi nok en gang hvordan kongen brukte sine norske høvedsmenn i kampen mot svenskene både rent militært, som rådgiver og mellommann og med tanke på etterretningsvirksomhet. I forholdet til Sverige må spesielt Båhus ha vært strategisk viktig for kongen. At Henrik Krummedike ble flyttet fra Akershus til Båhus i 1489 peker i retning av at denne festningen var vel så viktig som Akershus rent unionspolitisk. Spesielt overraskende er ikke dette. Båhus lå ved svenskegrensen, og 1490-årene var preget av kong Hans' ønske om å vinne Sverige tilbake for unionen.

Kongens endelige brudd med Knut Alvsson ser ut til å ha kommet i starten på september 1501. I et brev underrettet kongen Henrik om at Knut nå befant seg i Sverige, og at han hadde mottatt Knuts oppsigelse. For dette hadde kongen fratatt ham alle hans norske len og befalt sine fogder og embetsmenn om å legge beslag på hans arvegods.³¹⁰

Kongen fikk åpenbart respons fra sine embetsmenn. Bare noen dager senere oppfordret høvedsmennene på Bergenhus og Vardøyhus, Otte Matsson og Nils Henriksson,

³⁰⁶ Moseng m.fl.2007:380.

³⁰⁷ DN XVIII 180 og 181.

³⁰⁸ DN VIII 451.

³⁰⁹ DN VIII 457, 458 og 459; DN XVIII 186, 187 og 188.

³¹⁰ DN VIII 452.

samt geistligheten i Bergen, innbyggerne på Voss, hvor Knut hadde arvegods, om å gjøre motstand mot Knuts opprørsforsøk.³¹¹ Utover høsten ba kong Hans Henrik om stadige etterretninger. Samtidig uttalte han for det norske riksrådet sin forundring over at det tillot Knuts folk å fare frem som de gjorde i Norge. Høvedsmannen på Tunsberghus, Mattis Olsson, ble befalt å hente folk fra Båhus. Deretter skulle han forfølge Knuts folk og ødelegge hans gårder for således å fjerne hans tilfluktsmuligheter.³¹² Den påfølgende vinteren ble Henrik bedt om å handle i forening med høvedsmennene på Akershus og Tunsberghus, Peder Gris og nevnte Mattis Olsson, samt hofsinden Knut Knutsson (Båt) vedrørende Knut Alvssons innfall i Norge.³¹³ Kong Hans` korrespondanse med Henrik viser i disse tilfellene at han hadde lojale, samarbeidende folk som høvedsmenn i alle de betydelige norske byene, fra Båhus i sør til Vardø i nord. Alle disse var nordmenn, eller i det minste naturaliserte nordmenn. Interessant er det at de fulgte kongen og ikke sin standsfelle, Knut Alvsson. Opprøret må altså ha hatt liten støtte i det ypperste norske aristokratiet. Utover våren må situasjonen ha vært kritisk for kong Hans. Knut hadde sikret seg kontrollen over både Akershus og Tunsberghus. Hans allierte, Nils Ragnvaldsson, hadde inntatt Sarpsborg og Marstrand.³¹⁴ Også på Vestlandet synes Knut å ha stått sterkt. Tidlig i juni besatte Knuts tjener – Nils Jonsson – Bergenhus ved hjelp av blant annet 300 bønder. Imidlertid forlot de kongsgården noen dager senere på grunn av mangelen på proviant. På den korte tiden fikk de uansett borgere og bønder på et ting på Jonsvolden til å gi Knut sin støtte.³¹⁵ Med tanke på urolighetene på 1490-tallet var det neppe noen overraskelse at Knut fikk bøndenes sympati. Knuts agenda med å fjerne utenlandske fogder fra Norge stemte godt overens med bøndenes holdninger.³¹⁶

Imidlertid skulle krigslykken snu. Hertug Christian (II) var nå for alvor trukket inn i stridighetene. I slutten av juli skrev Knut til Svante Nilsson Sture om hertugens inntakelse av Älvsborg slott. Allmuen slo i den forbindelse i hjel Erik Eriksson Gyldenstjerne. Da hertugen på ny ble angrepet satte han fyr på slottet og dro avsted til Båhus. Henrik skal samtidig ha mislyktes med å erobre Akershus ved hjelp av en tropp skotter. Disse ble dels drept og dels tvunget til å flykte. Knuts svenner skal her ha erobret tre skip fra Henrik. I brevet

³¹¹ DN XXI 688.

³¹² DN VIII 453, 455 og 456.

³¹³ DN VIII 460.

³¹⁴ Moseng m.fl. 2007:381.

³¹⁵ DN XVI 339.

³¹⁶ Moseng m.fl. 2007:381.

understreket han også hvilken stor skade kongen hadde gjort på Norge og Sverige med mord og brann.³¹⁷

Tunsberghus ble gjenerobret, mens Båhus hele veien hadde forblitt under Henriks kommando tross beleiringen fra Knuts menn. Den 18. august var det avtalt forhandlinger mellom Knut og Henrik på Henriks skip i Oslo. Til dette var Knut lovet fritt leide. Til tross for dette ble Knut her drept.³¹⁸ Nøyaktig hva som skjedde vites ikke, men Knut skal ha sagt mye nedsettende om kongen og derfor ha blitt slått i hjel.³¹⁹

Allerede 26. august ble det avsagt dom i saken. Her ble Henrik av lagmennene og borgermesterne i Oslo og Tunsberg, samt 36 frelse menn, frikjent for drapet. Knut skal ha brutt sitt leide. Ikke nok med det, Knuts gods – og det var ikke lite – ble tildømt kronen for landsforræderi. Videre ble Knut dømt fredløs, og kongen skulle avgjøre hva som skulle gjøres med hans lik.³²⁰

Henrik må ganske snart etter udåden ha berettet om den til kong Hans. I slutten av september bekreftet nemlig kongen å ha mottatt Henriks brev hvor han fortalte om drapet. Kongen takket her Henrik for å være en rettsskaffen mann. Samtidig opplyste han om Akershus` og Tunsberghus` overdragelse til Knut Knutsson (Båt) og Mattis Olsson.³²¹ At kongen i praksis takket Henrik for drapet, var neppe overraskende. For ham må det ha vært en lettelse å bli kvitt sin argeste motstander.

4.5 Oppsummering

Mye av kongenes korrespondanse med høvedsmennene på 1400-tallet dreide seg om skjøttingen av lokalforvaltningen. Fordeling av len og besørgelse av inntekter til kongen er temaer som går igjen i kildematerialet. Utsteding av fullmakter til høvedsmennene er et annet sentralt element i korrespondansen. Så lenge kongen selv ikke var til stede, måtte andre utøve kongsmakten. Sentralt her er domsvirksomhet. Riksråder, og det inkluderte som oftest høvedsmennene, fikk full kongelig domsmyndighet gjennom rettertinget.

Av forhold til enkelthøvedsmenn, får vi spesielt et innblikk i kongens forhold til Erik Sæmundsson, Henrik Krummedike og Knut Alvsson. Dette er ikke spesielt overraskende da disse tre må ha representert ytterpunktene i forholdet konge-høvedsmann. For de aller fleste høvedsmennene får vi liten innsikt i det direkte forholdet til kongen. Likevel må vi kunne

³¹⁷ DN VIII 461.

³¹⁸ Hamre 1971:176-177; Moseng m.fl. 2007:381.

³¹⁹ DN V 990; DN VIII 462; Hamre 1971:176-177.

³²⁰ DN V 990; DN XII 269.

³²¹ DN VIII 462.

anta at kongen hadde et godt forhold til de fleste. Det var jo han som valgte de ut. Derfor er det grunn til å tro at han valgte høyt betrodde medarbeidere til disse viktige posisjonene. Dette får vi da også en indikasjon på under Knut Alvssons opprør i 1501-02. Det meste tyder her på at samtlige høvedsmenn stilte seg bak kongen. Hvorfor han så valgte de tre representantene fra Tre Roser-familien, Alv Knutsson, Odd og Knut Alvssønner, kan synes merkelig – i hvert fall for de to sistnevnte som han åpenbart hadde et anstrengt forhold til. Likevel kan forklaringen ligge i at de vanskelig kunne unngås. Hva rang og prestisje gjaldt, hørte de til det aller øverste skiktet. Ved å gi dem høvedsmannposter, kunne dette være et steg på veien mot forsoning og allianse – hvilket ville være gunstig for kongen. Likevel er det åpenbart at kongen har forsøkt å begrense deres innflytelse. Av de tre er det bare Alv vi vet ble en del av riksrådet. Sønnene Odd og Knut ble etter alt å dømme holdt utenfor til tross for at de egentlig var selvskrevne. Notèrbart er også varigheten av deres høvedsmannsengasjementer. Mens krummedikene satt i en årrekke, har vi kun belegg for at Alv styrte Bergenhus i 1485. Da hadde han allerede vært riksråd i flere tiår. Odd og Knut Alvssønner styrte Akershus fra 1492-1499. Disse årene var svært turbulente som vi allerede har sett – og senere vil komme tilbake til. Kanskje kan Alvssønnene ha blitt tildelt Akershus som et ledd i forberedelsene til å vinne Sverige? Med sine slektskapsforbindelser inn i det svenske aristokratiet, ville de være en uvurderlig alliert. I hvert fall var Knut en brysom motstander da Sverige igjen gikk tapt i 1501.

Høvedsmennenes virksomhet kommer vi tilbake til i de kommende kapitlene. Hans virksomhet vil være viktig å belyse i denne oppgaven.

KAPITTEL 5

HØVEDSMANNEN I DE ULIKE BYENE – FORSKJELLER OG LIKHETER

I forrige kapittel så vi at høvedsmannen var kongens viktigste representant i de største byene på 1400-tallet. At kongen i veldig liten grad oppholdt seg i landet, styrket stillingen til høvedsmannen ytterligere. Således hadde han ingen overordnet i umiddelbar nærhet. La oss først se litt nærmere på rollen hans i de ulike byene, før vi analyserer hvem som ble rekruttert til denne prestisjetunge stillingen.

5.1 Høvedsmannen i de ulike byene

I følge Arnved Nedkvitne dominerte høvedsmannen bybildet i større grad i Oslo enn i de andre byene. Grunnen til dette var at han ikke hadde like sterke konkurrenter som høvedsmennene i Bergen og Trondheim, henholdsvis hanseatene og erkebiskopen.³²² Ja, så sterk var høvedsmannen i Oslo at han i 1523 ustraffet kunne sette fyr på byen han var satt til å forsvare. Dette ville neppe kollegaene i Bergen eller Trondheim turt å gjøre ham etter, skriver Nedkvitne videre.³²³ Det han her ikke nevner, er at Eske Bille etter at han overtok Bergenhus i 1529, sørget for å rive Apostelkirken, Kristkirken, restene av Lille Kristkirken, bispegården og kannikenes hus for å utbedre festningen ytterligere.³²⁴ Nå var dette neppe like alvorlig som å sette fyr på hele byen, men sier likevel noe om at høvedsmannen i Bergen også må ha vært sterk. Etter at Håkon VI døde i 1380, ble Akerhus i mindre grad brukt som kongebolig ettersom unionskongene sjelden kom til Norge. Sålenge kongen tidvis hadde bodd der, kunne ikke fehirten få en selvstendig stilling. Først når kongen forsvant og ble borte over tid, kunne han bli en virkelig lensherre, hevder Edvard Bull d.e.³²⁵ I slutten av middelalderen var høvedsmannen blitt både militær og sivil administrator. Domsvirksomhet var det eneste som lå utenfor hans ansvarsområde av offentlige oppgaver. Høvedsmannen på Akershus hadde nå den militære og administrative kontrollen med Oslo slottslin.³²⁶

I det nordafjelske var befalingsmannen på Bergenhus festning kongens fremste representant i senmiddelalderen. Han samarbeidet med lagmannen, byfogden og rådmennene, men satt selv med den øverste styringsmyndigheten i byen. Han representerte kongen

³²² Nedkvitne 1991:239.

³²³ Nedkvitne 1991:239.

³²⁴ Rian 1995:23-24.

³²⁵ Bull 1922:242

³²⁶ Nedkvitne 1991:388 og 413.

økonomisk og militært, samt også i rettshåndhevingen når det var behov for å gi domsavgjørelser særlig tyngde.³²⁷ Sistnevnte var det likevel lagmannen som hadde hovedansvaret for. Hovedsmannsstillingen innebar en ledende finansiell og administrativ funksjon i Bergen fehirdsle. Vi snakker altså om området hovedsmannen mottok kongsinntekter fra. Dette var svært omfattende for Bergens del. Hele Vest-Norge fra Lindesnes til Nordmøre, storparten av Nord-Norge, samt Grønland, Island, Færøyene, Hjalmland og Orknøyene var inkludert i Bergen fehirdsle ved inngangen til senmiddelalderen.³²⁸ Likevel gjorde kongedømmet seg mindre gjeldende i byen fra andre halvdel av 1300-tallet sammenliknet med slutten av høymiddelalderen ved at kongsinntektene falt og antallet kongsmenn ble redusert.³²⁹ Den kongelige sentrumsfunksjonen var tydeligere i Bergen på 1200-tallet enn på 13- og 1400-tallet. Likevel fortsatte byen å være et politisk sentrum og Norges største by. Og, ved at kongen selv i svært liten grad var til stede i byen på 1400-tallet, ble hovedsmannsposten enda viktigere. Således var den sterkt ettertraktet innen aristokratiet.

Hovedsmannspostene i Trondheim og Tønsberg hadde nok mindre prestisje, eller i hvert fall mindre betydning, enn den samme posten i Oslo, Bergen eller på Båhus. For Trondheims del er nok forklaringen tredelt. For det første var ikke Trondheim noen befestet by. Hovedsmannen hadde intet slott å ta vare på. Dernest kunne han ikke konkurrere med erkebiskopen hva prestisje og anseelse gjaldt. Avslutningsvis var nok også Trondheim geografisk noe perifer for en konge som oppholdt seg hovedsaklig i Danmark. Byen lå for langt unna den nordiske maktkampen. Hovedsmannen i Trondheim er da heller ikke nevnt ofte i kildene fra 1400-tallet. At erkebiskopen fikk Trøndelag i forlening fra om lag 1475, kan være med å understreke at kongen ikke prioriterte Trondheim høyest av sine norske byer. Hovedgrunnen for at erkebiskopen fikk forleningen var antakelig at kongen ønsket å ha et godt forhold til den mektige erkebiskopen. Uansett var hovedsmannen også i Trondheim militær befalingsmann og skatteoppkrever for størsteparten av Frostatingslagen.³³⁰

Tønsberg hadde derimot en befestet kongsgård og en av landets største festninger, Tønsberghus. Geografisk lå byen nærmest København av de fire byene. Likevel mistet byen betydning som kongeby etter at Håkon VI døde i 1380. Kongebesøkene på 1400-tallet begrenset seg til noen ytterst få. Større politiske begivenheter var det også langt mellom. Nevneverdig i den forbindelse er de tre kongebesøkene i 1405, 1460 og 1483. Viktige

³²⁷ Helle 1982:851; Helle 2006:140.

³²⁸ Helle 1982:830.

³²⁹ Helle 1982:685.

³³⁰ Blom 1956:298-299 og 453.

riksrådsmøter ble holdt på Jersøy ved Tønsberg i 1436 og 1482. I 1436 ble det inngått våpenstillstand i forbindelse med Amund Sigurdssons (Bolt) opprør, og under interregnet i 1482 skrev det norske riksrådet til det svenske med forklaring på hvorfor de uteble fra de nordiske fellesmøtene i Ny-Lødøse og Kalmar.³³¹ Av andre politiske begivenheter kan nevnes Erik Sæmundssons forsøk på å reise allmuen mot Christian I i 1449. Erik var høvedsmann i Tønsberg og utstedte et brev, som vi har sett, til allmuen på Agder med bønn om hjelp i kampen mot Christian I.³³² Avslutningsvis kom byen igjen i begivenhetenes sentrum under Knut Alvssons opprør. Våren 1502 inntok Knut Tunsberghus. Noe senere klarte Henrik Krummedike å vinne allmuen for seg, og beordret hver tredje mann å møtefor seg ved Akershus. Året etter, da kong Hans' høvedsmann – Mattis Olsson – igjen styrte festningen, ble byen angrepet av en svensk styrke i samarbeid med lokale bønder. Tunsberghus ble plyndret og brent. Mattis ble drept. Borgen ble aldri gjenoppbygd. Byen opphørte med det å være en festningsby og sentrum for kongemakten.³³³

For kongemakten var Tønsberg likevel fortsatt et viktig militært støttepunkt i oslofjordområdet også etter 1397 fordi en av landets største festninger lå her. Høvedsmannen der hadde kontroll over et slottslen som tilsvarte den tidligere bysystemen i Vestfold og nedre Buskerud.³³⁴

I tillegg til de fire store byene, satt en svært betydningsfull høvedsmann også på Båhus festning. For kongemakten var dette embetet av stor viktighet. Festningen lå i grenselandskapene mellom tre riker, og geografisk sett nærmest kongen i Danmark. Viktigheten understrekes blant annet ved at kong Hans i 1489 satt sin svært lojale mann - Henrik Krummedike - til å styre festningen. Båhus lå ikke direkte tilknyttet noen by, men er likevel interessant med tanke på at både Konghelle og Marstrand lå i nærheten. Senere skal vi se at høvedsmannen gjorde seg gjeldende i disse byene.

I følge Helle hadde kongedømmet god kontroll over byene gjennom hele senmiddelalderen.³³⁵ I slutten av perioden, og utover på 1500-tallet, ble flere og flere len lagt direkte inn under høvedsmannen. Dette gjorde ham stadig mektigere. Den styrkede høvedsmannen var et steg på veien mot at riket ble styrt fra byene. Tidlig på 1500-tallet ble det meste av Norge, med unntak fra Båhus og Tønsberghus slottslen, forvaltet sivilt og militært av høvedsmennene på Akershus og Bergenhus. Tønsberg og Trondheim var således

³³¹ NGL 2.r., bd. 1, s. 149-151; NGL 2.r., bd. 2, s. 304-305.

³³² DN IX 308.

³³³ O.A. Johnsen 1929a:390-394.

³³⁴ Helle 2006:142.

³³⁵ Helle 2006:140.

blitt svekkede som kongelige styringssentre. Når det gjelder Trondheim, var byen desto viktigere som erkebiskopens forvaltningsentrum. Behersket man Akershus, Bergenhus og Båhus, kontrollerte man langt på vei Norge.³³⁶

5.2 Hvem var høvedsmennene?

Hvem var så høvedsmennene? La oss begynne med å se nærmere på hvor de kom fra. Nasjonalitet og nasjonal identitet er kompliserte begreper. I samtiden var rekrutteringen til landets forvaltningsapparat et stridstema. Det var et åpenbart ønske både fra eliten og allmuen at rekrutteringen skulle skje blant innenlandske menn. Fra norsk (og forsåvidt også svensk) side ble det stadig klaget over at kongen tilsatte utenlandske menn. Hva skulle så til for å kunne regnes som norsk? Er fødested det avgjørende, hvor vi således kan snakke om ”èn gang norsk, alltid norsk”, eller kan man bli regnet som norsk som følge av eksempelvis giftermål, bosted og virke? Ifølge Erik Opsahl må man unngå å operere med et rent etnisk nasjonalitetsbegrep. For middelalderens stormenn er det derfor viktigere å spørre om hvor de hadde hovedtyngden av sine politiske, økonomiske, militære og sosiale interesser enn utelukkende å se på fødested - selv om det naturligvis også spiller inn. Følgelig ville en utenlandsk stormann som slo seg ned, giftet seg og fikk gods i Norge kunne få like interesser med innfødte stormenn, og antakelig opptre på samme måte politisk. Dette ble etter hvert et anerkjent prinsipp i Norge i senmiddelalderen. I motsetning til i Sverige der en holdt fast på at bare innfødte menn var ”fullt ut svenske”, utviklet det seg et prinsipp i Norge om at ”innfødte norske menn” omfattet innfødte og opprinnelige utlendinger som var giftet inn i norske slekter. Det var denne gruppen aristokrater som skulle ha enerett til forvaltningsposter i Norge. Utenlandske stormenn som kun var i Norge i kortere perioder i forbindelse med tjenesten kunne derimot være et nyttigere redskap for oppbyggingen av en sterk kongemakt med sete utenfor Norges grenser. Deres primære interesse lå i å være en lojal kongstjener i Norge uten egne interesser i landet utover det. Når en skal vurdere de samtidige klagene i Norge på at utlendinger fikk for mye makt, må man derfor skille mellom ”naturaliserte” nordmenn og de som kun var her i forbindelse med en post de hadde fått av kongen for en avgrenset periode.³³⁷

I høvedsmannslista på s.118-121 er det presentert 43 høvedsmenn for oppgavens aktuelle periode. Dette er ingen komplett liste, men så komplett som kildene tillater. Hullene er mange, spesielt for Trondheim, men også for de andre byene. Noen av høvedsmennene satt

³³⁶ Moseng m.fl. 2007:313 og 367.

³³⁷ Opsahl 1995:538; Opsahl 2003a:142; Moseng m.fl. 2007:268-274.

i ulike perioder i samme by. Det er heller ikke uvanlig at en og samme person har hatt embetet flere steder. Eindrid Erlendsson kan muligens ha hatt embetet i Tønsberg og Bergen samtidig da beleggene i Bergen kommer innimellom alle hans belegg i Tønsberg. Imidlertid kan det neppe ha vært lett å kombinere disse embetene i 1400-tallets Norge. Derfor er det nok rimelig å anta at hans utgangspunkt lå i Tønsberg, og at rollen i Bergen neppe var permanent over mange år. Det som imidlertid gjør det hele litt usikkert, er at ingen andre nevnes som høvedsmann i Bergen mellom 1411 og 1437. Dette åpner muligheten for at Eindrid kan ha hatt begge rollene parallelt.

Hvilken nasjonalitet hadde så disse 43 høvedsmennene? La oss starte med den største byen – Bergen. Her kjenner vi til elleve høvedsmenn for perioden 1398-1501. Seks av disse må utvilsomt regnes som nordmenn: Otte Rømer, Eindrid Erlendsson, Eirik Bjørnsson, Jon Smør, Alv Knutsson og Otte Matsson Rømer.³³⁸ Det har vært antatt, blant andre av Knut Helle, at Olav Nilsson opprinnelig var av skånsk adelsætt, og således dansk.³³⁹ Halvdan Koht mener derimot at det er rimelig å anta at Olav var vestlending siden hele hans livsgjerning var knyttet til Vest-Norge, samt at hans setegård var Tolga i Rogaland.³⁴⁰ Ifølge Erik Opsahl bygger antakelsen om at Olav var dansk på sviktende grunnlag. Han er enig med Koht i at Olav mest sannsynlig var nordmann. Derimot mener han at han ikke var vestlending, men trolig fra Båhuslen.³⁴¹ Peter Olavsson vet vi svært lite om. På bakgrunn av navnet er det stor sannsynlighet for at han var norsk.³⁴² På litt svakt grunnlag behandler vi ham som det. Når vi inkluderer Olav og Peter, så er vi oppe i åtte nordmenn blant de elleve. Anders Mus var opprinnelig dansk, men Norge ble landet han hadde sitt liv og virke i.³⁴³ Følgelig vil det være naturlig å regne ham som naturalisert nordmann. Magnus Gren var svensk, og kun i Norge i forbindelse med høvedsmannsposten i Bergen 1453-1455. David Sinclair var skotsk.³⁴⁴ I sum har vi da for Bergens del åtte nordmenn, en naturalisert nordmann, en svenske og en skotte.

For Oslos del kjenner vi til 17 høvedsmenn. Av disse var Eindrid Erlendsson også blant de elleve i Bergen (i tillegg til at han faktisk satt lengst i Tønsberg). Fem høvedsmenn hadde embetet både i Tønsberg og Oslo, riktignok til forskjellig tid. Ti av disse 17 var nordmenn. De to Krummedikene, Hartvik og Henrik, er tvilstilfeller. Hartvik gjorde

³³⁸ Koht 1954:134-135; Bjørkvik 1999:49-50; Opsahl 2003b:478.

³³⁹ Helle 1982:827.

³⁴⁰ Koht 1949:400.

³⁴¹ Opsahl 2003b:129.

³⁴² Opsahls antakelse.

³⁴³ Bull 1923:130-131; Supphellen 1999:81-82.

³⁴⁴ Helle 1982:827-828.

nordmann av seg gjennom både giftermål, godstilegnelse og virke. Uansett var han trolig opprinnelig holsteiner. Sønnen Henrik var virksom både i Danmark og Norge. Moren var forøvrig dansk. Dansk-norsk vil kanskje være mest presist i hans tilfelle, mens faren kanskje bør karakteriseres som holsteiner-norsk?³⁴⁵ Innenfor katgorien naturalisert nordmann kvalifiserer de begge to. Tre opprinnelige dansker satt i Oslo. Disse var Timme Jonsson, Bo Fleming og Peder Gris. Bo Fleming må åpenbart være blant de som må regnes som naturaliserte nordmenn. Han hadde sin setegård på Nesøya i Asker og var gift med Sigrid Erlendsdatter av Losna.³⁴⁶ Han omtales som høvedsmann med jevne og ujevne mellomrom fra 1470-1490 i Oslo og Tønsberg. I Oslotraktene oppholdt han seg jevnlig, i hvert fall fra midten av 1450-årene.³⁴⁷ Når det gjelder Timme Jonsson, er han lite belagt i DN, men har åpenbart vært i Norge i perioden 1424-1430. Han døde i 1430, og i 1443 omtales han i forbindelse med at det ble gitt gaver til Oslo Domkirke for at det skulle holdes en årlig sjelemesse på Timmes vegne.³⁴⁸ Dette trenger imidlertid ikke å bety at han ble gravlagt her eller at han på noen måte hadde gjort nordmann av seg. I følge Lerdam var han dansk og tilhørte slekta Lange.³⁴⁹ Kildene gir oss altså intet grunnlag for at han bør karakteriseres som naturalisert nordmann. Peder Gris derimot kan nok karakteriseres som nettopp det. Etter at han kom til Norge rundt 1490 forble han her til han nevnes siste gang i 1514. Her giftet han seg med en norsk adelskvinne og tilegnet seg jordegods.³⁵⁰ De to siste høvedsmennene i Oslo, Svarte-Jöns og Tideke Rust, var henholdsvis svensk og tysk.³⁵¹

Av de tolv høvedsmennene vi kjenner fra Tønsberg, var ni norske. To av de naturaliserte nordmennene vi så i Oslo, satt også her - nærmere bestemt Bo Fleming og Peder Gris. Ifølge Oscar Albert Johnsen var Mattis Olsson dansk væpner.³⁵² Opsahl stiller seg imidlertid tvilende til dette da han ikke er belagt i Danmark i det hele tatt. Derimot vet vi at han opptrer i Båhuslen som Henrik Krummedikes underfogd. Trolig tilhørte han Henriks klientnettverk. Videre vet vi at han skulle fungere som Odd Alvssons vikar på Akershus i 1497 og at han ble drept på Tunsberghus i 1503 etter å ha vært høvedsmann der noen år. Hans enke giftet seg siden med nordmannen Knut Knutsson Båt, høvedsmann på Akershus. Antakelsen om at han var dansk bygger på en svak slutning om våpenlikhet.³⁵³ Følgelig er det

³⁴⁵ En rekke numre i DN, samt Johnsen 1938:98-102; Nedkvitne 1991:413; Benedictow 2002:400-402.

³⁴⁶ Leistad 1997:312 og 333.

³⁴⁷ DN I 836, 853, 965 og 969; DN V 834; DN VIII 359, 398 og 431; DN XVIII 90; DN XXI 621.

³⁴⁸ DN I 692; DN II 754; DN V 746; DN XXI 314, 319 og 320.

³⁴⁹ Lerdam 1996:129.

³⁵⁰ DN I 1038; DN V 967 og 983; DN VIII 434 og 460; Johnsen 1929a:359; Johnsen 1929b:622-623.

³⁵¹ Hamre 1966:327-329; Nedkvitne 1991:413; Opsahl 2002:178.

³⁵² Johnsen 1929a:359.

³⁵³ DN II 948; DN V 1012; DN IX 430; mail fra Opsahl 4.5.2010.

mest nærliggende å anta at han opprinnelig kom fra Båhuslen og derfor inkludere ham blant nordmennene.

Når det gjelder Hr. Eggert, så er han et lite mysterium. Eggert Frille, som antydes i brevets regest, kan det ikke ha vært.³⁵⁴ Han skal ha dødd allerede i 1470. Oscar Albert Johnsen lanserer Eggert Grupendal som en mulig kandidat.³⁵⁵ Imidlertid er det etter nærmere ettersyn lite sannsynlig at Eggert Grupendal er den Eggert som var høvedsmann i Tønsberg. I det eneste brevet som knytter Eggert til høvedsmannsposten, tituleres han ”Hr.”, altså var han ridder.³⁵⁶ Eggert Grupendal var derimot væpner. Dette bekreftes blant annet i et brev fra 1476, to år etter at han angivelig skulle ha vært ridder og høvedsmann i Tønsberg...³⁵⁷ Degradert ble man ikke. Et nytt navn har likevel dukket opp som sannsynlig: Eggert Krummedike.³⁵⁸ Han var svensk ridder og riksråd og satt med gods i grensetraktene mot Danmark. Tidlig på 1450-tallet var han blant de svenske riksrådene som støttet Christian I i kampen om den svenske kronen. For dette ble han dømt som landsforræder i 1453. Han klarte imidlertid å flykte og forble tro mot Christian I livet ut. I 1469 fikk han Lykå len i Blekinge. Dette satt han med til 1486. På 1470-tallet ble han også inkludert i det danske riksrådet.³⁵⁹ Tunsberghus kan han ha hatt i forlening mens han fremdeles satt med Lykå. Det kan forklare at Jens Petersson opptrer som fogd på vegne av Eggert. Tenkbar er det også at han kan ha fått hjelp av slektningen Hartvik Krummedike. Slike distanseforleninger var ikke vanlig på denne tiden og må ha hatt en særskilt årsak. Med all den usikkerhet det medfører, vurderer jeg det likevel som mest sannsynlig å anta at Hr. Eggert var identisk med Eggert Krummedike. Følgelig var han opprinnelig svensk, men må nok senere regnes som naturalisert dansk med bakgrunn i tidligere argumentasjon.

I Trondheim kjenner vi bare til fire mulige høvedsmenn i perioden. De to første, Hallvard Hallvardsson Næpa og Magnus Magnusson, er noe usikre, men var antakelig høvedsmenn under Margrete og Erik av Pommern. De to siste, Henrik Jensson og erkebiskop Gaute, er derimot sikre, og satt lenge. Tilsammen dekket disse to antakelig perioden fra 1450-1510. Magnus Magnusson var opprinnelig svensk, men giftet seg med norske Sigrid Erlendsdatter av Giske og faller inn i kategorien naturalisert nordmann. De øvrige tre var norske.³⁶⁰

³⁵⁴ DN I 907.

³⁵⁵ Johnsen 1929a:359.

³⁵⁶ DN I 907.

³⁵⁷ DN II 901.

³⁵⁸ En takk til Geirr I. Leistad som kom med forslaget om at dette kan være Eggert Krummedike.

³⁵⁹ Christensen 1983:104, 127, 231, 303 og 348; Opplysninger fra Opsahl.

³⁶⁰ DN XIV 37; Bull 1929:406-407; Leistad 1995:172; Bjørkvik 2001:272.

På den viktige grensefestningen Båhus vet vi om åtte høvedsmenn i perioden 1407-1503. Som eneste sted er her utlendingene i flertall. Dette var et mønster for hele senmiddelalderen fram til 1537. Tidlig på 1400-tallet satt tre tyskere her: Klaus Grupendal, Hans Krøpelin og Albrekt Bydelsbak – sistnevnte dansk-tysk.³⁶¹ Videre satt to nordmenn her: Jon Smør og Kolbjørn Gerst.³⁶² Videre hadde vi allerede nevnte dansk-norske Henrik Krummedike. Til sist kommer Jørgen Lauritsson og Ebbe Munk som var danske.³⁶³

Summerer vi dette, finner vi 26 opprinnelige nordmenn blant de totalt 43 høvedsmennene. Dette utgjør 60,5% av totalen. Seks stykker må regnes som naturaliserte nordmenn. Seks av 43 tilsvarer 14%. Slår vi disse to gruppene sammen, ser vi at 74,5% av høvedsmennene enten var opprinnelig norske eller naturaliserte nordmenn. De øvrige elleve var enten svenske, danske, tyske eller skotske, og utgjør drøyt 25% av totalen. Skiller vi på byene, ser vi at Tønsberg, med forbehold om Trondheim, hadde den største andelen nordmenn eller naturaliserte nordmenn, elleve av tolv (91,7%). I tillegg er tolvte mann, Eggert, uviss med tanke på om han faktisk var Eggert Krummedike, og dermed svensk/naturalisert danske. Færrest nordmenn satt på Båhus, tre av åtte (37,5%). For de tre andre byene er prosentene om lag 82% for Oslo og Bergen og 100% for Trondheim, men for sistnevnte er hullene så mange at tallene blir for usikre. Hva skal vi så konkludere med? Hvor betydelig var det utenlandske innslaget? Med tanke på at det var et åpenbart mål for det norske aristokratiet at len og ledende stillinger skulle gis til nordmenn, noe som var klare krav ved kongeskiftene i perioden, må nok det utenlandske innslaget for norske stormenn ha følt betydelig. Et godt eksempel er kravet om å få fjernet danske Jørgen Lauritsson fra Båhus i 1482 da han nektet å overgi slottet til riksrådet etter Christian Is død. Likevel, uansett hvordan vi regner, var nordmennene i et ganske klart flertall perioden sett under ett. Tre av fem var opprinnelige nordmenn, tre av fire hvis vi inkluderer de naturaliserte. At utlendingene skal ha dominert de norske slottene stemmer altså ikke for 1400-tallets Norge.

Hva hvis vi ser utviklingen over tid? Hvis vi tidsindeler etter kongene, ser vi at under Erik av Pommern hadde vi 17 kjente høvedsmenn. Da er Erlend Eindridsson, Olav Nilsson og Olav Bukk alle medregnet. De ble alle tre tilsatt i perioden på slutten av 1430-tallet da Erik mistet grepet om sine riker. Elleve av disse var enten norske eller naturaliserte nordmenn. Dette tilsvarer snaut 65%. Fire av de øvrige seks var tyskere, hvor tre satt på Båhus (Klaus Grupendal, Hans Krøpelin og Albrekt Bydelsbak) og én i Oslo (Tideke Rust). De to siste,

³⁶¹ Erslev 1901:291; Hamre 1968:51; Opsahl 2003a:142-144.

³⁶² Koht 1936:535-537; Opsahl 2002:320-321.

³⁶³ Bjørkvik 1996:190-191.

Timme Jonsson og Svarte-Jöns, satt begge i Oslo og var henholdsvis dansk og svensk. I Bergen, Trondheim og Tønsberg satt bare nordmenn. På Båhus satt bare tyskere, mens i Oslo var tre av syv utlendinger. Jo mer perifert for kongen, jo flere nordmenn med andre ord. Dette kan umulig ha vært tilfeldig, og må bety at kongen ville ha sine mest betrodde menn på Båhus og Akershus.

Under Christoffer av Bayern hadde vi seks kjente høvedsmenn. Erlend Eindridsson og Olav Nilsson satt inn i Christoffers periode og hører følgelig til begge kongene. I tillegg hadde vi Sigurd Jonsson, Kolbjørn Gerst, Erik Sæmundsson og Hartvik Krummedike. Alle disse var nordmenn eller naturaliserte nordmenn.

Med unntak fra Erlend Eindridsson og Erik Sæmundsson, fulgte de fire øvrige fra Christoffers periode med inn i Christian Is periode. Ytterligere elleve høvedsmenn kjenner vi til fra årene 1450-1481. Av de totalt 15 var bare tre utlendinger: Magnus Gren, Eggert Krummedike og Jørgen Lauritsson. Følgelig var 80% av høvedsmennene norske eller naturaliserte nordmenn under Christian I. Et lite spørsmålstegn settes ved biskop Karl av Hamar. Muligens ble han tilsatt først etter Christian Is død, men det ser ut til at han satt på Akershus i hvert fall to måneder før dette.³⁶⁴ Høvedsmannspostene i Tønsberg og Oslo ser ut til å ha vært besatt nesten utelukkende med nordmenn i denne perioden. Kun mysteriet Eggert fraviker fra dette dersom han virkelig var Eggert Krummedike. Bergen fikk for første gang en utenlands høvedsmann på 1400-tallet da Magnus Gren fikk posten i 1453. Imidlertid satt han bare i to av Christian Is 31 år på tronen. På Båhus vet vi lite om høvedsmennene i denne perioden. Med sikkerhet vet vi bare at danske Jørgen Lauritsson satt der fra senest 1481, men en opplysning i hanserecesse peker i retning av at han var høvedsmann der allerede i 1465.³⁶⁵ Om han så satt der i alle de påfølgende årene vet vi ikke, men at ingen andre er belagt der i dette tidsrommet, øker sannsynligheten. Absalon Taranger skriver litt om dette. Han mener Jørgen ble tilsatt i 1471, mens Erik Bjørnsson, Jon Smør og Otte Matsson Rømer hadde slottet inntil 1461 da det ble gitt videre til orknøyingen Anders Sinclair.³⁶⁶ Hvor han har opplysningene fra vites ikke, og må anses veldig usikre. Derfor er ikke Erik Bjørnsson, Otte Matsson Rømer og Anders Sinclair behandlet som høvedsmenn på Båhus i oppgaven. Jon Smør og Jørgen Lauritsson var utvilsomt høvedsmenn der, men tidsspennet er usikkert.

Under kong Hans nevnes 14 høvedsmenn i kildene. Bo Fleming, erkebiskop Gaute og biskop Karl av Hamar var med fra perioden forut. Av de øvrige elleve finnes bare to

³⁶⁴ DN V 913.

³⁶⁵ Hanserecesse, 2. Abt., 5. bd., s. 439 (note 3).

³⁶⁶ Taranger 1917:155

utlendinger: Danske Ebbe Munk på Båhus og skotske David Sinclair i Bergen. Dermed var 12 av de 14 høvedsmennene under kong Hans norske eller naturaliserte nordmenn. Dette tilsvarer nesten 86%.

Det utenlandske innslaget var altså størst under Erik av Pommern først i perioden. Christoffer av Bayern rekrutterte utelukkende nordmenn eller naturaliserte nordmenn. Langt på vei gjelder dette også for Christian I og Hans. Et interessant poeng er følgende: På Båhus finnes intet belegg for at noen nordmann ble tilsatt før Henrik Krummedike, som naturalisert nordmann, ble det i 1489. De to andre norske innslagene herfra, Kolbjørn Gerst og Jon Smør, fikk begge høvedsmannsposten under interregnene i 1441 og 1482. Igjen sier dette noe om hvor viktig kongen mente det må ha vært å ha lojale kongstjenere på grensefestningen Båhus. Her måtte det sitte personer som satte unionsmonarkiet framfor innenlandske interesser.

Høvedsmennene var selvsagte aristokrater. Enten var de riddere, væpnere eller geistlige. Fra Magnus Lagabøtes tid (1263-1280) var man i Norge fortrolig med ridderterminologi og – ideologi. For overklassen fantes behov for å skille seg ut fra resten av befolkningen. Skulle man kvalifisere for ”ridderslag”, måtte man først ha vært væpner. Væpnerne utviklet seg til en egen fullverdig rangklasse under ridderklassen.³⁶⁷

Når det gjelder de aktuelle høvedsmenn, omtales 29 av de 43 som riddere. Dette utgjør om lag 67%. Elleve stykker, Hallvard Hallvardsson Næpa, Peter Olavsson, Hans Krøpelin, Albrekt Bydelsbak, Magnus Magnusson, Tideke Rust, Olav Bukk, Jon Bjørnsson, Ebbe Munk, Peder Gris og Mattis Olsson, enten nevnes som, eller må ha vært væpnere. Væpnerandelen tilsvarer dermed drøyt 25%. Her kan vi selvfølgelig ikke utelukke at noen av disse kan ha fått ridderslaget uten at eksisterende kilder kan stadfeste dette. De tre siste, erkebiskop Gaute, biskop Karl av Hamar og Anders Mus, tilhørte det geistlige aristokratiet. Følgelig var de hverken riddere eller væpnere. I sum utgjorde dermed ridderne den største andelen. To av tre var riddere, drøyt en av fire var væpnere og om lag én av 14 var geistlig.

Fordeler vi dette på de ulike byene, ser vi at andelen riddere var høyest i Bergen hvor ni av elleve var riddere, altså cirka 82%. Tønsberg hadde 75% riddere, Oslo 71% og Båhus 63%. Trondheim, med sine fire kjente høvedsmenn, hadde bare 25% riddere, men kunne på sin side skilte med selveste erkebiskopen blant de resterende 75%.

Ser vi også dette over tid, var ti av Eriks 17 høvedsmenn riddere (59%). Under Christoffer var samtlige seks høvedsmenn riddere. En av Christian Is 15 høvedsmenn var

³⁶⁷ Opsahl 2003a:130; Moseng m.fl. 2007:194.

væpner: Jon Bjørnsson. To var geistlige: Erkebiskop Gaute og biskop Karl av Hamar. De øvrige 12 var riddere (80%). Under kong Hans falt denne andelen igjen. Av de 14 høvedsmennene i hans periode var ni riddere (64%). De to geistlige nevnt ovenfor fulgte med inn i Hans' periode. Tre stykker var væpnere: Ebbe Munk, Peder Gris og Mattis Olsson. I sum var dermed ridderandelen størst i midten av perioden, mens den var lavest i starten og på slutten.

Hva med høvedsmennenes rikdom? Dette lar seg naturligvis vanskelig måle. En innfallsport er å se på høvedsmennenes eiendommer. Problemet er at det er vanskelig å rekonstruere jordegodset til de 43 høvedsmennene. Kildene byr på klare begrensninger. Noen er relativt godt belagt, andre nevnes knapt. Dermed er det vanskelig å føre sikre sammenlikninger og oversikter.

Jon Reidarsson Darre vet vi hadde jordegods sønnafjells, blant annet gården Moland på Oroust i Båhuslen. Et brev om arven etter ham er med på å understreke dette.³⁶⁸ Den samtidige Ogmund Berdorsson Bolt var også en stor godseier sønnafjells. Han er godt belagt i diplomaterialet hvor et trettitalls brev dreier seg om kjøp, salg og bytte av jord, samt arv. Han satt blant annet på eiendommer henholdvis i Hurum og Borgesyssel.³⁶⁹ Videre hadde Eindrid Erlendsson mange jordeiendommer, spesielt på Vestlandet, noe som har blitt kalt "Eindrids kystrike".³⁷⁰ Også Eindrids sønn Erlend nevnes ved flere anledninger som kjøper og eier av jordegods.³⁷¹

Gjennom kjøp, salg og arv ble Sigurd Jonsson en av periodens største godseiere. Om lag 15-20 brev i DN omhandler hans godstransaksjoner. Alt i 1407 ble han hovedarving til alt jordegods på Giske, Bjarkøy og Sørum. Giskegodset fikk han først i 1426 etter flere runder i rettsapparatet. I tillegg til eiendommer i alle landsdeler, hadde han også eiendommer i Västergötland i Sverige, på Færøyene og på Shetland.³⁷² Krummedikene var i samme kategori. Hartvik hadde en privat jordebok som talte cirka 226 eiendomsnavn. Likevel var antallet eiendommer noe større da flere av gårdene kunne bestå av flere deler. Det samlede antall lå antakelig rundt 240.³⁷³ Også i Danmark hadde han noe jordegods. Hans setegård var

³⁶⁸ Se bl.a. DN II 702; DN III 584; DN VI 367; DN VII 331; Johnsen 1929a:357; Helle 1982:827.

³⁶⁹ Se bl.a. DN II 537, 541, 618 og 643; DN III 514, 525, 545, 559, 563, 566, 573, 593; DN IV 585, 693, 694, 696 og 721; DN V 359 og 427; DN VIII 233; DN IX 208; DN X 110, 111, 116; DN XII 144; DN XXI 210, 235 og 292; Bull 1923:95-96; Bjørkvik 1999:393.

³⁷⁰ Se bl.a. DN XI 119, 120, 134 og 163; DN XII 168; Bull 1926:522; Bjørkvik 2000:433-434.

³⁷¹ Se bl.a. DN II 772 og 778; Schreiner 1926:568-569; Bjørkvik 2000:498-499.

³⁷² Se bl.a. DN I 621, 671, 699, 700, 706 og 713; DN III 646, 697, 759, 762 og 862; DN XVIII 87; Koht 1958:311-315; Opsahl 2004:204-205.

³⁷³ Benedictow 1970:31-32; Benedictow 2002:400.

Brunla gods. Sønnen Henrik økte sitt jordegods i Norge år for år. Han var den største godssamler i Danmark og Norge i sin tid. I tillegg til alt han arvet fra faren, kjøpte han også eiendommer i alle de viktigste byene med tanke på å kunne drive handel.³⁷⁴

Alv Knutsson var også innehaver av en rekke jordeiendommer. Han hadde mye gods på Hedmarken og i Oppland, samt på Vestlandet. Mer spesifikt eide han blant annet Giske-, Bjarkøy-, Grefsheim- og Sørungodsene. Gjennom giftermål og arv tilegnet han seg også mye gods i Sverige. Som følge av dette, har han blitt kalt ”den største verdslige godseieren i Norge på 1400-tallet”. Sønnene Odd og Knut kunne således dele Norges største jordegods gjennom arv.³⁷⁵ For de øvrige høvedsmennene er kildegrunlaget veldig usikkert, alle hadde nok betydelige jordeiendommer. Med sikkerhet vei vi i alle fall at Otte Rømer, Svarte-Jöns, Kolbjørn Gerst, Henrik Jensson og Otte Matsson Rømer satt på store jordegods.³⁷⁶ Mønsteret må i alle fall kunne sies å være ganske klart: Høvedsmennene hadde betydelig rikdom.

Høvedsmennene var som oftest medlemmer av riksrådet. De geistlige var riksråder i kraft av sine embeter. For de verdslige medlemmene var det derimot ingen automatikk i riksrådsmedlemskapet.³⁷⁷ Riksrådene ble opprinnelig primært regnet for kongens rådgivere. Utviklingen i perioden førte imidlertid til at de etter hvert først og fremst anså seg som rikets representanter.³⁷⁸ Disse skulle dele makten med kongen, samt kontrollere at hans styre holdt seg innenfor det som var konstitusjonelt. I følge Hamre ser det ut til at forholdet mellom kongen og rådgiverne på 1450- og 1460-tallet var preget av lojalisme.³⁷⁹ Representanter for disse lojalistene var blant andre høvedsmennene Sigurd Jonsson, Kolbjørn Gerst, Henrik Jensson, Hartvik Krummedike og Magnus Gren.³⁸⁰ I 1470-årene var riksrådet mer aggressivt, spesielt i forhold til hansaen. Her var det ikke lenger unionsmonarkens beste det ble tatt hensyn til. Politikken skulle nå føres mer på norske premisser. Spesielt fremtredende var her erkebiskop Gaute Ivarsson og Jon Smør.³⁸¹

Hvis vi ser nærmere på denne oppgavens høvedsmenn, ser vi at 27 av dem omtales som norske riksråder. Et lite spørsmålsteget må likevel settes ved Olav Bukk som ikke

³⁷⁴ En rekke brev i DN dreier seg om eiendommene til Krummedikene. Se i tillegg Johnsen 1938:98-102; Benedictow 2002:400-402.

³⁷⁵ En rekke brev i DN, spesielt bind I-III, samt Koht 1923:114-115; Koht 1936:508-513; Bjørkvik 1999:49-50; Njåstad 2002:308-309.

³⁷⁶ En rekke brev i DN; Opsahl 2002:178, 320-321; Opsahl 2003b:478-479; Opsahl 2003c:513-514.

³⁷⁷ Hamre 1971:60.

³⁷⁸ Hamre 1971:61-62.

³⁷⁹ Hamre 1971:64

³⁸⁰ Hamre 1971:64-65.

³⁸¹ Hamre 1971:65-66.

utrykkelig omtales, men som nok var det i kraft av høvedsmannsposten på Akershus. I tillegg kan Olavs brev til allmuen i Skiens-syssel være en indikasjon på at Olav satt i rådet. Her refererer han til et brev kongen har skrevet ”til alt rikens radh hær i Norighe”.³⁸² At Olav tydeligvis har fått brevet tyder på at han var en del av riksrådet – selv om det naturligvis kan tenkes at han ble informert om brevet innhold av andre. To av de norske riksrådene var forøvrig også svenske riksråder: Svarte-Jöns og Magnus Gren. Videre var fire stykker enten danske eller svenske riksråder. Disse var Hans Krøpelin (svensk), Albrekt Bydelsbak (dansk), Eggert Krummedike (svensk og senere dansk) og Jørgen Lauritsson (dansk). De øvrige tolv nevnes aldri som riksråder, men det skal ikke utelukkes at noen av dem kan ha vært det. Disse tolv var Hallvard Hallvardsson Næpa, Klaus Grupendal, Peter Olavsson, Aslak Petersson, Magnus Magnusson, Tideke Rust, Timme Jonsson, Ebbe Munk, Odd Alvsson, David Sinclair, Knut Alvsson og Mattis Olsson. Som tidligere nevnt, var det mest oppsiktsvekkende at Odd og Knut Alvssoner aldri ble noen del av riksrådet. Med deres bakgrunn og posisjon var de selvskrevne. Under riksrådets valg av prins Christian som tronfølger i København i 1489 var de imidlertid med som to av stormennene – og de eneste med riddertitler – utenfor selve rådet.³⁸³ Helt sikre på at de aldri ble inkludert kan vi likevel ikke være. Kan de ha blitt inkludert etter at de deltok i 1489? Og med argumentasjonen brukt vedrørende Olav Bukk om at posten på Akershus antakelig medførte riksrådsmedlemskap, skulle man tro dette også gjaldt for Odd og Knut. At de tilsynelatende likevel ikke var med må ha skyldtes deres anstrengte forhold til kong Hans.³⁸⁴ De maktpolitiske forholdene var annerledes i 1490-årene sammenliknet med 1430-årene. I slutten av 1430-årene hadde kong Erik akkurat opplevd opprør både i Norge og Sverige. Her fikk han krav om utelukkende å tilsette nordmenn i Norge. 1490-årene var på sin side preget av kong Hans` mål om å oppnå kontroll over Sverige. I sum kan vi dermed si at 31 av 43 høvedsmenn omtales som riksråd i et – eller flere – av de nordiske landene. Dette tilsvarer 72%.

Hvis vi forsøker å skille mellom de ulike byene, så ser vi at andelen riksråder faktisk var høyest i Tønsberg. Elleve av de tolv høvedsmennene vi her kjenner til var riksråder. Dette utgjør om lag 92%. Mattis Olsson er den eneste vi ikke finner belegg for at var med i rådet. Prosentsatsene for Bergen, Oslo og Båhus er henholdvis cirka 82%, 71% og 75%. For Trondheims del gir det liten mening å snakke om prosentsatser da kildegrunlaget er særs tynt og usikkert. Uansett er fordelingen riksråder forholdsvis jevn ut fra det vi kan vite.

³⁸² DN III 754.

³⁸³ DN II 955.

³⁸⁴ Jmfr. Benedictow 1977:249-271

Likevel må vi kunne si at det er litt overraskende at Oslo, som ofte omtales som Norges viktigste by ved siden av Bergen fra 1300-tallet av, har den laveste andelen riksråder. At Tønsberg, som skal ha blitt veldig svekket som kongeby i senmiddelalderen, har den høyeste andelen riksråder, må også kunne sies å være litt overraskende. Hvorfor det var slik kommer vi snart til.

Over tid ser vi et klart mønster i riksrådsfordelingen. I midten av perioden tilsatte kongene Christoffer og Christian utelukkende riksråder til høvedsmannspostene. Erik av Pommern hadde 10 av sine 17 høvedsmenn som riksråder, tilsvarende 59%. Under kong Hans var 9 av 14 riksråder (64%). Dette mønsteret tilsvarer mønsteret vi så vedrørende kongenes tilsetting av riddere.

Et annet spørsmål er om høvedsmennene var riksråder *før* ble høvedsmenn. Altså; hva var rekkefølgen? Var det et poeng for kongen at riksråder ble satt på slottene, slik at hans høvedsmenn tilhørte toppen i samfunnet og således hadde tilgang til riksrådsmøter og det dertil liggende nettverk? Av de 43 høvedsmennene var ganske nøyaktig halvparten, nemlig 22, riksråder i et av de nordiske landene da de ble høvedsmenn. De øvrige 21 var altså ikke riksråder. Følgelig kan det synes som om riksrådsmedlemskap ikke var avgjørende ved høvedsmannsansettelser. Ser vi kun på de som faktisk ble riksråd i løpet av livet, tilsammen 31 stykker, utgjør de 22 dermed mer enn 2/3. De ni som ble høvedsmenn før de ble riksråd var: Hans Krøpelin, Albrekt Bydelsbak, Olav Nilsson, Olav Bukk, Jon Bjørnsson, Sven Galle, Henrik Krummedike, Peder Gris og Anders Mus. Med andre ord ble bare om lag 21% riksråder etter at de var blitt høvedsmenn.³⁸⁵ At såpass mange av høvedsmennene ikke var riksråd ved tildelingen av høvedsmannsposten kan peke i retning av at kongen lettere kunne kontrollere disse. Som riksråd skulle man også ta hensyn til rikets interesser, ikke bare unionsmonarkens. Dette kunne naturligvis også gjelde for de utenfor riksrådet, men de var i mindre grad forpliktet til det og kunne i større grad konsentrere seg om rollen som høvedsmann for kongen.

Både når det gjelder andelen riddere og riksråder kommer altså Oslo dårligere ut enn Bergen og Tønsberg. Tønsberg hadde også flere nordmenn enn de to største byene. Slår vi sammen kategoriene norsk og ridder, ser vi at Tønsberg hadde høyest andel: 75%. Bare Jon Bjørnsson, Eggert Krummedike, Peder Gris og Mattis Olsson faller utenfor. De to andre høvedsmannspostene sønnafjells, Oslo og Båhus, har den laveste andelen, henholdvis 59%

³⁸⁵ Sikre på dette kan vi naturlig nok ikke være. Det kan tenkes at noen av disse ble riksråder før de ble høvedsmenn uten at eksisterende kilder kan bekrefte dette. Eksempelvis vet vi ikke om Olav Bukk overhodet ble riksråd, men argumentasjonen ovenfor sannsynliggjør det. Når det først er sannsynliggjort, kan han meget vel ha blitt riksråd før han ble høvedsmann på Akershus.

(Oslo) og 38% (Båhus). Bergen hadde 64% norske riddere. Trondheim lar vi passere i denne sammenheng på grunn av de lave tallene. Plusser vi på kategorien riksråd, forblir tallene for Båhus, Tønsberg og Bergen identiske, mens Oslos andel faller fra 59% til 41%. Aslak Petersson, Odd og Knut Alvssønner var norske riddere, men ikke med i riksrådet. Av de 17 i Oslo var altså bare syv norske riddere og riksråder: Ogmund Berdorsson Bolt, Eindrid Erlendsson, Sigurd Jonsson, Hartvik Krummedike, Sven Galle, Henrik Krummedike og Bo Fleming. Notèrbart er mønsteret i Sørøst-Norge hvor Tønsberg helt klart ble besatt med de sterkeste norske kandidatene – sterk da i betydningen av å ha oppnådd ridder- og riksrådsstatus.

Hvorfor var det slik? Burde ikke disse blitt plassert på Akershus som nå definitivt hadde passert Tønsberghus i viktighet? Kanskje ligger svaret nettopp der. Kongen ville ha sine mest betroede menn på Akershus – og Båhus for den saks skyld. Og de mest betroede var *ikke* innfødte norske riddere og riksråder. Det var sannsynlig at disse ville kunne være tilbøyelige til å sette norske rikspolitiske interesser, som jo ofte ville være sammenfallende med deres egne, framfor unionskongens. Ved å plassere dem på Tønsberghus tilfredstilte kongen kravet om at forleninger skulle gis nordmenn samtidig som det åpnet muligheten for å plassere folk han virkelig stolte på der det var viktigst. Om det virkelig lå en slik bevisst politikk bak plasseringen av høvedsmennene vet vi naturlig nok ikke, men mønsteret er såpass klart at det er nærliggende å anta det.

Hva gir så dette oss i sum? Hvem var høvedsmannen? Om lag tre av fem var opprinnelige nordmenn. Tar vi med de naturaliserte, nærmer vi oss tre av fire. Drøyt to av tre var riddere. Avslutningsvis var nesten tre av fire riksråder. Kildegrunnlaget er likevel for spinkelt til å komme med sikre konklusjoner. Skal vi ut fra dette driste oss til å konstruere en ”gjennomsnitts-høvedsmann”, så var han en norsk ridder og riksråd. Ser vi nærmere på konger og byer, så hadde Tønsberg størst andel nordmenn, Båhus lavest. Christoffer av Bayern rekrutterte den største andelen nordmenn, Erik av Pommern den laveste. Ridderandelen var størst i Bergen og igjen lavest på Båhus. Likeledes er det igjen Christoffer av Bayern og Erik av Pommern som har den henholdsvis største og laveste ridderandelen. Riksråder var det andelsmessig flest av i Tønsberg og færrest i Oslo, mens både Christoffer av Bayern og Christian I begge satset utelukkende på riksråder i høvedsmannsembetene. Også lavest andel riksråder hadde Erik av Pommern.

KAPITTEL 6

HØVEDSMENNENES FORHOLD TIL ALLMUEN

Et interessant spørsmål er høvedsmennenes forhold til allmuen i og omkring byene. Dette fordi allmuen representerte en stor del av bybildet. Hvilken politikk førte høvedsmennene overfor befolkningen? Var det først og fremst skatteinnkreving høvedsmennene bedrev, eller utførte de også andre oppgaver? I hvilken grad var forholdet mellom kongemakt og allmue konfliktfylt? Og kanskje like interessant: Har kildene overlevert eksempler på samarbeid og harmoni, eller er det kun konfliktene som ble nedtegnet? Det vil jo være rimelig å anta at i de tilfeller hvor forholdet har vært harmonisk, så har det ikke vært naturlig å stadfeste dette i brev form. Således vil det i historiefremstilling generelt, og naturligvis også her, kunne være en tendens til at konfliktene får en større plass enn rimelig er. Særlig gjelder dette senmiddelalderen som jo ikke bare i Norge, men Europa generelt, var preget av mer uro og spenning mellom befolkningen og myndighetspersoner enn hva som var tilfellet i høymiddelalderen.³⁸⁶

6.1 Høvedsmennenes krav, oppfordringer og håndhevelse av loven

Hvordan opptrådte så høvedsmennene overfor allmuen? Som kongemaktens fremste representant kom høvedsmennene med krav og oppfordringer på vegne av kongen. Typisk her vil være skatteinnbetalinger og oppklaring av ulovligheter. Et eksempel på det første finner vi i 1394 hvor høvedsmannen på Akershus, Ogmund Berdorsson Bolt, sammen med biskop Øystein ba allmuen i Søndre Gudbrandsdalen betale vissøre til Mariakirken i Oslo etter gammel skikk. Ytterligere kraft bak kravet kom en drøy uke senere hvor kong Erik selv befalte at vissøren skulle betales. De som eventuelt nektet ble stevnet til å møte for kongen eller hans råd og lagmannen samme sommer i Oslo.³⁸⁷ Formaningene fungerte tydeligvis, for to måneder senere kunngjorde allmuen på Fron i Søndre Gudbrandsdalen at brevet var blitt lest på alle tingsteder i dalen og at vissøren godvillig var blitt betalt.³⁸⁸

Det som var av uroligheter på 1400-tallet var snarere opprør enn krig. Opprørene skal vi snart komme nærmere tilbake til. Men, i forhold til oppfordringer fra høvedsmennene til allmuen, ser vi at Otte Matsson (med flere) i Bergen, som nevnt i kapittel 4, oppfordret folk

³⁸⁶ Jmfr. eksempelvis Imsen 2000.

³⁸⁷ NGL 2.r., bd. 1, s. 27; DN II 539; DN IV 628.

³⁸⁸ DN IV 630.

på Voss til å gjøre motstand mot opprøreren og kongsmotstanderen Knut Alvsson høsten 1501.³⁸⁹ At Knut hadde tilknytning hit gjennom Finnegodset var nok en grunn til at han hadde engasjert allmuen på nettopp Voss. Noen umiddelbar tilslutning synes ikke Otte Matsson å ha fått på oppropet. En drøy måned senere, 5. november, innkalte deler av eliten i Bergen innbyggerne på Voss til forhandlinger i Bergen under løfte om fritt leide fram og tilbake. Uansett hva resultatet ble av disse forhandlingene, stoppet ikke uroen. Året etter klarte en av Knuts menn å samle en flokk på 300 bønder og innta kongsgården i Bergen. Hovedsmannen Anders Mus, Otte Matssons etterfølger, hadde da flyktet.³⁹⁰ Vi ser her hvordan Otte Matsson brukte sin posisjon som hovedsmann til å forsøke å påvikre allmuen til å gjøre motstand mot opprøreren Knut Alvsson.

I forbindelse med forbrytelser var det hovedsmannenens oppgave på vegne av kongen å håndheve loven. Et eksempel på dette finner vi i 1431 hvor hovedsmannen på Akershus, Svarte-Jöns, skal ha befalt to lagrettemenn på Hedmarken å innberette til kong Erik omstendighetene rundt et drap.³⁹¹ I drapssaker var det vanlig at kongen befalte sine ombudsmenn å etterforske ugjerningen mens de(n) tiltalte fikk et midlertidig gridsbrev (midlertidig garanti for personlig sikkerhet) dersom han hadde innrømmet skyld. Griden beholdt drapsmannen inntil hendelsesforløpet rundt drapet var undersøkt og såkalt prov var tatt i saken. Dette ble nedtegnet i et brev. Det vanlige var så at drapsmannen fikk provsbrevet med seg til kongen. Kongen innvilget deretter drapsmannen landsvist på den betingelse at han betalte bot til kongen og den døde slektninger. For drapsmannen innebar landsvisten retten til å bli i landet, samt permanent sikkerhet.³⁹²

Det finnes også eksempler på befalinger fra den mest kildebelagte hovedsmannen – Henrik Krummedike. I 1498 skal han på vegne av kongen ha befalt lagmennene i Oslo, Tønsberg, Skien og Viken å avsi dom over de bøndene på Sunnmøre som hadde drept væpneren, riksråden og lensmannen Arald Kane.³⁹³ Mer om dette senere.

Å komme med krav og oppfordringer var en ting, en annen var at hovedsmannen i kraft av sin posisjon – og gjennom lovboka – kunne tilføre kronen verdier. Her var det fortrinnsvis snakk om jord. Under Hans Krøpelin's periode på Båhus finner vi et eksempel på dette. I 1418 tildømte lagmannen i Viken Hans, på kongedømmets vegne, alt det gods og de penger i

³⁸⁹ DN XXI 688.

³⁹⁰ DN XXI 690; Bjørkvik 1996:198-199.

³⁹¹ DN III 710.

³⁹² Moseng m.fl. 2007:204.

³⁹³ DN VI 625.

Marstrand som hadde tilhørt den druknede engelskmannen Richard til kongen. Dette fordi hans bror, som arving, hadde meldt seg for sent. For arvingen må realiteten ha vært hard, men lagmannen påpekte at lovboka var blitt fulgt.³⁹⁴

I sin tid som høvedsmann på Tunsberghus solgte Kolbjørn Gerst deler av en gård i Eidsberg i BORGESYSLE som var betalt kongedømmet som bot for ulovligheter.³⁹⁵ Å oppklare lovbrudd og ilegge bøter var inntektsbringende for kongemakten. De kunne utøke sine jordeiendommer eller, som her, selge jorda de hadde fått som betaling. Ebbe Munk tilførte også kronen jordegods. I 1487 befalte han tolv menn å vurdere hvorvidt en del av gården Asgautsby på Hisingen, som en kar ved navn Eiliv disponerte, tilhørte kongen. Det har den tydeligvis gjort, for gården ble tildømt kronen.³⁹⁶

Kjøp og salg var en annen mulighet kongemakten hadde til å tilegne seg verdier. Et eksempel på dette finner vi i 1452 hvor Sigurd Jonsson i kraft av å være riksforsander, og samtidig høvedsmann på Tunsberghus, solgte, på kongens vegne, 9 øresbol i en gård i Sandsvær.³⁹⁷

Som vi har sett, kunne kongen gjennom sine høvedsmenn utøke sin rikdom gjennom kjøp og salg, i tillegg til de faste inntektene gjennom skatter og bøter. I utgangspunktet må vi anta at loven ble fulgt fra representantene for kongemakten, men det er ikke utenkelig at kongemakten ved enkelte tilfeller kunne ta seg til rette. Et eksempel på dette er fogdene som ble beskyldt for å innkreve urimelige skatter i forbindelse med opprørene på 1430- og 1490-tallet. Omfanget av dette er det umulig å få noen klar oversikt over.

6.2 Høvedsmennenes forhold til enkeltindivider

Vi har allerede sett eksempler på høvedsmennenes forhold til enkeltindivider. Gir kildene oss innblikk i flere slike relasjoner? Ja, her er det en hel del å gripe fatt i. Oftest møter vi enkeltindividene som representanter for grupper, eksempelvis i opprørstider. Vi skal imidlertid her se litt nærmere på saker av mer privat karakter hvor høvedsmennene støtte på enkeltindivider. Dette for å belyse at høvedsmennene for folk flest ikke nødvendigvis var en fjern skikkelse, men en de kunne nå med forespørsler og bønner. Likevel er det – som så ofte – konfliktene som dominerer.

Eindrid Erlendsson var i 1421 i strid med brødrene Harald og Gløder Lidvordssønner om rettighetene til fiskeelva Skordin i Vestfold. Gjennom flere år hadde brødrene fisket og

³⁹⁴ DN VI 397.

³⁹⁵ DN V 829.

³⁹⁶ DN III 962.

³⁹⁷ DN V 779.

bygget i forbindelse med elva. Lagmennene Jon Karlsson og Jon Gautesson kom til den slutning at dette hadde vært uberettiget. Eindrid og Gunnar Halvardsson ble tildømt elva med landnåm for hvert år det var ulovlig brukt.³⁹⁸

Olav Bukk var på sin side i konflikt med en gullsmed som i følge Olav hadde forfalsket gullet i hans halskjede. I brevet forteller Sigurd Jonsson og lagmannen i Oslo, Simon Bjørnsson, om samtalen mellom Olav og gullsmeden der sistnevnte benektet beskyldningene.³⁹⁹ Det endelige resultatet av tvisten vites ikke. Ytterligere et eksempel med Olav kan nevnes. Det samme året (1438) anklaget Olav, på kongens vegne, Håkon Sigvidsson, Arild Slampe og deres menn for røveri langs kysten av Viken. En jury bestående av tolv menn dømte mennene til halshugging. En dom som forøvrig vi vet ble fullbyrdet.⁴⁰⁰ Hendelsen er nok et eksempel på høvedsmannens rolle som håndhever av loven.

I 1461 fritok Hartvik Krummedike, på kongens vegne, en mann ved navn Håkon Tordsson for all videre tiltale i forbindelse med at han var tilstede ved et drap.⁴⁰¹ Her ser vi at høvedsmannen opptrer med full kongelig myndighet – som jo hans posisjon tilsa. Likeledes kunngjorde Hartvik i 1467 at Tore Håvardsson hadde betalt tegn og fredkjøp for drapet på Tore Stavv i 1464. Da kravene nå var oppfylt, frafalt all videre rettsforfølgelse mot ham.⁴⁰²

Hartvik var også mer personlig i kontakt med enkeltindivider. Et eksempel på dette finner vi 1465 hvor Hartvik var i strid med skipperen Martin fra Bolsverd i Frisland vedrørende noe trelast tilhørende Hartvik som Martin skulle ha mottatt på sitt skip. Martin nektet for dette, og året etter ble han frikjent av rådet i de frisiske byene.⁴⁰³ Et interessant spørsmål som da dukker opp, er om han ville blitt frikjent dersom saken hadde blitt behandlet i Oslo. Noe svar på dette finnes naturlig nok ikke, men det kan tenkes at forutsetningene da ville vært annerledes ved at juryen ville vært norsk og således hatt et ”nærere” forhold til Hartvik og den norske kongemakten.

Konflikter var tilsynelatende i særlig grad en del av Hartviks liv – også om penger. Allerede i 1445 erkjente han at han skyldte Helmike Tange d.e. mye penger både for klær, samt å ha oppebåret toll i Skienssyssel på Helmikes vegne. Pengene skulle tilbakebetales – også til eventuelle arvinger. Dette skulle vise seg å bli en langvarig affære. I 1470, 25 år senere, lovet Hartvik å betale Helmike Tange d.y. hva han var skyldig hans far.⁴⁰⁴ Riktignok

³⁹⁸ DN II 660.

³⁹⁹ DN VIII 302.

⁴⁰⁰ DN III 743.

⁴⁰¹ DN XXI 517.

⁴⁰² DN XXI 551 og 556.

⁴⁰³ DN III 871 og 876.

⁴⁰⁴ DN V 867 og DN XI 181.

var det snakk om mye penger, men det er likevel rimelig å anta at Hartvik med sin rikdom burde ha kunnet betale gjelda si raskere enn dette. Meget mulig var det uenighet om hva som faktisk skulle betales.

Selv var i hvert fall Hartvik ivrig på å få gjeld og bøter innbetalt til tid. I 1446 måtte Torbjørn Torkjellsson overdra jord til Hartvik på grunn av at hans kone hadde bedrevet hor. Hvis jorda ikke ble innløst i gangbar mynt innen tre år, tilfalt den Hartvik.⁴⁰⁵ Det finnes også en rekke andre eksempler på at Hartvik fikk betaling i form av jord og penger som bot for ulike forseelser.⁴⁰⁶ Sakene sier noe om mannen – og ikke minst posisjonen til – Hartvik Krummedike. Med loven i hånd krevde Hartvik utestående fordringer innbetalt. Når fordringene gikk motsatt vei derimot, var det ikke snakk om noen tidsfrist. Loven var ikke lik for alle.

Det eneste overleverte brevet som knytter Eggert til hovedsmannsposten i Tønsberg, dreier seg også om en enkeltpersons betaling av bot. Bård på Hvidesten i Botne måtte i 1474 betale 15 mark for at hans mor hadde brukt mer jord enn hun faktisk eide.⁴⁰⁷ Sakene kan si noe om hovedsmennenes avlønning. Deler av inntektene de skaffet til veie tilfalt dem selv. Når det gjelder det verdslige aristokratiets inntektsgrunnlag, så utgjorde landskyld av jordegodset hoveddelen gjennom hele middelalderen. I senmiddelalderen falt landskyldsinntektene til under en fjerdedel grunnet befolkningsreduksjonen. Aristokratiet kom således i en klemme mellom krav til standsmessig levesett og stor inntektssvikt. Imidlertid fantes også andre inntektskilder. Handel og fiske var en mulighet, men mest lukrativt var offentlige ombud. Posisjoner som systemenn og senere lensherrer, var derfor meget attraktive, og hadde lenge vært viktige inntektskilder for det øverste skiktet av aristokratiet. Tilnærmedesvis samme inntekter var det vanskelig å få andre steder. I den økonomiske krisetiden var dette enn mulighet til å opprettholde inntektene uten å miste sosial prestisje.⁴⁰⁸

Som vi så i eksemplet med Hartvik og skipperen Martin, var det ikke alltid hovedsmennene gikk seirende ut av konflikter. Hovedsmannen på Tønsberghus, Jon Bjørnsson, tiltalte i 1466 rådmannen Beneke Brøker for urettmessig å ha fått en sølvbolle og syv sølvknapper. Imidlertid kunne Beneke bevise at han hadde fått dette som betaling av Torald Kane for gammel gjeld. Tiltalen ble dermed frafalt.⁴⁰⁹ Svein Galle tapte på sin side

⁴⁰⁵ DN IX 297.

⁴⁰⁶ Jmfr. bl.a. DN I 809, DN II 752, DN III 791 og 897, DN V 738, DN VII 444, DN VIII 354 og 359.

⁴⁰⁷ DN I 907.

⁴⁰⁸ Moseng m.fl. 2007:299-301.

⁴⁰⁹ DN XI 219.

kampen om den tidligere kongsgården Borregård i Borg mot en mann ved navn Hans Eder. Her var det prins Hans som dømte på bakgrunn av gamle kongebrev.⁴¹⁰ Henrik Krummedike fikk heller ikke medhold i sin anklage mot borgermesteren i Sarpsborg, Lambrekt, som i følge Henrik ulovlig hadde bygget et skip ved Båhus. Lambrekt ble frikjent av blant andre Bo Fleming da det kunne bevises at skipet var bygget på Dragsmark klostets grunn og med abbedens tillatelse.⁴¹¹ Felles for disse sakene hvor høvedsmennene ikke gikk seirende ut, var at motstanderne hadde bevis som støttet deres sak. Sakene viser også at rettssystemet, i hvert fall til tider, må ha virket, og at avgjørelsene ikke uten videre gjenspeilet maktforhold.

Flere av Henrik Krummedikes affærer med enkeltpersoner er å finne i diplomaterialet. Høsten 1491 ble Henrik og en mann ved navn Amund Sporhøk innkalt til Oslo påfølgende vår i anledning av Henriks tiltale mot Amund. I brevet kommer det fram at Amund hadde flere saker å stå til rette for uten at dette spesifiseres nærmere. Betydningsfullt må det i hvert fall ha vært, for dommerne ble utnevnt av kong Hans personlig.⁴¹² Kanskje skyldtes dette at saken involverte kongens mest betrodde mann i Norge. Tre år senere var Henrik i konflikt med Arne Jonsson, borger i Tønsberg. Denne skal ha gjort seg skyldig i en forseelse i Båhuslen. For dette, skriver Arne i brevet, har han med fri vilje inngått på de vilkår Henrik fordret, nærmere bestemt en pengebot og en bønn om tilgivelse.⁴¹³

Nedtegnete relasjoner mellom høvedsmenn og enkeltindivider bar ikke alltid preg av konflikt, selv om en eller annen form for konflikt ofte var utgangspunktet for brevskrivning. Eksempelvis ga Bo Fleming i 1486 lagmannen og borgermesteren i Tønsberg pålegg om å foreta ettersyn av hustru Elin i Asdals fiskeretter i Halse i Mandalselva. Elin hadde vært i konflikt om disse rettighetene, men fikk Bo Flemings støtte. Hennes rettigheter var lovlige og skulle ikke krenkes.⁴¹⁴

Videre var høvedsmennene i posisjon til å kunne frigi eller frikjenne folk for tiltale eller skyld i ulovligheter. Odd Alvsson friga i 1496 Syver i Vestby for tiltale om ikke å ha betalt visøre, mens Peder Gris i sin tid på Akershus skal ha frigitt en fange mot betaling.⁴¹⁵ Som vi ser, finnes eksempler på at høvedsmennene kunne være til hjelp for allmuen i enkeltsaker. De skulle håndheve loven, hvilket også innebar at de skulle verne om allmuens rettigheter.

⁴¹⁰ DN III 903.

⁴¹¹ DN I 965.

⁴¹² DN VIII 432.

⁴¹³ DN V 967.

⁴¹⁴ DN XXI 617, 621, 622 og 653.

⁴¹⁵ DN V 974 og DN VI 635.

I eiendomstransaksjoner finnes en rekke eksempler på at høvedsmennene forhandlet med enkeltpersoner. Her vil det imidlertid føre for langt å skulle gå inn på alle disse.

6.3 Allmuens misnøye med høvedsmennene

I hvilken grad viste allmuen misnøye med sine høvedsmenn? Kildematerialet gir oss flere eksempler på at høvedsmennene ikke alltid var like populære. Ikke overraskende støter vi her igjen på Hartvik Krummedike. Han var tilsynelatende i konflikt med alle lag av befolkningen. Utover på 1450-tallet må hans popularitet gradvis ha blitt svekket. Gryende uro må det i hvert fall ha vært i 1454 da Håvard Erlingsson på et alminnelig våpenting spurte bøndene om noen hadde noen klager på Hartvik og hans reiser mellom Brunla og Oslo.⁴¹⁶ Ved dette tilfellet var det ingen som klagde, men ved at spørsmålet i det hele tatt ble stilt, kan det være grunn til å tro at ikke alle var like fornøyd. Videre er det sannsynlig at ingen turte å være talsmann for klager mot en så mektig mann som Hartvik. Fire år senere kom det i alle fall til brudd. Christian I hadde lenge beskyttet sin lojale tjener. Under valget av prins Hans til tronfølger i Skara i 1458, måtte Hartvik erklære alle de mottatte pante- og lensbrev for ugyldige. I tillegg mistet han sin post som høvedsmann på Akershus og sin rikshovmesterstilling. Som om ikke det var nok, måtte han betale kongen en klekkelig bot. For dette forlikte Christian I Hartvik med alle Norges innbyggere unntatt Alv Knutsson, samt etterga all rettslig tiltale mot ham.⁴¹⁷ Det har vært diskutert hvorfor Christian I ofret sin beste mann. En teori har vært at han ikke hadde noe valg dersom han ville få biskopene med på valget av prins Hans som tronfølger. En annen teori hevder at Hartvik var falt i unåde hos kongen.⁴¹⁸ Her er det ikke nødvendigvis noe enten-eller. Begge teoriene kan være deler av sannheten. Uansett kan ikke kongens konflikt med Hartvik ha stukket så dypt, for allerede tre år senere var han tilbake i posten sin på Akershus.

Høvedsmannen på Båhus, danske Jørgen Lauritsson, var også gjenstand for allmuens klager. Det norske riksrådet arbeidet for å fjerne Jørgen fra høvedsmannsposten sommeren og høsten 1482. De ville ha en nordmann i denne – og alle andre – viktige stillinger før en ny konge var anerkjent i Norge. Ved tronledighet mellom en konges død og en påtroppene konge var det riksrådet som hadde den fulle kongelige myndighet i landet, inkludert kontrollen med høvedsmannspostene. At Jørgen Lauritsson nektet å overlate Båhus til det

⁴¹⁶ DN II 804.

⁴¹⁷ DN II 822; Johnsen 1938:99; Benedictow 2002:401.

⁴¹⁸ Johnsen 1938:99; Benedictow 2002:401.

norske riksrådet var et brudd på dette helt sentrale konstitusjonelle prinsippet.⁴¹⁹ I den forbindelse søkte de samarbeid med det svenske riksrådet. Det norske riksrådet skriver i et av brevene til svenskene at allmuen i Marstrand klagde på Jørgen for all urett han hadde begått mot dem. Videre var han heller ikke villig til å lytte til allmuens klager og synspunkter. Allmuen var derfor klare i sin sak; Jørgen måtte fjernes fra Båhus.⁴²⁰ Dette ble da også resultatet til tross for at Jørgen i utgangspunktet nektet å oppgi festningen. For at det norske riksrådet skulle være villig til å delta sammen med det danske og svenske på kongevalgmøtet i Halmstad i januar 1483, fikk de danskene til å oppgi festningen. Norske Jon Smør overtok høvedsmannsposten.⁴²¹

Allmuens klager kunne også være rettet direkte til kongen. Høvedsmannen kunne da fungere som mellommann. Et eksempel på dette finner vi i 1499 hvor allmuen i Skedje skiprede i Viken kunngjorde at de på et vanlig ting hadde valgt ("dømt") Tore Andersson til å klage deres nød for kongen. Imidlertid ble brevet han bar med seg stoppet av Henrik Krummedike på Båhus. Senere kom det fram at brevet Tore hadde med seg ikke i alle deler gjenga det allmuen hadde ment å klage over. Allmuen ba om unnskyldning for dette til Henrik, spesielt på sendebudets vegne.⁴²² Hva som faktisk sto i brevet kommer ikke fram, men hvordan det kunne sendes med brevviseren Tore uten at allmuen sto inne for innholdet, er et godt spørsmål. Det er vel rimelig å anta at de opprinnelig gikk god for innholdet, men ved at Henrik åpenbart må ha hatt et annet synspunkt, fikk de kalde føtter og beklaget det hele. Saken viser i hvert fall at det var mulig å sende sine klager, eventuelt forespørsler, direkte til kongen.

6.4 Periodens store opprør

Dette leder oss inn på de store opprørene i perioden. Når var de? Og i hvilken grad var høvedsmennene involvert i disse? Fram til midten av 1430-tallet arbeidet unionsmonarkiet for en sterk sentralstyrt fyrstestat hvor tronen skulle gå i arv. Tiden som kom deretter ble en reaksjon på dette. Unionen som Margrete hadde skapt gikk gradvis i oppløsning. Et av resultatene var at riksrådene ble styrket på bekostning av kongemakten.⁴²³

Skattetrykket var utgangspunktet for folks misnøye. Allerede i 1420-årene klaget bøndene sønnafjells på nye skatter og futenes framferd. Høvedsmannen på Akershus i 1430-

⁴¹⁹ Benedictow 1977:214-215.

⁴²⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 308.

⁴²¹ Benedictow 1977:219; Bjørkvik 1996:191.

⁴²² DN II 1004; NGL 2.r., bd. 3, s. 227.

⁴²³ Hamre 1968:92.

årene, svenske Svarte-Jöns, må også ha følt en gryende misnøye blant folk, for i 1432 tilbød han å gjøre rett og skjel etter loven overfor enhver, fattig eller rik, som måtte ha klager på han selv eller hans svenner. Svarte-Jöns kan forøvrig meget vel ha vært en av de utenlandske menn som det kommende opprøret hadde som mål å fjerne.⁴²⁴

Det store opprøret startet likevel i Sverige i 1434. Opprøret spredte seg til Norge senvinteren 1436. Bønder fra Romerike og Viken samlet seg under ledelse av menn fra aristokratiet. Fører var Amund Sigurdsson (Bolt).⁴²⁵ Det norske opprøret skilte seg fra det svenske ved at det ikke hadde støtte i riksrådet.⁴²⁶ Dette var en vesentlig forskjell som gjorde det svenske opprøret mot kongemakten sterkere. Resten av perioden sto svenskene for det meste utenfor unionen.

Amunds opprør var en suksess til å begynne med. Hovedsmennene på Akershus og Tunsberghus, Svarte-Jöns og Eindrid Erlendsson, måtte sammen med resten av riksrådet inngå våpenhvile med opprørerne, samt avtale videre forhandlinger. Overenskomsten ble inngått på Jersøy utenfor Tønsberg St. Hansaften 1436.⁴²⁷

Den påfølgende høsten var Svarte-Jöns offer for en rykteflom som sa at han sto i ledtog med opprørerne. I oktober ble ryktene erklært usanne av erkepresten og seks kanniker i Oslo. Disse hevdet derimot at Svarte-Jöns gjennom ord, brev og handlinger hadde gjort allmuen kraftig motstand.⁴²⁸ Ryktene og usikkerheten rundt Svarte-Jöns ble imidlertid ikke lagt døde skal vi snart se. Situasjonen må ha vært problematisk for ham.

Opprørerne okkuperte bispegården i Oslo oppunder jul 1436. (tidspunktet for dette har vært omdiskutert⁴²⁹). Denne ble imidlertid oppgitt på nyåret til Svarte-Jöns, Sigurd Jonsson og lagmannen i byen, Simon Bjørnsson. Merkbart var at disse ble støttet av osloborgerne. Følgelig kan det tyde på at allmuen ikke var samlet i opprøret. Etter å ha fått gode menns råd, lovet Amund på vegne av seg selv og sine følgesvenner, aldri mer å stå kongen, hans menn eller Oslo by i mot. Overgivelsen var imidlertid betinget av at kongen ga ham full nåde.⁴³⁰

Et forliksmøte ble holdt i februar 1437. Spesielt opprørerne må ha følt avtalen som en triumf. For det første ble de garantert fred. Amund selv fikk løfte om både len og andel i kongelige inntekter. Videre gikk riksrådet inn for at utlendinger skulle nektes embeter både i stat og kirke. Selv inngiftede utlendinger skulle holdes unna politisk makt. Drottseteembetet

⁴²⁴ DN XVI 96; Hamre 1966:328; Opsahl 2002:178; Moseng m.fl. 2007:345-346.

⁴²⁵ Moseng m.fl. 2007:345-346.

⁴²⁶ Bjørkvik 1996:164.

⁴²⁷ DN III 733; NGL 2.r., bd. 1, s. 150; Moseng m.fl. 2007:346.

⁴²⁸ DN III 735.

⁴²⁹ Jmfr. Njåstad 1999:393.

⁴³⁰ DN III 736; DN VI 465; Moseng m.fl. 2007:346.

skulle besettes og riksseglet skulle bringes tilbake til riket. Til sist skulle ulovlig pålagte skatter gitt av fremmede fogder fjernes. Opprørerne måtte på sin side love kongen og riksrådet troskap, samt aldri igjen velge seg en høvedsmann.⁴³¹ Samme dag som forliksbrevet ble utstedt av allmuen (18.2.1437), utstedte erkebiskop Aslak, biskop Audun av Stavanger, Eindrid Erlendsson og Erlend Eindridsson på vegne av riksrådet en kunngjøring om at det hadde lyktes dem å stanse Amunds opprør, og at det hersket evig fred og enighet.⁴³²

Riksrådet representerte kongen, men oppfattet seg også som bærere av rikets suverenitet. De lovet å sende forliket til kongen med bønn og anbefaling om godkjenning. Imidlertid må dokumentet sees på som et steg på veien mot en reform av unionen. Riksrådets agenda var å styrke seg selv på bekostning av den sterkt sentraliserte kongemakten. Således var de på linje med svenskene.⁴³³

Stridighetene var ikke over. Høvedsmennene Erlend Eindridsson på Tunsberghus og Svarte-Jöns hadde ulik politikk overfor opprørerne. Erlend ønsket en knallhard linje. Svarte-Jöns, med sitt noe skjøre rykte, var mer forsonende og ville forhandle. Det kan ha vært både politiske og militære motiver bak dette, men det vet vi ikke sikkert. En mulighet er at han som svensk har sett til utviklingen i Sverige. Der utnyttet riksråd og stormenn opprøret politisk overfor unionsmonarken. Sommeren 1438 kranglet Erlend og Svarte-Jöns om hendelsene tilbake i 1436. Her lyktes det Svarte-Jöns å tilbakevise beskyldninger om at han skulle ha oppholdt seg i bispegården sammen med Amund Sigurdsson (Bolt). Videre ble påstanden om at Erlend skulle ha kommet til Oslo for å pågripe Amund, for så å ha blitt hindret av allmuen, erklært feilaktig. Uansett hva Svarte-Jöns klarte å tilbakevise, ble han denne sommeren avløst av Olav Bukk på Akershus. Dette kan ha skyldtes forliket – Olav var i motsetning til Svarte-Jöns norsk – men grunnen kan også ha vært misnøye med den påståtte passiviteten under opprøret.⁴³⁴

I mellomtiden hadde aristokratiet vist alt annet enn passivitet i det nye opprøret som blusset opp sommeren 1438, denne gangen ledet av telemarkingens Hallvard Gråtopp. Bakgrunnen for opprøret vet vi lite om. Likevel vet vi at klagemålene deres blant annet gjaldt skatten som ble brukt på Akershus. Opprørerne skulle ”drepe futer og ødelegge Oslo”, og på veien mot Oslo plyndret de og ødela Olav Bukks familiegård Brunla i Vestfold.⁴³⁵ Mye annen

⁴³¹ DN II 727; NGL 2.r., bd. 1, s. 174; Imsen 1977:362-364; Bjørkvik 1996:164-165.

⁴³² DN II 728; NGL 2.r., bd. 1, s. 178.

⁴³³ Imsen 1977:364.

⁴³⁴ DN XXI 370 og 371; Opsahl 2002:178.

⁴³⁵ Imsen 1977:366.

ugagn ble også gjort på ferden mot Oslo. Likevel rekrutterte de flere bønder til opprøret fra Vestfold, Lier, Bærum og Aker. Alle nektet de å betale de pålagte skattene.⁴³⁶

Denne gangen ble opprøret slått kraftig ned. Høvedsmannen møtte dem med makt. Mange ble drept, deriblant Hallvard Gråtopp selv.⁴³⁷ En rekke brev dreier seg om erstatninger og bøter i etterkant av opprøret. Typisk her var at gjerningsmennene måtte love bot og bedring, samt gjøre opp for skadene de hadde forvoldt. For å styrke kravet befalte biskop Jens i Oslo at prestestanden i Gjerpen prostedømme skulle true med bann for de som ikke ville gjøre opp for seg.⁴³⁸ Våren 1439 skrev Olav Bukk til allmuen i Skienssyssel vedrørende opprørene i 1436 og 1438 at han forventet ro og orden slik Gud, kongen og riksrådet ønsket. Videre tilbød han allmuen å møte i Oslo samme sommer hvor riksrådene og lagmennene ville være tilstede. Der ville klager undersøkes med mål om å oppnå rettferdighet.⁴³⁹

Tilbakebetalingen av bøtene må forøvrig ha foregått over lang tid. Brev fra 1448 og 1452 viser dette ved at høvedsmannen på Akershus, Hartvik Krummedike, som var inngiftet i Bukkfamilien og følgelig hadde godsinteresser på Brunla, mottok utestående gjeld fra opprøret.⁴⁴⁰

Noe større opprør fantes ikke før i 1490-årene, selv om det bør nevnes opprørstilstander i Gudbrandsdalen, Telemark og Hardanger på 1440-tallet.⁴⁴¹ Opprørene på 1490-tallet rammet igjen hovedsaklig Sørøst-Norge, samt denne gangen også Sunnmøre. Sentrale navn var høvedsmennene på Akershus og Båhus, Knut Alvsson og Henrik Krummedike. Som opprørene på 1430-tallet, dreide også dette seg om hva bøndene oppfattet som overgrep fra fremmede fogder og urimelige skatter.

Opprøret kulminerte i 1497, og var en forlengelse av at det gjennom 1490-årene hadde vært mye uro blant norske bønder.⁴⁴² På samme tid forsøkte kong Hans å erobre Sverige. Resultatet av Hans' politikk var økte skatter, hvilket ikke var populært. I et brev fra august 1497 til høvedsmennene Henrik Krummedike, Ebbe Munk og Knut Alvsson, påla han dem å straffe den ulydige allmue ved å "hugge av dem en hånd eller en fot".⁴⁴³ Brevet var nok i første rekke ment mot den svenske allmuen i forbindelse med de tre nevnte herrers

⁴³⁶ Imsen 1977:366; Nedkvitne 1991:404; Bjørkvik 1996:166.

⁴³⁷ Nedkvitne 1991:404.

⁴³⁸ DN II 737; DN III 745, 746, 751 og 752; DN V 677; DN IX 276.

⁴³⁹ DN III 750 og 754; NGL 2.r., Bd. 1, s. 181.

⁴⁴⁰ DN III 798; DN V 775.

⁴⁴¹ Hamre 1968:121; Bjørkvik 1996:164.

⁴⁴² Moseng m.fl. 2007:380.

⁴⁴³ DN IX 434.

forsøk på å beleire Älvsborg festning, men ordenen hadde åpenbart også gyldighet i Norge da også den norske allmuen viste opprørstendenser.

At opprøret også må ha vært betydelig i Norge, og da spesielt osloområdet, vitner flere brev om. Bøndene klaget på hardhendt framferd fra høvedsmenn og futer. Ja, så ille var det at to futer måtte bøte med livet. Allerede i 1496 ble riksråden og lensherren på Sunnmøre, Arald Kane, slått ihjel av sunnmørsbønder på en tingsamling. Også flere av hans svenner ble her drept. Uten grunn var det neppe, for to år tidligere ble det klaget over at Aralds svenner hadde truet til seg en gård i Viken. Følgelig er det nok rimelig å anta at voldsferd også hadde forekommet på Sunnmøre. Drap nummer to skjedde på Romerike hvor Knut Alvssons fogd, Lasse Skjold, ble drept høsten 1497 da han krevde inn kongens vissøre.⁴⁴⁴

I slutten av november samme år ba Knut Alvsson allmuen i Nes og Ullensaker på Romerike, som i et ubeseglet brev hadde erklært seg alle skyldige i at Engelbrekt Gunnarsson hadde drept Lasse Skjold, om å sende erklæringen under tolv menns segl dersom de fremdeles vedstod seg den.⁴⁴⁵ Et par uker senere finner vi et nytt brev fra Knut. Denne gangen adressert til Henrik Krummedike hvor han klaget på allmuens opprør sønnafjels. Her ba han Henrik om å møte med minst 200 ryttere i Borgesyssel for at de sammen skulle kunne dra nordover og slå ned den ulydige allmuen. Dette ble det ikke noe av.⁴⁴⁶ Imidlertid kan dette si noe om høvedsmennenes militære styrke rundt år 1500. I et land som var beskjedent befolket, må 200 ryttere regnes som et betydelig antall.

Allmuen ble ikke slått ned med det første, for i februar 1498 var den sønnafjelske allmuen samlet i Oslo etter å ha blitt stevnet dit av bøndene i Nes og Odal. Det pussige var at de her kom fram til at de intet hadde å utsette på hverken Knut eller noen av hans tjenere. I stedet lovet de å adlyde Knut og alle andre som hadde fått len av kongen, samt betale de skatter de var pliktige etter Norges lov. Ved å adlyde lignende budstikker i framtiden, ville skyldige bli erklært landsförrædere.⁴⁴⁷ Med et slikt utfall, må allmuen ha vært lite samordnet og forberedt. De har åpenbart manglet en sterk leder. Antakeligvis har ingen turt å fronte allmuens synspunkter i frykt for represalier. Muligens kan kongens løfte om å komme til Norge for å se på bøndenes klagemål, ha vært avgjørende for utfallet. Det videre oppgjøret ble således utsatt til nær fremtid.⁴⁴⁸

⁴⁴⁴ DN II 979, 996 og 1001; DN V 981; DN VI 625; DN X 284; DN XXI 677; Bjørkvik 1996:196; Moseng m.fl. 2007:380.

⁴⁴⁵ DN II 996.

⁴⁴⁶ DN II 997; Benedictow 1977:245.

⁴⁴⁷ DN I 993.

⁴⁴⁸ Hamre 1971:136; Benedictow 1977:245.

Forsommeren 1498 skrev allmuen i Eidsvold til kong Hans for å forklare Lasse Skjolds voldsomheter og ulovligheter. Noe sympatisk bilde får vi definitivt ikke av Knut Alvssons fogd. I brevet ble det påstått at han hadde banket opp flere av bøndene med stridshammer, han hadde voldtatt kvinner og flådd bøndene økonomisk.⁴⁴⁹ Hva som faktisk stemmer kan vi naturlig nok ikke vite, men at Lasse Skjold må ha vært en hensynsløs kongstjener, hersker det neppe noen tvil om. Brevet strider forøvrig veldig mot utfallet av bøndenes samling i Oslo noen måneder tidligere. Her kom det jo fram at allmuen *ikke* hadde noe å klage på Knut eller hans tjenere for... Noe å klage på må de selvfølgelig ha hatt. Hvorfor skulle de møtes hvis de ikke hadde noe å klage på? Imidlertid må et lite moment tillegges: Lasse Skjold var nok opprinnelig Odd Alvssons fogd. Knut hadde jo tatt over for broren samme året som Lasse Skjold ble drept. Følgelig kan det gi mening at allmuen ikke hadde noe å utsette på *Knut* eller *hans* tjenere, men at aggresjonen var rettet mot det avgåtte regimet til Odd og hans menn.

Rettsoppjøret for drapene på Arald Kane og Lasse Skjold ble holdt i Konghelle under ledelse av Henrik Krummedike og Jens Andersson Beldenak. Disse var blitt gitt kongens stadfestings- og benådningsrett. Lagmennene i Oslo, Tønsberg, Skien og Viken var dommere. Knut Alvssons anklage var at allmuen i Akershus len hadde drept hans fogd, samt for å ha gjort opprør mot ham selv. Selve drapet ble ikke vurdert som ubotemål. Grunnen må ha vært at Lasse Skjolds overgrep var så åpenbare. De skyldige kunne altså gjøre opp for seg ved å betale bøter. De som ble dømt skyldige i opprøret, ble derimot ansett som ubotemenn. I utgangspunktet ble de dømt fredløse, men en bønn om å formilde straffen til bøter ble godtatt av Henrik og Jens Andersson Beldenak. Allmuens representanter måtte dessuten love aldri igjen å få istand slike opprør mot kongen eller hans embetsmenn. Selv om dommen som helhet ble mild, er det tydelig at bøndene selv mente at de var i sin gode rett og at bøkene derfor burde vært enda mildere. At to eller tre av de bøndene sendte for å representere seg i Konghelle skal ha blitt halshugd, bidro ytterligere til at uroen fortsatte en tid blant allmuen i Oslodistriktet.⁴⁵⁰

Dommen for drapet på Arald Kane ble vesentlig hardere. Drapsmennene ble dømt som ubotemenn. Resten fikk store bøter. Trolig var Arald Kane også en virkelig bondeplager, men lovanvendelsen var Korrekt nok. Bøndene hadde ikke anledning til å ta seg til rette overfor statsmaktens representanter. Den strenge dommen skyldtes nok først og fremst at vi her hadde å gjøre med et riksrådsmedlem. I tillegg kan det ha vært et poeng at Sunnmøre var

⁴⁴⁹ DN II 1001.

⁴⁵⁰ DN XXI 677; Benedictow 1977:246-247; Bjørkvik 1996:196.

et utkantområde rent unionspolitisk. At allmuen her ble misfornøyd med dommen var mindre risikofylt enn at allmuen i nærheten av Sverige, som jo kongen på dette tidspunktet var herre over, kom på kant med kongen. Det kunne bli skjebnesvangert dersom forholdene i Sverige tilspisset seg. Derfor måtte allmuen i Sørøst-Norge bringes til ro så fort som mulig.⁴⁵¹ For Knut Alvsson må den milde dommen romeriksbøndene fikk ha vært et personlig nederlag. Dette sammen med at han mistet Akershus i 1499 og sannsynligvis aldri ble riksråd, var nok sentrale grunner til at han brøt med kong Hans og Henrik Krummedike og selv ble en opprører i de kommende årene.⁴⁵²

Tilbakebetalingene av bøtene må også ved dette opprøret ha tatt tid. Flere purringer med trusler om straff for dem som ikke gjorde opp for seg ble sendt ut. I et brev fra februar 1499, samt et fra januar 1500, ser vi register over hva hver romeriksbonde skulle betale i bot.⁴⁵³ I juni 1499 erkjente kong Hans å ha mottatt, i hvert fall deler av, boten for drapet på Lasse Skjold. Imidlertid påla han Henrik Krummedike å dra til Oslo for å få fortgang i innbetalingene av bøtene for drapet på Arald Kane. Et år senere var dette fortsatt ikke i orden. Den 4. juli påla kongen innbyggerne på Sunnmøre å betale bøtene for drapet til Arald Kanes arvinger.⁴⁵⁴ At bøtene ikke med velvilje ble betalt, skyldtes nok dels mangel på evne, men kanskje mest misnøye og uenighet med selve straffen, samt at man ved å hale ut tiden kanskje kunne slippe å betale alt.

Når det gjelder Knut Alvssons opprør i 1501/02, så berørte det også forholdet hovedsmenn-allmue i stor grad. Her nøyer vi oss imidlertid med å henvise til kapittel 4.4 hvor opprøret er nærmere omtalt.

6.5 Det kongelige retterting og hovedsmennenes domsvirksomhet

Vi har allerede sett at Svarte-Jöns og Olav Bukk ga allmuen en mulighet til å klage på offentlige myndigheter i forbindelse med urolighetene i 1430-årene.⁴⁵⁵ Men hvor vanlig var det at kongemakten ga allmuen denne muligheten? Riksrådet som helhet, hvor jo hovedsmennene som regel var medlemmer, hadde en dømmende kompetanse med røtter i hirdloven overfor hirdens medlemmer. Senest fra første halvdel av 1300-tallet ervervet de en slags høyesterettsfunksjon.⁴⁵⁶ Fram til 1483 var kongelig oppnevnte rettertingskommisjoner sporadiske. Kong Hans' håndfestning, Halmstadrecessen, gjorde krav på opprettelsen av en

⁴⁵¹ DN VI 625; Benedictow 1977:247-248; Bjørkvik 1996:196.

⁴⁵² Moseng m.fl. 2007:380.

⁴⁵³ DN XIII 162 og 164.

⁴⁵⁴ DN IX 440 og 444; Bjørkvik 1996:198.

⁴⁵⁵ Jmfr. DN III 754 og DN XVI 96.

⁴⁵⁶ Benedictow 1977:93

domstol som kombinerte fast møteordning og aktiv riksrådsdeltakelse. I tiden som fulgte ble det vanlig at en riksrådsavdeling i Oslo og en i Bergen kom sammen én gang i året og konstituerte en domstol sammen med en eller flere lagmenn. Av moderne historikere har disse riksrådsdomstolene blitt kalt ”retterting”.⁴⁵⁷ Her snakker vi altså om rettsesjoner hvor kongen, eller hans representanter, gjorde bruk av kongens myndighet som øverste dommer.⁴⁵⁸

Kildene gir oss enkelte eksempler på at kongen oppnevnte slike retterting. I 1444 skrev kong Christoffer selv til allmuen i Trondheim, Bergen og Stavanger at han hadde valgt Olav Nilsson sammen med syv andre fremstående menn til på sine egne vegne å sitte retterting. Her skulle de rydde opp i de mange misligheter allmuen hadde klaget på over flere år. Alle, rike og fattige, skulle her gis muligheten til å få en rettferdig behandling av sine klagemål.⁴⁵⁹ Likeledes befalte Kong Hans i 1491 høvedsmennene i Oslo og Tønsberg, Bo Fleming og Anders van Bergen, samt biskopene i Oslo og Hamar og lagmennene sønnafjels til sedvanlig tid i Oslo å se på klager og krangler innbyggerne i mellom.⁴⁶⁰ *Sedvanlig tid* understreker at dette må ha vært en regelmessig affære.

Det finnes flere eksempler på høvedsmennenes domsvirksomhet. En generell overdragelse av domsmyndighet ga Christian I høvedsmannen i Bergen, Magnus Gren, i 1453. Her ble Magnus gitt fullmakt til å avgjøre rettssaker på kongens vegne.⁴⁶¹ Ser vi på mer spesifikke saksområder, havnet arvetvister innimellom for retten. Et eksempel på dette finner vi i Bergen i 1402 hvor Eindrid Erlendsson var med og avgjorde arvekrangelen mellom Åsa Håvardsdatter og Gudrun Eilivsdatter vedrørende Jørund Arnessons gods.⁴⁶² Et annet eksempel finner vi i 1485 hvor erkebiskop Gaute, biskop Hans av Bergen og høvedsmannen samme sted, Alv Knutsson, etter kong Hans’ befaling forlikte Fru Botild Svalesdatter og Fru Ingegerd Erlendsdatter angående arveskiftet etter førstnevntes nevø og sistnevntes mann, Hr. Olav Guttormsson.⁴⁶³

Grove lovbrudd skulle naturligvis også straffes. I 1502 førte Henrik Krummedike noen menn som hadde bedrevet grov kriminalitet i Båhuslen for retten. Inkludert her var drap, voldtekt og brannpåsettelse i Konghelle.⁴⁶⁴ Mer uskyldige tvister skulle også løses. Eindrid Erlendsson satt i 1405 som dommer i en krangel mellom Vidar Reidarsson og Magdalena

⁴⁵⁷ Benedictow 1977:94-95.

⁴⁵⁸ Helle 1982:850.

⁴⁵⁹ DN I 790.

⁴⁶⁰ DN VIII 431.

⁴⁶¹ NGL 2r., bd.2, s. 96; Bjørkvik 1996:132.

⁴⁶² DN II 571.

⁴⁶³ DN I 945.

⁴⁶⁴ DN V 992.

Johannesdatter om et hus i Oslo, mens Henrik Krummedike igjen var påtalemakt i en sak hvor borgermesteren i Sarpsborg, Lambrekt, ble frifunnet for ulovlig å ha bygget et skip ved Båhus. Med som dommer var her høvedsmannen på Akershus, Bo Fleming.⁴⁶⁵

Kirken og bysamfunnet kunne også komme i konflikt. Kannikene ved Mariakirken i Oslo var i 1433 i strid med bymenn angående rivingen av noen gjerder. Blant dommerne var her lagmennene i Tønsberg og Hamar, samt den senere høvedsmannen på Båhus, Kolbjørn Gerst. Alle forøvrig utnevnt av riksrådet.⁴⁶⁶

Mye av kongens makt i middelalderen lå i hans rett til å benåde. Følgelig var det gode grunner for å åpne muligheten for allmuen til å fremme saker i rettertinget. I 1444 skrev kong Christoffer at hensikten med rettertinget var å gi landet ”hensiktsmessig vern”.⁴⁶⁷ For kongemakten var det av stor viktighet at lover ble holdt. Allmuen selv hadde behov for et skikkelig rettsvern. Rettertingene var åpenbart et forsøk på å opprettholde ro og orden. Rettertingsinstitusjonen kan også ha vært en tilnærming til danske forhold. De danske retterting ga alle lag av befolkningen en mulighet til å fremme sine saker for kongen.⁴⁶⁸ Kongens fravær gjorde dette umulig i Norge. Her måtte derfor et retterting bestående av riksråder representere kongemakten. For forholdet kongemakt-allmue, må dette ha vært en viktig institusjon i Oslo og Bergen, som begge ble styrket som administrasjonssentre i perioden. Rettertingene ga allmuen en mulighet til å fremme sin sak, samtidig som de ga kongemakten et viktig bidrag i opprettholdelsen av lov og orden.

6.6 Høvedsmannen som brevbesegler for allmuen

I tillegg til virksomheten som påtale- og domsmyndighet, ble høvedsmennene også hyppig benyttet som brevbeseglere. Ofte var dette tilknyttet saker vedrørende embedene som høvedsmann eller riksråd, men tidvis ser vi at høvedsmennene også beseglet brev for allmuen av mer privat art. Grunnen var nok åpenbar: Ved å få høvedsmannens segl på brevet, økte brevets troverdighet, autoritet og beviskraft. Dette fordi høvedsmennene, og riksrådene forøvrig, hadde en fremskutt sosial stilling. Deres slekt, rikdom, embete, utdanning og makt ga samlet en allment respektert sosial status som hevet dem langt over alle andre.⁴⁶⁹ Hvem som beseglet brevene var naturligvis ikke likegyldig. Hvilke typer brev var det så allmuen ba høvedsmennene om å besegle? Det typiske var jordegodsgaver og andre gaver, pantsetting av

⁴⁶⁵ DN I 965; DN IV 751.

⁴⁶⁶ DN III 721.

⁴⁶⁷ DN I 790.

⁴⁶⁸ Poulsen 2010:155.

⁴⁶⁹ Benedictow 1977:93-94.

jord, jordeskitter og bekreftelse av fullmakter.⁴⁷⁰ Grunnen til at det var slike saker som dominerte, må ganske enkelt ha vært at det her gjerne var snakk om store verdier og at høvedsmannens besegling var en sikkerhet for alt forløp korrekt.

6.7 Den hjelpsomme og populære høvedsmannen

Høvedsmennene kunne være gjenstand for allmuens forespørsler og bønner. Vinteren 1485/86 skrev innbyggerne i Marstrand et brev til Ebbe Munk på Båhus vedrørende et engelsk skip som hadde kommet til byen og øvet vold og spredt frykt. Ebbe hadde her straks kommet og ytt dem den nødvendige bistand. Engelskmennene ble arrestert.⁴⁷¹ Videre ser vi i et brev fra januar 1500 at Oddevalds borgere skal ha søkt Henrik Krummedike om tillatelse til å bygge en bro og en demning fra deres egen byjord til Kvernefoss. Henrik har åpenbart sendt forspørselen videre til kong Hans som i brevet tillater byggingen.⁴⁷² Det kan sikkert være flere grunner til at de så seg nødt til å søke kongen om dette, men at byen var rimelig ny og ganske nylig hadde fått sine første byprivilegier, peker i retning av at de gjerne ville holde seg inne med kongen. At slike søknader ble sendt sier noe om respekten for kongen og kongemakten, samt at kongen må ha hatt rimelig god kontroll over byene.

At høvedsmennene tidvis også må ha vært populære viser brevet fra Lista lens allmue til kong Christoffer våren 1443. Her ber allmuen om å få tilbake Hartvik Krummedike som systemann da han hadde vært rettskaffen og forsvart dem mot fiender til sjøs.⁴⁷³ Tidligere har vi sett at Hartvik kranglet med de fleste, men tydeligvis var det også de som satte pris på ham. Dette ser vi også under et våpenting i 1454 hvor mange takket Hartvik for å være en verdig og ærlig herre.⁴⁷⁴ Også sønnen Henrik fikk i 1498 gode skussmål fra allmuen i Sarpsborgområdet. Dette for alltid å ha holdt dem ved lov og rett på kongens vegne. Derfor ble Henrik tilbudt bistand i forbindelse med allmuens opprør.⁴⁷⁵ For tiden etter oppgavens periode finnes ytterligere noen eksempler. Fra 1529 finnes to brev som peker i retning av Henriks gode forhold til bøndene. Den 16. februar kunngjorde seks lagrettemenn i Fede tinglag på Lista at Henrik og hans fogder, både i ord og gjerninger, hadde handlet som rettskafne menn overfor allmuen.⁴⁷⁶ To måneder senere skrev Henrik til sin fogd i Namdalen

⁴⁷⁰ Jmfr. eksempelvis DN III 552, DN IV 838 og 931 og DN V 501.

⁴⁷¹ DN V 930.

⁴⁷² DN II 1011.

⁴⁷³ DN V 716.

⁴⁷⁴ DN II 804.

⁴⁷⁵ DN II 1000.

⁴⁷⁶ DN II 1091.

at han skulle behandle bøndene der pent fordi de alltid hadde opptrådt velvillig overfor ham.⁴⁷⁷

Sigurd Jonsson må utvilsomt også ha nytt folkets tillit. Under tronstridighetene i 1449 kommer det fram i allmuens brev til den kommende Christian I, at de har valgt Karl Knutsson Bonde til norsk konge, men at de aller helst hadde sett Sigurd på tronen.⁴⁷⁸ Helt uten rett var han da heller ikke. Hans tippoldefar var nemlig Håkon V Magnusson. I tillegg satt han flere perioder som riksforsander.⁴⁷⁹

6.8 Oppsummering

Hva kan vi så konkludere med? Hva gjorde høvedsmennene overfor allmuen? Som vi har sett, dreide virksomheten seg om så mangt. Høvedsmennene kunne opptre som skatteinnkrevere og påtale- og domsmakt. De kunne være eiendomskjøpere, -selgere og også –meklere. Videre kunne de komme med krav og oppfordringer, samt være mottakere for bønner og forespørsler. De beseglet både offentlige brev og brev av mer privat karakter. Kort sagt: De gjorde jobben sin. Når kongens fysiske tilstedeværelse manglet, var høvedsmennene som kongemaktens representant så absolutt til stede både i bybildet og landet forøvrig. Hva kan vi så si om høvedsmennenes forhold til allmuen? Med tanke på opprørene i perioden, må det i hvert fall tidvis ha vært et betent forhold. Allmuens klager i disse tilfellene dreide seg hovedsaklig om hva som ble oppfattet som urimelige skatter og fogders hensynsløse framferd. Imidlertid finnes også eksempler på det motsatte – at høvedsmennene gikk godt overens med allmuen. Noe entydig bilde finnes ikke.

⁴⁷⁷ DN X 574.

⁴⁷⁸ NGL 2r., bd.2, s. 27.

⁴⁷⁹ Opsahl 2004:204.

KAPITTEL 7

ØVRIGE ASPEKTER VED HØVEDSMENNENES VIRKSOMHET

Vi har så langt sett på høvedsmennenes forhold til kongen og allmuen, samt hvem de var og hvilken rolle de spilte. Ytterligere tre aspekter bør belyses: Høvedsmennenes konflikter seg i mellom, forholdet til kirken og forholdet til hanseatene og andre utenlandske kjøpmenn. Når det gjelder kirken og hanseatene, var de ved siden av kongemakten de betydeligste maktfaktorene i byene på 1400-tallet – for hanseatenes del begrenset dette seg riktignok til Bergen, Oslo og Tønsberg. Hvilket forhold disse hadde til hverandre vil derfor kunne være med å belyse kongemaktens betydning og forhold til de norske byene i perioden. Når det gjelder konfliktene høvedsmennene i mellom, er dette også delvis omtalt i kapittel 4 og 6.

7.1 Konflikter høvedsmennene i mellom

Forholdet høvedsmennene i mellom var tidvis preget av konflikter. Alle gikk definitivt ikke like godt overens. Vi har allerede sett at høvedsmennene på henholdsvis Akershus og Tunsberghus, Svarte-Jöns og Erlend Eindridsson, hadde ulikt syn på hvordan opprørene på 1430-tallet skulle takles. En hypotese er at Erlend her skal ha forsøkt å sette Svarte-Jöns i et dårlig lys fordi han mente Svarte-Jöns opptro alt for mildt mot opprørslederen Amund Sigurdsson (Bolt). Svarte-Jöns likte naturlig nok ikke beskyldningene, og fikk tilbakevist flere av anklagene. Imidlertid ble hans vaklende rykte stående.⁴⁸⁰ En annen teori er at Erlend ønsket å overta Akershus. Rivalisering og kamp om de beste forvaltningspostene må ha vært en av de fremste grunnene for konflikter høvedsmennene i mellom.

Konfliktene høvedsmennene i mellom kunne dreie seg om retten til eiendeler, jord, arv og annen potensiell rikdom. Eksempelvis skal Kolbjørn Gerst og Erik Sæmundsson i 1443 ha kranglet om retten til noe laksefiske i Båhuslen.⁴⁸¹ En mindre konflikt synes å ha oppstått mellom Sigurd Jonsson og Hartvik Krummedike i forbindelse med sistnevntes overtakelse av Akershus i 1445. Hartvik gjorde her krav på all den rente som Sigurd hadde oppebåret på Akershus` vegne etter at Hartvik var blitt forlenet med slottet. Videre påsto han at det manglet en del inventar på slottet. I brevet står lista over hva Sigurd måtte betale innen angitt tid. De skal visstnok ha blitt enige om dette, da brevet konkluderer med at de tok

⁴⁸⁰ Jmfr. kapittel 6.4, samt DN XXI 370 og 371; Opsahl 2002:178.

⁴⁸¹ Opsahl 2002:321.

hverandre i hånden, kysset hverandre og var venner.⁴⁸² I hvilken grad dette faktisk var en konflikt, kan sikkert diskuteres. Meget mulig skjedde overdragelsen i all vennskapelighet slik Edvard Bull antyder.⁴⁸³ Dette fordi de senere opererte som politisk allierte blant annet ved valget av Christian I til norsk konge i Marstrand i 1449.⁴⁸⁴

Arv kunne naturligvis også være utgangspunktet for konflikt. Et eksempel på dette finner vi sommeren 1499 da Peder Gris og Henrik Krummedike var i konflikt vedrørende arven etter Svein Galle. Peders frue var rettmessig arving, men striden lå i at Svein Galle skulle ha åpnet en kiste med Hartvik Krummedikes penger og forsynt seg med innholdet en gang på 1470-tallet. Henrik krevde erstatning for dette. Peders frue og Sveins datter, Kirsten, måtte sverge at hun aldri hadde mottatt noen av disse pengene.⁴⁸⁵ Forholdet mellom de to ble ytterligere forverret ved at de senere kranglet om retten til noe jordegods. Følgen for Peder *kan* ha vært at han også fikk et dårligere forhold til kong Hans. Dette fordi Henrik var kongens nærmeste medarbeider i Norge. Et uvennskap med Henrik kunne føre til at man samtidig fikk et mer anstrengt forhold til kongen. Nå er det ikke sikkert det var slik. For kongen var det viktigste at man opptrådte lojalt overfor ham. Rivalisering høvedsmennene i mellom kunne også ha som følge at kongen fikk større spillerom ved at det åpnet muligheten for en ”splitt og hersk politikk”. At Peder skal ha fått det dårligere forhold til kongen vet vi altså ikke med sikkerhet, men at han hverken fikk Akershus tilbake eller andre forleninger høsten 1502, styrker antakelsen.⁴⁸⁶

Den mest kjente stormannsfeide i norsk senmiddelalder var striden mellom de norske grenene av familiene Tre roser og Krummedike. Tronstridighetene i 1449 har tradisjonelt vært regnet som starten på den årelange striden. Sentrale navn var her høvedsmannen på Tunsberghus, Erik Sæmundsson, og Hartvik Krummedike. Erik, som i motsetning til Hartvik støttet Karl Knutsson Bondes kandidatur til tronen, skal angivelig ha blitt drept i stridighetene. Skylden fikk Hartvik. Det har vært antatt at også Alv Knutsson (tre roser) støttet Karl Knutsson Bonde.⁴⁸⁷ I tillegg var Erik svigerfar til Alvs bror. Det har derfor vært hevdet at den kommende striden mellom Hartvik og Alv var en konsekvens av drapet. Imidlertid er det ikke gitt at dette var utgangspunktet for striden. For til tross for at det har vært antatt at Erik ble

⁴⁸² DN II 766.

⁴⁸³ Bull 1922:300

⁴⁸⁴ Jmfr. DN III 806.

⁴⁸⁵ DN IX 439; NGL 2r., bd. 3, s. 236-237; Nedkvitne 1991:246.

⁴⁸⁶ Johnsen 1929b:623

⁴⁸⁷ Bjørkvik 1996:188; Bjørkvik 1999:50.

drept i 1449/1450⁴⁸⁸, så viser det seg at han faktisk var i live i 1451.⁴⁸⁹ Nå finnes naturligvis muligheten for at Hartvik ved en senere anledning kan ha fått Erik drept, men opplysningen sår i alle fall tvil om grunnen for de to familienes feide. Det vi imidlertid kan være rimelig sikre på, er at det var en tidstypisk aristokratifeide hvor både økonomiske og politiske forhold lå til grunn.⁴⁹⁰ Kongen selv skal ha akseptert feiden som intitusjon. Dette åpnet muligheten for strid høvedsmennene i mellom, og var ikke nødvendigvis noe kongen forsøkte å unngå.⁴⁹¹

Vi støter på striden første gang under det nordiske riksrådsmøtet i Skara i 1458. Her er det antatt, som tidligere nevnt, at kong Christian I måtte ofre Hartvik for at kirken skulle godta prins Hans som tronarving.⁴⁹² I brevet hvor Hartvik erklærte alle sine pante- og lensbrev ugyldige, stadfestet han et forlik med alle Norges innbyggere med et unntak: Alv Knutsson. Hartvik viser i den forbindelse til et brev han skal ha fått fra Alv med opplysninger om hvilke beskyldninger Alv hadde mot ham. Sistnevnte brev har dessverre gått tapt.⁴⁹³

Striden fortsatte, og det ble sikkert ikke bedre av at Christian I tok Hartvik til nåde igjen under et opphold i Tønsberg i 1460.⁴⁹⁴ Nye forsøk ble gjort på å forlike de to. Blant annet skal Hartvik gjentatte ganger ha tilbudt seg å stå Alv til rette i Oslo. Imidlertid av slo Alv hver gang.⁴⁹⁵ Hatet dem i mellom understrekes ved at Alv noe senere drepte Hartviks fut på Hedmarken, Lasse Jensson.⁴⁹⁶ Merkelig nok gjorde ikke Hartvik noe for å stille Alv til ansvar. Tydeligvis må han ha følt seg svak i saken.⁴⁹⁷

Vi hører ikke noe mer til striden i Hartviks levetid (død ca. 1476), men Alv kom senere i konflikt med Hartviks sønn, Henrik. Denne gangen var utgangspunktet arven etter biskop Karl av Hamar som døde høsten 1487. Biskopen var Henriks forgjenger på Akershus og Alvs stesønn. Alvs kone og biskopens mor, Magnhild Oddsdatter, nektet å gå med på Henriks vilkår for å utlevere en del av biskopens gods.⁴⁹⁸ Striden tok halvannet år å løse. Sommeren 1489 forlikte erkebiskop Gaute m.fl. Alv og Henrik i København. Her skal de visstnok også ha lovet hverandre evig vennskap.⁴⁹⁹

⁴⁸⁸ Eksempelvis Johnsen 1929a:359

⁴⁸⁹ DN XXI 468; Opsahl 2007:145.

⁴⁹⁰ Opsahl 2007:145.

⁴⁹¹ Opsahl 2007.

⁴⁹² Bjørkvik 1996:188.

⁴⁹³ DN II 822; Opsahl 2007:145.

⁴⁹⁴ Benedictow 1977:65.

⁴⁹⁵ DN V 834.

⁴⁹⁶ DN I 1048.

⁴⁹⁷ Benedictow 1977:65.

⁴⁹⁸ DN V 935.

⁴⁹⁹ NGL 2r., bd. 3, s. 402; Bjørkvik 1999:50.

Konflikten blusset uansett opp igjen med Alvs sønner Odd og Knut. Da Odd satt som høvedsmann på Akershus vinteren 1494 skal Henrik ha anklaget ham for flere forhold. Blant disse var flere brudd på en kongelig rettarbot. Henrik spurte Odd om han hadde noen tiltale mot ham. Dette hadde ikke Odd, men han skal ha vært rasende og løpt mot Henrik med våpen. Samtidig hevdet han at Henrik hadde gjort hans borgere og allmue ulydige og uvillige.⁵⁰⁰ Litt senere etterlyste Odd svar fra Henrik vedrørende deres forhold. Han ville vite om Henrik var villig til å bringe saken fram for kongen eller riksrådet slik Odd hadde tilbudt, eller om han heller ønsket at det skulle være feide mellom dem.⁵⁰¹ Om det virkelig brøt ut feide vet vi ikke, men bensin på bålet for det som skulle skje noen år senere må de ha vært.

Da Knut Alvsson overtok Akershus etter Odds død i 1497 eskalerte uoverensstemmelsene gradvis. Likevel kan man få inntrykk av at forholdet var greit til å begynne med. I forbindelse med kong Hans' forsøk på å erobre Sverige, skal Henrik og Knut sammen med Ebbe Munk ha samarbeidet om beleiringen av Älvsborg.⁵⁰² Samarbeidet ble tilsynelatende ytterligere stadfestet noen måneder senere da Knut ba Henrik møte i Borgesyssel for at de sammen skulle dra opp i landet mot den opprørske allmue. I brevet tilbys også Henrik øvrig bistand. Under den umiddelbare idyllen, kan vi likevel se det ansente forholdet dem i mellom. Knut avviste i brevet Henriks beskyldninger om om at han hadde fratatt Henrik et skip og noe gods. Derimot var det å anse som betaling for utestående krav. Videre er brevet fritt for høflighetsfraser ut over det helt nødvendige og positive adjektiv. Dette var vanlig i slike brev og antydte vennskap og allianse.⁵⁰³

Rettsaken som ble holdt i Konghelle i desember 1498 vedrørende drapet på Knuts fogd Lasse Skjold og allmuens opprør mot Knut, peker også i retning av et anstrengt forhold mellom de to. Henrik ledet rettsaken som kongens fullmektige. At Henrik formildet lagmennesenes opprinnelige dom, kan umulig Knut ha sett på med blide øyne. Kongens åpenbare favorisering av Henrik i form av blant annet nye forleneringer, hjalp sikkert heller ikke. Når Knut så samtidig mistet Akershus, må hans forhold både til Henrik og kongen selv ha blitt ytterligere forverret.⁵⁰⁴

Knuts opprør mot kongen er behørig omtalt i kapittel 4.4. Derfor nøyer vi oss her med å gjenta at Henriks og Knuts forhold ble avsluttet en augustdag i 1502 med Henriks drap på Knut. Muligens kan dette ses som en parallell til Hartvik Krummedikes påståtte ansvar for

⁵⁰⁰ DN V 966; DN VI 620; Opsahl 2007:8.

⁵⁰¹ DN XVIII 134; Opsahl 2007:9.

⁵⁰² DN IX 434.

⁵⁰³ DN II 997; Opsahl 2007:7.

⁵⁰⁴ DN XXI 677; Bjørkvik 1996:198; Moseng m.fl. 2007:380.

Erik Sæmundssons død om lag femti år tidligere. Ved begge tilfeller var det menn som motarbeidet den danske kongens posisjon i Norge som måtte bøte med livet. Ved både Eriks og Knuts død ble kongetro tjenere innsatt som høvedsmenn. Erik ble etterfulgt av Sigurd Jonsson på Tunsberghus. Han hadde støttet Christian Is kandidatur i 1449. Etter at Knut Alvssons menn hadde måttet oppgi Tunsberghus og Akershus sommeren 1502, overtok på ny Mattis Olsson Tunsberghus. Ny mann på Akershus ble Knut Knutsson (Båt).

7.2 Høvedsmennenes forhold til kirken.

Hvordan var forholdet mellom kongemakten og kirken i byene? Høvedsmennene var som folket forøvrig opptatt av livet etter døden. I den forbindelse hadde kirken åpenbart noe å ”selge”, nemlig en lettere passasje gjennom skjærsilden og, ikke minst, et evig liv. I middelalderen var ikke dette uten videre gratis. Gaver til kirken var en nøkkel til evigheten. Imidlertid var det ikke alle som hadde evnen til å gi gaver. Jo rikere, desto større gaver hadde man logisk nok muligheten til å gi. Høvedsmennene tilhørte toppen av samfunnet. Følgelig satt de inne med store ressurser i form av først og fremst jordegods. Diplommaterialet gir oss en rekke eksempler på høvedsmenn som ga kirken gaver mot at det skulle holdes sjelemesser og årtidehold for dem og deres familier.

Hvis vi går kronologisk fram, ser vi at Ogmund Berdorsson Bolt var den første av høvedsmennene innenfor perioden oppgaven dekker vi vet ga kirken gaver i denne hensikt. Allerede i 1390 ga Ogmund og hans kone Mariakirken i Oslo flere gårder i Gudbrandsdalen mot at det hver onsdag skulle holdes en messe til sjelehjelp for giverene og deres foreldre.⁵⁰⁵ Litt senere ser vi at prosten i Mariakirken utsteder et brev hvor han forplikter seg til å holde messe hver onsdag for Ogmund og hans nærmeste familie.⁵⁰⁶

Et par av de få overleverte brevene etter Timme Jonsson dreier seg også om dette. Brevene er fra 1443 og 1447, henholdsvis 13 og 17 år etter Timmes død. Oslo domkirke fikk i anledning Timmes begravelse gaver i form av jord for at det skulle holdes en årlig sjelemesse for Timme og hans sønn.⁵⁰⁷ Om det var Timme selv eller hans etterkommere som hadde skjenket jorda vites ikke. Timmes etterfølger på Akershus, Svarte-Jöns, var åpenbart også interessert i å stille best mulig rustet for livet etter døden. Han skaffet seg et privat flyttbart

⁵⁰⁵ DN II 520.

⁵⁰⁶ DN IV 582.

⁵⁰⁷ DN II 754; DN V 746.

alter som ga mulighet for bønn hjemme – alternativt hjemmebesøk av en egen prest. Dette ble godkjent på høyeste hold av erkebiskop Aslak Bolt.⁵⁰⁸

Hartvik Krummedike stiftet i 1461 et alter i Oslo domkirke. Her skulle det holdes tre ukentlige messer for han selv, hans frue og alle kristne sjeler. En annen høvedsmann, Olav Bukk, ble forøvrig her inkludert spesielt.⁵⁰⁹ Han var Hartviks svoger. Hartvik nøyde seg imidlertid ikke bare med alteret. Senere ga han også jordegods til Hovedøya kloster for at han selv og kona, Karen Andersdatter Hak, skulle gravlegges der.⁵¹⁰ Det å bli gravlagt inne i kirker og klostre ble sett på som fornemt i middelalderen. Hartvik jobbet tilsynelatende hardt for å være på den sikre siden. Allerede i 1453 fikk han indulgensbrev (avlatsbrev) av erkebiskop Henrik Kalteisen.⁵¹¹ Et lignende brev fikk forøvrig også den senere høvedsmannen på Båhus, Jørgen Lauritsson, samme år.⁵¹² Her snakker vi altså om å betale seg fri fra synder. Innsatsen kunne kanskje behøves, for som vi litt senere skal se, var Hartvik den høvedsmannen med de fleste og sterkeste konfliktene med kirken – i hvert fall dokumenterbare.

Knut Alvsson gjorde også sitt for å lette passasjen gjennom skjærsilden for sine nærmeste. I år 1500 ga han sitt gods i Hallingdal til Mariakirken i Oslo for at det skulle holdes tre årtidsmesser til evig tid for faren Alvs, broren Odds med fleres sjeler.⁵¹³ Når det gjelder Knut selv, kommer det fram i et brev fra 1539 at hans banemann, Henrik Krummedike, ga bort et gods til Knut sjel.⁵¹⁴ Aner vi et snev av dårlig samvittighet? Gaven var i hvert fall et resultat av et forlik mellom Henrik og Knuts sønn, Karl Knutsson, i 1515. Benedictow tolker forliket og gaven som en innrømmelse fra Henrik om at drapet var et overgrep som ikke lot seg forsvare og som dermed ga etterkommerne en viss kompensasjon. Videre viser han til Henriks kone, Anne Rud, som fortalte at Henrik på dødsleiet ofte hadde bedt om nåde for sine synder av den barmhjertige Gud.⁵¹⁵ Hvorvidt det var drapet på Knut som tynget spesielt, eller om det var andre forhold han ba om tilgivelse for, kan vi ikke vite med sikkerhet. Spørsmålet er snarere hvor vanlig det var for datidens stormenn å be om nåde for sine synder på dødleiet.

⁵⁰⁸ DN III 725 og Nedkvitne 1991:306

⁵⁰⁹ DN II 838.

⁵¹⁰ DN X 704 og 705.

⁵¹¹ NGL 2r., bd. 2, s. 399.

⁵¹² NGL 2r., bd. 2, s. 400.

⁵¹³ DN II 1014.

⁵¹⁴ DN X 705.

⁵¹⁵ Benedictow 1977:269-270.

Det finnes ytterligere eksempler på at høvedsmennene ga gaver til kirken. I 1454 testamenterte Henrik Jenson bort fem gårder for at det skulle holdes årtidsmesser for den avdøde kona Phillipa Borkvardsdatter Krummedike og seg selv – og her er det ikke noe småtterier han ber om! Senere samme år finner vi brevet hvor Nidaros Domkapittel forplikter seg til å holde disse messene.⁵¹⁶ De fem gårdene han ga bort var orøvrige identiske med de fem han hadde fått ni år tidligere av erkebiskop Aslak for vennskap og tro tjeneste.⁵¹⁷

Videre ga Kolbjørn Gersts døtre i 1472 prioren i Varne kloster jordegods mot at det skulle holdes tre årlige sjelemesser for Kolbjørn og hans barn.⁵¹⁸ Avslutningsvis ser vi at også Otte Matsson sørget for sjelehjelp til seg selv og sine nærmeste da han i 1493 ga domkapittelet ved erkestolen flere gaver, blant annet all sin rett i Bergs badstue i Bergen.⁵¹⁹

De kongelige selv betalte naturligvis også for sjelemesser og årtidehold. I et brev fra Dragsmark Kloster til Henrik Krummedike i 1492, ser vi at de forpliktet seg til å holde sjelemesser og årtidehold for kongene Christian I og Christoffer av Bayern, samt deres foreldre og alle kristne sjeler til evig tid. Dette fordi de hadde fått en gave på 500 mark av dronning Dorothea.⁵²⁰ Motivene for å gjøre dette var nok primært prestisje og symbolmarkering, samt å sikre seg selv frelse. Men man kan også tolke gaven som et tegn på at kongene hadde respekt for kirken og hva den kunne utrette.

Gaver til sjelemesser og årtidehold var ikke eneste måten å øke sjansene på ”den andre siden”. Det å bli inkludert i et kirkelig fellesskap, og således få ta del i deres gode gjerninger, ville være positivt den dagen døden innhentet dem. Vi finner flere eksempler på dette i kildene. Først ut var Hans Krøpelin. Sammen med sin kone ble Hans i 1418 gjort delaktig i predikebrødrene i provinsen Dacias gode gjerninger. Dette for deres gode forhold.⁵²¹ Likeledes fikk Magnus Gren i 1469 ta del i Johanitterordenens begunstigelser og privilegier.⁵²² Siste mann er Henrik Krummedike. I 1499 ble Han med frue og barn opptatt i broderskapet i Kartheuserklosteret Mariefred på Gripsholm. Dermed ble de delaktige i klosterets gode gjerninger.⁵²³

Det meste oppsiktsvekkende med dette gavedryssset var kanskje størrelsen på gavene. Vi har sett at det ikke var uvanlig å gi store jordeiendommer for å få kirkens hjelp i veien mot

⁵¹⁶ DN V 785 og 786; Blom 1997:169-170.

⁵¹⁷ DN V 731.

⁵¹⁸ DN II 883.

⁵¹⁹ DN V 962.

⁵²⁰ DN II 969; DN VI 671.

⁵²¹ DN XI 131.

⁵²² DN XVI 240.

⁵²³ DN XVIII 166.

evigheten. Her snakker vi naturligvis om store verdier kun de best stilte kunne ofre – og høvedsmennene var blant de best stilte. Her skal det tillegges at gaver til kirken var vanlig i middelalderen, også blant lavere lag av befolkningen.⁵²⁴ Men størrelsen på gavene ble som oftest avgjort av rikdom. Jo flottre gaver til kirken, jo større hjelp ville kirken kunne gi. Hva sier så dette om høvedsmennenes forhold til kirken og religionen? For det første må høvedsmennene ha hatt respekt for kirken. De kan ikke ha vært i tvil om at kirken var veien til Gud. Gavene var en garanti for at kirken skulle hjelpe dem gjennom skjærilden på veien til et evig liv. Like viktig var trolig å understreke og forsterke sin framtrede posisjon i samfunnet. Å profilere seg slik kunne styrke kongemakten. Et siste motiv kan ha vært at gavene ble gitt for at både en selv og kongemakten forøvrig skulle holde seg inne med den mektige kirken. Det var jo også et jordisk liv å ta hensyn til. Historien hadde jo vist at det ikke alltid var like enkelt å være i strid med kirken. Følgelig ville man være tjent med et harmonisk forhold. Riktignok ikke for enhver pris. Eksempelvis var Christian I rede for kamp for å få sin mann på erkestolen i 1450-årene.⁵²⁵ For kirken må dette ha vært gunstig. Deres rikdom ble gradvis utøket mot en ytelse som ikke kan ha vært altfor ressurskrevende. Således styrket kongemakten kirkemakten i byene. Også for allmuen i bysamfunnene må et godt forhold mellom konge- og kirkemakt ha vært fordelaktig. På den måten slapp de å ta stilling til en eventuell konflikt de selv nødvendigvis måtte blitt berørt av. Således kunne de være på god fot med begge samfunnsmakter uten å måtte ta parti.

Høvedsmennene kunne bidra med andre ting overfor kirken enn bare å gi gaver. Et godt eksempel på dette finner vi 1427 da høvedsmannen på Tunsberghus – og syslemannen i Ryfylke – Eindrid Erlendsson for vennskaps skyld etterga biskop Audun Eyvindsson i Stavanger alle avgifter på domkirkens jord i Stavanger.⁵²⁶ Dette betyr neppe at Audun og Eindrid var personlige venner. Derimot var de i posisjon til å kunne yte hverandre nyttige tjenester. Således var nok dette et element av nettverksbygging som var særdeles viktig i datidens samfunn. Det var viktig å etablere bånd til andre medlemmer av topparistokratiet. Solide nettverk ville fremme ens egen karriere, samtidig som en god karriere ville styrke nettverket ytterligere.⁵²⁷ Et annet godt eksempel fra Stavanger finner vi i 1450 da kongen selv, Christian I, tok biskop Gunnar, hans kapittel, klerker, svenner og gods i kongelig vern. Etter riksrådets samtykke ble også biskopens friheter og rettigheter stadfestet slik de var blitt

⁵²⁴ Jmfr. Nedkvitne 1991:298-301.

⁵²⁵ Jmfr. kap. 3.4

⁵²⁶ DN V 580.

⁵²⁷ Opsahl 2001:271.

gitt av Håkon V Magnusson. Det ene av de to brevene som omhandler dette ble undertegnet av høvedsmennene på Tunsberghus og Båhus på den tida, Sigurd Jonsson og Kolbjørn Gerst. Erik Bjørnsson, senere høvedsmann i Bergen, satt forøvrig også sitt segl på dette brevet.⁵²⁸ At disse stormennene satte sitt segl på brevene, forsterket naturlig nok brevenes legitimitet. Vernebrev fra kongemakten var forøvrig vanlig, men ble neppe gitt uten motytelser. Ved å yte hverandre tjenester, styrket kirke- og kongemakten hverandre gjensidig.

Noe annet kongemakten kunne bidra med, var å hjelpe ved akutt nød. Høsten 1440 var det stor nød på Munkeliv kloster i Bergen på grunn av stans i skipstrafikken. Følgelig var det ingen tilførsel av mat fra hansastedene. I en serie brev ba klosteret om hjelp fra kongens fogder, sysselmenn og ombudsmenn, samt også fra kirken selv, nærmere bestemt erkebiskop Aslak og biskop Peter av Hamar. Et av disse brevene var adressert til høvedsmannen på Akershus, Sigurd Jonsson. Han ble bedt om å hjelpe deres bud, Laurents, med å kjøpe korn.⁵²⁹ Som kongemaktens øverste representant var Sigurd en naturlig adressat for et slikt brev. Kunne man få hans hjelp, økte sjansene for å lykkes av den enkle grunn at høvedsmannen satt på de største ressursene og de beste kontaktene. Det vi dessverre ikke får svar på, er om Sigurd eller noen andre av kongens menn faktisk kunne hjelpe.

Vi finner et eksempel i kildene på at kongemakten overdro myndighet til kirken. Da biskop Karl av Hamar var høvedsmann på Akershus ga han prostens i Mariakirken, Jon Pålsson, rett til å påtale på kronens vegne en mann ved navn Anders Skabbe for ulovligheter.⁵³⁰ Det var sikkert ikke tilfeldig at det var prostens i Mariakirken som fikk oppdraget. Mariakirken var jo kongens kirke i byen, og prostens opptrådte i perioder som kansler. Heller ikke tilfeldig kan det ha vært at det nettopp var en av de få geistlige høvedsmenn som overdro slik myndighet til sin egen stand. Det var å vente at to så framtrede geistlige ville hjelpe hverandre i forvaltningen. Hvorfor høvedsmannen overdro myndigheten sies ikke i brevet, men det kan tenkes at det ble gjort av kapasitetsgrunner.

Hva så med konfliktene mellom høvedsmennene og kirken? Det finnes noe å gripe fatt i – særlig vedrørende Hartvik Krummedike. I 1447 skal han ha vært i strid med biskop Jens i Oslo angående betalingen av hovedtienden. Hartvik skal i den forbindelse ha tilbudt biskopen en sølvskål for det han var skyldig. Jens mente dette var alt for lite, og nektet å motta skålen. Man ble enige om at saken skulle avgjøres i København hvor begge ville være til stede

⁵²⁸ DN IV 921 og 924.

⁵²⁹ DN XVI 115-120.

⁵³⁰ DN V 934.

sammen med blant andre Sigurd Jonsson, Kolbjørn Gerst og Erik Sæmundsson.⁵³¹ At de ble enige viser biskopens kvittering for mottakelsen av hovedtienden ganske nøyaktig et år senere. Hva som faktisk ble betalt sies ikke.⁵³²

På dette tidspunktet var Hartvik og biskop Jens gått fra å være fiender til nære politiske samarbeidspartnere. Grunnen var kong Christoffers død i januar og den påfølgende tronfølgestriden. Hartvik og Jens var ledere for ”danskepartiet” og ville gjerne se Christian I på tronen. Motstander var erkebiskop Aslak Bolt som var leder for ”svenske-partiet”. De så helst Karl Knutsson Bonde som norsk konge. Sommeren 1449 kom det til brudd mellom Hartvik og erkebiskopen under et møte i Korshavn på Hvaler. Her skal erkebiskopen ha forlatt havnen i sinne under trusler mot Hartvik. Dette til tross for iherdig mekling fra enkelte riksrådsmedlemmer, i hvert fall i følge dem selv. Senere samme høst kronet Aslak Karl til konge i Nidaros domkirke. Likevel fikk Hartvik sin kandidat på tronen til slutt. Samtidig fikk han fiender i kirkens toppskikt, hvilket kan ha vært en medvirkende årsak til at han mistet sin hovedsmannsposisjon etter forliket med Norges rikes innbyggere i 1458.⁵³³

Med Aslaks etterfølger, Henrik Kalteisen, kan heller ikke forholdet ha vært problemfritt. I alle fall var Hartvik med som riksråd og beseget brevet til paven i 1453 hvor de underrettet ham om følgene av at han valgte utlendingen Kalteisen til erkebiskop. En del av riksrådet skal ha bedt ham om å fratre til fordel for Christian Is kandidat: Marcellus de Niveriis. Nærmere om dette i kap. 3.4. Litt overraskende fikk Hartvik, som tidligere nevnt, samme høst et indulgensbrev (avlatsbrev) for seg selv og sin kone av erkebiskopen.⁵³⁴ Det er lite trolig at han ville ha fått dette dersom han ikke var i den posisjonen han var. Kanskje kan det ha bidratt til å bedre forholdet dem i mellom? Det kunne sikkert trenge, for Henrik Kalteisen satt i sin posisjon i ytterligere fem år.⁵³⁵

Spenningen til kirken hadde forøvrig ikke blitt mindre da Hartviks folk samme år fordrev en svensk styrke som hadde inntatt bispegården på Hamar. At han benyttet anledningen til å ta i besittelse både bispegården og resten av Hamarkirkens jordegods, ble ikke godt mottatt. Christian I og hans råd fikk imidlertid bragt i stand et forlik mellom Hartvik og biskop Gunnar på Hamar. Ikke overraskende ble Hartvik dømt til å levere bispegården tilbake til biskopen.⁵³⁶

⁵³¹ DN VI 507.

⁵³² DN VI 510.

⁵³³ DN III 808; Johnsen 1938:99; Benedictow 2002:400-401.

⁵³⁴ NGL 2r., bd. 2, s. 399.

⁵³⁵ Blom 1997:363.

⁵³⁶ DN VIII 351 og 352; Johnsen 1938:99; Benedictow 2002:400-401.

Hartviks anstrengte forhold til kirken understrekes i pave Nicolaus Vs mandat til erkebiskopen i Lund, biskopen i Skara og abbeden på Hovedøya om å beskytte Oslo stift og den øvrige norske geistlighet mot forskjellige høvdingers, adelsmenns, ridderses og lagmenns ulovligheter som utpressing, forakt for kirkens jurisdiksjon med mer. I NGL hentydes det – og sikkert med god grunn – at paven her spesielt siktet til Hartvik.⁵³⁷ Det synes åpenbart at Hartvik tidvis misbrukte sin høvedsmannsposisjon ved å trække inn på kirkens domène. Hvorfor han mente seg berettiget til eksempelvis å ta i besittelse Hamarkirkens jordegods, er et godt spørsmål. At han overskred sin myndighet, vitner forliket som kongen bragte i stand om. Kanskje ikke så rart at Hartvik senere både stiftet et alter og betalte for gravplass i klosteret på Hovedøya.

Ved siden av Hartvik, er det Odd Alvsson av høvedsmennene vi finner i strid med kirken. Odd var halvbror av høvedsmannen på Akershus, biskop Karl av Hamar. Da Karl døde i 1487 ble det strid mellom arvingene og bispestolen på Hamar om innholdet i Karls testamente. Arvingene var her representert ved Odd og moren til både Odd og Karl, Magnhild Oddsdatter. Magnhild og Odd benektet gyldigheten av testamentet. Dette fordi det var i uoverensstemmelse med Karls muntlige utsagn og utkast til testamente. I tillegg var det beseget etter Karls død. Vi vet ikke hva som ble resultatet av striden. Per Ø. Sandberg antar likevel at saken trolig endte med et forlik til gunst for arvingene.⁵³⁸

I sum styrket kirken seg som samfunnsmakt i senmiddelalderen. Kongemaktens administrative tilbaketrekking bidro til dette. Geistlige fikk viktige posisjoner i landets forvaltningsapparat. Erkebiskopen ble i tillegg til å være kirkens øverste leder, også den fremste politiske lederen. Et uttrykk for denne todelte rollen er forleningen av Trøndelag til erkebiskopen i 1475. På mange måter var erkebiskopen en fyrste med rett til blant annet å utdele adelsskap. Videre ble erkebispegården utbygd til festning og slott. Likeledes var bispegårdene på Hamar og i Oslo også befestet og hadde egne våpenlagere. Tar vi med at erkestolen i tillegg fikk tilbake myntretten, så er dette det nærmeste vi kommer et hoff i Norge etter at kongen flyttet fra landet. I det store og det hele fikk kirken forvalte seg selv utover på 1400-tallet uten for mye kongelig innblanding.⁵³⁹ Det kildene ovenfor har fortalt oss om høvedsmennenes forhold til kirken, svekker i hvert fall ikke dette overordnede bildet. Høvedsmennene ser ut til å ha hatt respekt for kirken og et ønske om fred. Gaver og nettverksbygging peker i den retning. At det var såpass få konflikter, da med Hartvik

⁵³⁷ NGL 2.r., bd. 2, s. 387.

⁵³⁸ DN II 941; Sandberg 2002:206; Sandberg 2003:96.

⁵³⁹ Moseng m.fl. 2007:376-379.

Krummedike som det åpenbare unntaket, tyder på en sterk 1400-tallskirke. At religion var så viktig for alle deler av befolkningen, inkludert kongens egne representanter, og at kongen selv ikke var til stede, bidro nok til at forholdene ble lagt godt til rette for kirkemakten.

7.3 De anti-hanseatiske høvedsmennene på 1440-tallet

Kongenes privilegiepolitikk kunne være et sentralt tema i en oppgave som denne. Både ut fra arbeidshensyn og at det er forsket og skrevet såpass mye om dette tidligere, nøyer vi oss her med et kort sveip over temaet for å gi en bakgrunn for høvedsmennenes anstrengte forhold til hanseatene på 1440-tallet.

Privilegiepolitikken dreide seg om byenes næringsgrunnlag og rammer for næringsvirksomhet, samt forholdet til hanseatene og andre utenlandske kjøpmenn. Spesielt hanseatene var en betydelig maktfaktor i senmiddelalderen. Disse gjorde seg spesielt gjeldende i Bergen, Oslo og Tønsberg. Her var de dominerende i utenrikshandelen.

Under Kalmarunionen var de nordiske rikene forent fram til 1448. Resten av århundret hadde den dansk-norske kongen som overordnet politisk mål å gjenopprette unionen og ta tilbake den svenske tronen. Følgelig var hanseatene uvurderlige som allierte. Dette bar privilegiepolitikken preg av. Et godt forhold til hanseatene var viktigere enn hensynet til norske særinteresser.⁵⁴⁰

Følgen av dette var at hanseatene spesielt, men også andre utenlandske kjøpmenn, fikk omfattende handelsrettigheter i Norge. Det innfødte borgerskap fikk på samme måte sine rettigheter regulert gjennom privilegiebrev. Byprivilegienes bestemmelser om handel kom ofte i konflikt med hanseatenes privilegier. Fram til 1500-tallet var det stort sett hanseatene som gikk seirende ut av disse konfliktene. Grunnen var, som tidligere nevnt, avhengigheten av hanseatenes støtte i konfliktsituasjoner, samt muligens også deres kornimport.⁵⁴¹

Hanseatenes rolle i norsk historie har tradisjonelt vært bedømt negativt. Deres rolle hindret framveksten av et norsk borgerskap. Mye av handelsoverskuddet ble også trukket ut av landet. Imidlertid åpnet de et større marked for norske varer, samt sikret leveranser av viktige varer rundt omkring i Norge. Det alle nordmenn uansett kunne enes om, var kravet om at hanseatene skulle underlegges de samme lover og regler som resten av befolkningen. Hanseatene selv kjempet for retten til egen jurisdiksjon. De ville bevare sin økonomiske og juridiske uavhengighet.⁵⁴² Slike interessekonflikter skapte naturligvis grobunn for uoverens-

⁵⁴⁰ Benedictow 1977:199; Nedkvitne 1991:377.

⁵⁴¹ Blom 1981:147-149.

⁵⁴² Moseng m.fl. 2007:312.

stemmelser. Spesielt 1440-årene var preget av konflikter mellom kongens representanter og hanseatene.

Naturlig nok befattet høvedsmennene på Bergenhus, Akershus og Tunsberghus seg i større eller mindre grad med hanseatene. Det var uungåelig. Igjen er det konfliktene som preger kildematerialet. Disse var spesielt tydelige på 1420-, 1440-, 1470- og 1480-tallet. La oss her konsentrere oss om stridighetene da de var som hardest: På 1440-tallet. Dette for å få et innblikk i hvordan disse påvirket bybildet i de tre aktuelle byene.

Erlend Eindridsson på Tunsberghus og høvedsmennene i Bergen og Oslo, Olav Nilsson og Sigurd Jonsson, var de av periodens høvedsmenn som var tydeligst i sin anti-hanseatiske politikk (kanskje ved siden av Jon Smør på 1470-tallet). Konfliktene med hansaen var spesielt framtrepende i disse herrenes funksjonstid på 1440-tallet. Spesielt må Olav ha jobbet hardt for å begrense hanseatens posisjon i Norge. Allerede på 1420-tallet deltok han i kong Eriks krig mot holsteinerne og hanseatene. Erik Opsahl kaller ham ”en av de dristigste og mest handlekraftige stormenn på 1400-tallet”.⁵⁴³ Målet hans var å svekke hanseatenes grep om Bergenshandelen og å tvinge dem inn under norsk lov og norske myndigheters kontroll.⁵⁴⁴

Vi blir vitne til striden i 1440 da byrådet og menigheten i Bergen utstedte et klageskrift til det norske riksrådet over de tyske kjøpmenn. I brevet ble det blant annet klaget over at tyskerne unndro seg norsk lov. Tyskernes framferd truet det innfødte borgerskaps næringsgrunnlag.⁵⁴⁵ Klagene gikk imidlertid begge veier. Rostockerne i Oslo og Tunsberg klaget våren 1442 på at en rekke av deres tidligere gitte privilegier ble krenket. Likeledes klaget lübeckerne i Bergen på Olavs inngrep i deres privilegier. Særlig gikk dette ut over de tyske skomakerne.⁵⁴⁶ Rostockerne var spesielt forarget over høvedsmennene Erlend og Sigurd. Til førstnevnte skal kjøpmannens oldermann ha sagt at han måtte opptre slik at at han kunne være bekjent av det når saken ble lagt fram for hansastedene. Til dette svarte Erlend at han ønsket stedene alt ondt mens han trampet foten i bakken og sa at han ikke aktet stedene mer enn sanden som skosålene hans sparket til! Sigurd skulle på sin side ha sagt at han ville med all sin makt arbeide for å få tyskerne ut av Norge, om han så måtte drikke vann resten av livet! Underforstått: Det tyske ølet kunne forsvinne med hanseatene.⁵⁴⁷

⁵⁴³ Opsahl 2003b:129.

⁵⁴⁴ Helle 1982:759-760.

⁵⁴⁵ NGL 2.r., bd. 1, s. 243-248.

⁵⁴⁶ NGL 2.r., bd. 1, s. 208-210 og 248-251; Hamre 1968:122.

⁵⁴⁷ NGL 2.r., bd. 1, s. 209; Nedkvitne 1991:364; Opsahl 2004:204.

Kong Christoffer støttet sine høvedsmenn innledningsvis. Sommeren 1442 stadfestet han Tønsbergs privilegier. Året etter ble også Bergens privilegier stadfestet.⁵⁴⁸ Høsten 1444 overlot kong Christoffer til en riksrådskommisjon å granske striden i Bergen. Olav Nilsson var som part i saken inhabil. Likevel påvirket han ganske sikkert utfallet. For i desember kom en kongelig rettarbot som hadde som mål å begrense hanseatenes virksomhet i Bergen.

Kongen hadde fortsatt ikke stadfestet de hanseatiske privilegiebrevene. Høsten 1445 var det møte i København hvor hanseatene krevde at en slik stadfesting ble gitt. Samtidig hadde de mange klager på Olav Nilsson. De norske riksrådene gikk omsider motvillig med på dette. Merkbart her er at Olav og Erlend Eindridsson ikke deltok.⁵⁴⁹ Det gjorde derimot Sigurd Jonsson som denne høsten mistet Akershus til Hartvik Krummedike. Omtrent samtidig ser det ut til at Erlend mistet Tunsberghus til Erik Sæmundsson. Det kan tenkes at stadfestelsen av hansaprivilegiene kan ha spilt inn. Hverken Sigurd eller Erlend kan med blide øyne ha godtatt dette, selv om Sigurd faktisk var med å besegle kongens stadfestelsesbrev.

Måneden etter kom kong Christoffers brev til Bergen om stadfestelsen av hansaprivilegiene. Brevet var imidlertid lite oppklarende. For her sto det at rettarboten fra 1444 skulle stå ved makt. Tyskerne skulle nyte sine gamle privilegier, men samtidig lyde landsloven. De to brevene sto åpenbart mot hverandre, hvilket ga Olav muligheten til å fortsette med sin politikk tross store protester.⁵⁵⁰

I 1447 fikk vi et omslag i kongens politikk. På våren klaget hanseatene i et langt brev over all den urett de hadde lidt under Olav i Bergen siden 1443. Samme sommer brøt noen tyske voldsmenn seg inn i Munkeliv kloster og drepte en av Olavs tjenere.⁵⁵¹ At kongen var økonomisk bundet til hanseatene og ønsket deres støtte til å vinne Gotland, bidro naturligvis også til kongens kursendring. Sommeren 1447 ble det holdt møte i København. Her ble det gjort betydelige forandringer i rettarboten fra 1444. Kongen ville ikke lenger følge det norske riksrådet i deres anti-hanseatiske politikk. Samme høst fikk også Rostock nye privilegier i Oslo, Tunsberg og Viken. Avslutningen på kong Christoffers regjeringstid ble således et stort tilbakeslag for den norske riksrådspolitikken mot hanseatene.⁵⁵²

Olav forble høvedsmann inn i Christian Is periode, og fortsatte sitt arbeid for å begrense hanseatene. Christian I var en stund med på dette. Under oppholdet i Bergen i 1450

⁵⁴⁸ NGL 2.r., bd. 1, s. 207 og 227-229.

⁵⁴⁹ NGL 2.r., bd. 1, s. 267-278.

⁵⁵⁰ NGL 2.r., bd. 1, s. 278-280; Hamre 1968:125.

⁵⁵¹ DN I 801; DN XVI 161.

⁵⁵² NGL 2.r., bd. 1, s. 282-302 og s. 304-305; Hamre 1968:126; Opsahl 2003b:130.

stadfestet han sågar rettarboten fra 1444.⁵⁵³ Høsten 1453 var kongen på ny i Bergen. Det var nå tid for et oppgjør mellom Olav (og hans bror Peter) og de tyske kjøpmennene. Her skal kongen i riksrådets nærvær ha opphevet visse skatter og avgifter som Olav hadde lagt på nordfarerne. Hanseatene kom med en rekke beskyldninger rettet mot Olav. Konsekvensen var at Olav nå ble fjernet fra høvedsmannsposten til fordel for svenske Magnus Gren.⁵⁵⁴ Grunnen til dette vet vi ikke sikkert. Hamre antar at kongen selv må ha hatt noe å utsette på Olav.⁵⁵⁵ Et eventuelt dårlig forhold dem i mellom må i så tilfelle ha utviklet seg den aller seneste tiden. Så sent som sommeren 1453 sto Olav i spissen for ekspedisjoner som jaget svenskene ut av Trøndelag. Her skal han til og med ha fått trønderne til å erklære valget av Christian I for gyldig, mens kong Karl på sin side hadde tiltvunget seg sin kroning.⁵⁵⁶ Kanskje er en vel så sannsynlig grunn for at Olav måtte forlate Bergenhus at kongen trengte hanseatenes hjelp i krigen mot Karl Knutsson Bonde. Ved å fjerne Olav, øket åpenbart deres velvilje.

Uansett fortsatte Olav sin kamp mot hanseatene. Et underliggende mål må for Olav ha vært å vinne tilbake posten på Bergenhus. Dette klarte han i 1455, men han ble snart drept av hanseatene under tilflukt i Munkeliv kloster. I følge Hamre hører hendelsene i 1455 til blant de verste rettskrenkinger vi kjenner til i norsk historie.⁵⁵⁷ Olavs familie jobbet da også utrettelig i mange tiår for å få oppreisning.⁵⁵⁸ Kirken så heller ikke nådig på hendelsene. Sommeren 1456 skrev pave Calixtus III brev til biskopen i Lübeck med krav om oppreisning.⁵⁵⁹ Kong Christian I ser derimot ikke ut til å ha gjort noe for å straffe gjerningsmennene. Han ble mer og mer politisk avhengig av hanseatene. I 1469 etterga han sågar bøtene han hadde krav på.⁵⁶⁰ Under kong Hans kom imidlertid kravene fram igjen. I hans håndfestning, Halmstadrecessen, lovet han å gjøre sitt for at tyskerne skulle gjøre opp for ugjerningen.⁵⁶¹ Dette gjorde han da også. Måneden etter skrev han til Lübeck med krav om oppreisning for drapene. Fra lübsk side ville man gjerne få saken bilagt på et møte i København i 1484.⁵⁶² Saken ble behandlet i Lübeck ved flere tilfeller de kommende årene, og

⁵⁵³ NGL 2.r., bd. 2, s. 60-61.

⁵⁵⁴ NGL 2.r., bd. 2, s. 92; DN II 812; DN VII 450.

⁵⁵⁵ Hamre 1968:139.

⁵⁵⁶ DN VIII 349; DN XI 197; Hamre 1968:139.

⁵⁵⁷ Hamre 1968:140.

⁵⁵⁸ Jmfr. DN II 943 og 958; DN III 830; DN VI 552 og 611; DN VII 482 og 483.

⁵⁵⁹ DN VI 551; Hamre 1968:140.

⁵⁶⁰ NGL 2.r., bd. 2, s. 192-193; Hamre 1968:140.

⁵⁶¹ DN XIII 148

⁵⁶² NGL 2.r., bd. 3, s. 38-40.

i en recess fra hansedagen i Bremen våren 1494, ser vi at den tyske kjøpmannen i Bergen måtte sette opp skatten for å dekke utgiftene til boten for drapet på Olav.⁵⁶³

Forholdet mellom Olav og hanseatene sier litt om hvordan bybildet må ha vært i Bergen på 1440-tallet. Hanseatene var sterke og ville følge egne lover og regler. Dette var ikke populært blant nordmennene som ville at hanseatene skulle underkastes norsk lov. Som kongens nærmeste representant i byen, hevdet Olav Nilsson nordmennenes sak. Mannen han egentlig representerte, kongen, var derimot ikke like klar. Hans politikk vinglet. Han ga byprivilegier og hansaprivilegier om hverandre. Således blidgjorde han dem han til enhver tid hadde med å gjøre. Videre ga dette både hanseatene og Olav muligheten til å fortsette sin politikk med loven i hånd. Problemet var bare at hansaprivilegiene og byprivilegiene til stor del var uforenelige noe som borget for til dels store konflikter.

Handelen som sådan økte ganske sterkt i senmiddelalderen. Den materielle velstanden ble bedret. Dette oppveier noe for de mange nedgangstendensene i senmiddelalderen. Bøndene satt på betydelige mengder dyre importprodukter. Dette indikerer en etterspørsel som må ha vært gunstig for handelen, og følgelig også for byutvikling.⁵⁶⁴ Handel og rollen som omsetningssted var grunnleggende for byenes virksomhet og vekst. Kongemakten stimulerte dette i det innenlandske kongedømmet fram til slutten av 1300-tallet. På 1400-tallet bidro kongene til den økte handelsnæringen gjennom sin hansavennlige privilegiepolitikk.

⁵⁶³ NGL 2.r., bd. 3, s. 489-490 og 500-501; DN XVI 291.

⁵⁶⁴ Moseng m.fl. 2007:311

KAPITTEL 8

AVSLUTNING

I bakgrunnskapitlet så vi hvilken betydning kongene hadde hatt for byenes oppkomst og utvikling fram til 1397. I følge kongesagaene var det kongene som grunnla byene. Utover i høymiddelalderen spilte kongemakten en organisatorisk hovedrolle i byutviklingen. Avgjørende her var hans fysiske tilstedeværelse. Fra slutten av 1100-tallet var det bare i byene kongene satt over lengre tid. At byene ble så viktige fra borgerkrigstiden og fremover skyldtes i stor grad deres økende betydning som oppbørselsentre. Kongelige inntekter ble samlet der. Disse inntektene finansierte videre byggevirksomhet og underhold av staben. Oppbørselen bidro således til byutvikling. Folk ble trukket til byene og vareutvekslingen ble styrket.⁵⁶⁵ Da kongens fysiske tilstedeværelse langt på vei forsvant på slutten av 1300-tallet, måtte dette få innvirkning på kongenes forhold til byene. Fra i all hovedsak å ha oppholdt seg i Norge, besøkte kongen, eventuelt hans tronfølger, ut fra det bevarte kildematerialet Norge bare 19 ganger i perioden 1397-1502. Gjennomsnittlig betyr det et besøk hvert 5.-6. år.

Mest besøkt var Oslo og Båhuslen som hadde henholdvis ti og ni besøk. De øvrige tre byene hadde kun tre kongebesøk fra 1397 til 1502. Christian I var her seks ganger, kong Hans fem ganger, dronning Margrete tre ganger, Karl Knutsson Bonde og Erik av Pommern to ganger, Christoffer av Bayern og Christian (II) én gang hver. Den som skiller seg ut er Erik av Pommern som var her i særklasse sjeldnest med bakgrunn i antall regjeringsår.

Hva gjorde kongene når de var i Norge? Det typiske var stadfesting av verne- og privilegiebrev og møter med riksrådet. Flere av besøkene var kronings- og hyllingsturer. Her ble stormenn slått til riddere og gitt forleninger. Både byer og personer fikk verne- og privilegiebrev. Videre var det vanlig at kongen brukte sin domsmyndighet, skrev ut forordninger og rettarbøter, kort sagt: Han bedrev ”vanlige” kongelige handlinger.

En konsekvens av utviklingen med en konge med hovedsete utenlands, var en stor nedgang i kongelig byggevirksomhet. De store kongelige byggeprosjektene hører høymiddelalderen til. I Oslo skal Harald Hardråde ha bygd kirker og forsvarsverk i forbindelse med kongsgården. Sigurd Jorsalfar sto antakelig bak byggingen av St. Hallvardskatedralen. På 1200-tallet utbygde Håkon Håkonsson kongsgården, mens Håkon V startet byggingen av Akershus, Båhus og Vardøyhus festninger rundt år 1300. Disse ble

⁵⁶⁵ Helle 2006:74.

videre utbygd av Magnus Eriksson og Håkon VI. Også i Bergen var kongen en flittig byggherre. Eksempelvis var Øystein Magnusson en ivrig kirkebygger. Han skal også ha stått bak utbyggingen av en kongsgård på Holmen. Denne ble kraftig utbedret av kong Sverre og deretter bygget i stein av Håkon Håkonsson. Sistnevnte var også sentral i utbyggingen av en kongsgård i Tønsberg. I Trondheim skal Magnus den gode ha reist en kongsgård og en Olavskirke. Disse ble fullført av Harald Hardråde. På 1180-tallet reiste kong Sverre Norges første steinborg i byen – Sverresborg. I senmiddelalderen har imidlertid utbyggingen stagnert. En illustrasjon på dette kan eksempelvis være at det for Trondheims og Oslos del er registrert en klar nedgang i bygningstettheten fra andre halvdel av 1300-tallet. Likeledes falt antallet kirkelige institusjoner i alle de norske byene, til dels ganske betydelig.⁵⁶⁶ Dette er imidlertid noe en kunne forvente ut fra fallet i folketallet.

En viss nyansering er imidlertid påkrevd. Anna-Lena Eriksson har studert de norske middelalderborgene, og da spesielt Tønsberghus. Hun skriver at det gjennom 1400-tallet ikke finnes noen skriftlige opplysninger om byggearbeider der. Med henvisning til Johnsen (1929a:142) sier hun videre at borgen forfalt. Imidlertid slår hun fast at intet i det arkeologiske materialet tyder på nedgangstid. Løsfunn tyder derimot på en blomstrende senmiddelalder. Det er også funnet rester av en trekonstruksjon som skriver seg fra 1400-tallet. Eriksson antar at disse var ment å skulle forsterke ringmuren i forbindelse med ufredstidene i 1436 eller 1449. Følgelig var det antakeligvis byggingsarbeider der også dette århundret. Videre ble det på 1400-tallet brent tegl utenfor borgen. Sjansen for at teglen ble brukt til utbygging av festningen er stor. Også Akershus kan meget vel ha blitt utbygd i senmiddelalderen. I så tilfelle antakeligvis på andre halvdel av 1300-tallet og tidlig på 1500-tallet. Alternativt finnes også en teori om at middelalderborgen ble ferdigstilt under Håkon V. Dette vet man ikke med sikkerhet.⁵⁶⁷ At det foregikk byggingsarbeider på de kongelige borgene i senmiddelalderen kan neppe sies å være noen overraskelse. Spesielt med tanke på at de var i bruk. Mer overraskende ville det vært derom det *ikke* foregikk noen byggevirksomhet der over et såpass langt tidsrom. Det forandrer likevel ikke konklusjonen: Større kongelige byggearbeider kjenner vi ikke til i de norske byene på 1400-tallet.

En annen forandring i tiden etter 1397 i forhold til perioden før var kongenes personlige deltakelse i krigs- og opprørstider. Under borgerkrigstiden sloss kongene i stor grad i og om de store byene – og de deltok i høy grad selv. Eksempelvis ble Harald Gille drept i Bergen, Inge Krokrygg ble drept på isen utenfor Oslo, Øystein Møyla ble drept på Rø

⁵⁶⁶ Helle 2006:124-125.

⁵⁶⁷ Eriksson 1995:77-82 og 148-150.

utenfor Tønsberg og Magnus Erlingssons far, Erling Skakke, ble drept på Kalvskinnet i Trondheim. Helt slik var det ikke under opprørene på 1400-tallet, selv om en skal være varsom med å sammenlikne direkte da borgerkrigene var oppgjør kongsemner i mellom om tronen og herredømmet over byer. Opprørene på 1400-tallet dreide seg derimot hovedsaklig om hard skattelegging og utenlandske futers tøffe framferd. Erik av Pommern kom aldri til Norge under opprørene på 1430-tallet. Det gjorde heller ikke kong Hans under Knut Alvssons opprør i 1501/02. Her skal det tillegges at han sendte sin sønn og tronfølger, Christian (II), til Båhus da situasjonen så som mørkest ut. Under urolighetene i Norge på 1490-tallet kom Hans til Norge ved to tilfeller, men ikke da stridighetene var som hardest i 1497/98. I 1491 var han i Oslo hvor han blant annet skrev ut en rettarbot vedrørende rettsikkerhet og de kongelige retterting. Den begynnende uroen i folket var nok en av grunnene til dette. Det skal ha vært planlagt en tur til Norge for kongen i 1497, men denne måtte avlyses på grunn av maktovertakelsen i Sverige. I stedet kom kongen til Båhus oppunder jul 1498. Her var akkurat rettssakene vedrørende drapene på Arald Kane og Lasse Skjold ferdig. Disse og opprørene i Norge må ha vært sentrale temaer under riksrådsmøtene som ble holdt ved denne anledningen. Likevel deltok ikke kongen direkte i stridighetene på 1400-tallet. Her bør det imidlertid tillegges at det ikke var uvanlig at konger deltok i felttog på 1400-tallet, men det gjaldt ikke i Norge.

Når kongen selv ikke var til stede i byene, fikk hans representanter en viktigere rolle. Allerede på andre halvdel av 1100-tallet hadde systemmannsombudet blitt utbygd for å effektivisere lokalforvaltningen. Systemmannen hadde sitt hovedsete i byene. Her hadde han befalingen over hærfolkene i kongsgårdene. Han håndhevet kongens forkjøpsrett til utlendingers handel. Samtidig krevde han toll av dem. Utbyggingen av byene gjorde det videre naturlig å knytte skattkamre til byene. Senest fra 1308 satt en regional fehirde (skattmester) i hver av de største byene. Han skulle motta kongens inntekter fra systemmenn og andre, samt foreta innkjøp og utbetalinger på kongens vegne i sitt oppebørselsdistrikt. Fra begynnelsen av 1300-tallet ble det vanlig å kombinere ombudene fehirde, militær høvedsmann og bysystemmann i én person – *høvedsmannen*.⁵⁶⁸ På 1400-tallet var det hovedsaklig han som representerte kongen i de norske byene.

Til dette viktige embetet valgte kongen ut høyt betrodde menn, i hvert fall som hovedregel. I perioden 1397-1502 kjenner vi til 43 høvedsmenn i de fire største byene. Fra norsk hold var det gjennom hele perioden et krav om at disse skulle være norske. Av de 43

⁵⁶⁸ Helle 2006:74-75; Moseng m.fl. 2007:313.

var tre av fem opprinnelige nordmenn. Andelen øker til tre av fire når vi inkluderer naturaliserte nordmenn. Andelen nordmenn/naturaliserte nordmenn varierte ettersom hvor i landet en befant seg. Størst var andelen i Tønsberg og i Trondheim, lavest var den på den viktige grensefestningen Båhus. Andelen riddere var høyest i Bergen og Tønsberg. Lavest var den på Båhus og på Akershus (Her ser vi bort fra Trondheim med sitt spinkle kildegrunnlag). Også riksrådsandelen var høyest i Tønsberg. Lavest var den igjen på Akershus og på Båhus. At Tønsberg, som ved siden av Trondheim var minst viktig for kongemakten på 1400-tallet, ble utrustet med de ”sterkeste” norske kandidatene, må skyldes at kongen ville ha sine mest betroede menn på Akershus og Båhus – og disse var ikke innfødte norske riddere. Dette fordi disse kunne være tilbøyelige til å sette norske rikspolitiske interesser framfor unionskongens når disse kom i konflikt med hverandre. Utenlandske aristokrater, gjerne væpnere, som kun var i Norge i forbindelse med embetet, ville sannsynligvis tjene kongen mer lojalt. Av de aktuelle kongene var det gjennomgående Erik av Pommern som tilsatte færrest nordmenn, riddere og riksråder. Motsatsen var Christoffer av Bayern som uten unntak plasserte norske riddere og riksråder på høvedsmannspostene.

Kontakten mellom kongen og hans høvedsmenn foregikk hovedsaklig gjennom brev. I tillegg møttes de naturligvis de få gangene kongene var i Norge eller ved enkelte tilfeller i Danmark. En god del av brevene mellom konge og høvedsmenn er bevart. Særlig får vi et godt innblikk i kong Hans` nære forhold til Henrik Krummedike. Skjøttingen av lokalforvaltningen var et typisk tema for brevvekslingen. Lenene skulle fordeles og drives, og skatter skulle innbetales. Høvedsmennene var ansvarlige for at kongen fikk de inntektene han skulle. Ellers er det korrespondansen mellom kong Hans og Henrik i ufredstidene 1497-1502 vi kan følge temmelig tett. Henrik framstår her veldig lojal, som også tidligere forskning har registrert. Henrik mottok ordre og instruksjoner, og han formidlet beskjeder og kontakter med andre. Interessant i korrespondansen er hvordan Henrik ble brukt som militær leder og mellommann, og hvordan kongen åpenbart stolte på sin høvedsmann. Hvor representativt deres forhold er for det generelle bildet av forholdet konge-høvedsmann, er vanskelig å avgjøre. For de aller fleste høvedsmennene får vi lite innblikk i det direkte forholdet til kongen. Likevel må vi kunne anta at kongen hadde et bra forhold til de fleste. Det var jo han som valgte de ut. Det åpenbare unntaket er jo kongens forhold til Knut Alvsson som, spesielt i tiden etter hans periode på Akershus, utviklet seg til å bli svært anstrengt før det endte med fullt brudd..

Høvedsmennenes forhold til allmuen gir diplomaterialet oss relativt god innsikt i. Overfor allmuen kom høvedsmennene med krav. Skatter skulle innbetales. Håndhevelse av

loven var en annen viktig høvedsmannsoppgave. Ulovligheter skulle oppklares, påtales og dømmes. Sammen med lagmenn og andre riksråder, var høvedsmennene sentrale i domsvirksomhet. Allmuen skulle ha muligheten til å fremme sine saker. Institusjonen for dette var det kongelige rettertinget. I den første delen av perioden ble disse holdt sporadisk, men fra 1483 ser det ut som om institusjonen ble etablert som en årlig foreteelse.

Enkeltindividers forhold til høvedsmennene kunne dreie seg om alt mulig. Kjøp og salg av jord, domsvirksomhet ved ulike tvister, personlige uoverensstemmelser og brevbesegling kan stå som de mest typiske eksemplene. Ellers opptrer allmuen ofte som en gruppe. Under opprørene på 1430- og 1490-tallet ser vi dette. Folks misnøye kunne her ofte være rettet mot høvedsmennene og deres fogder. De følte urettmessig behandlet. Svarte-Jöns og Knut Alvsson fikk tydelig føle folks misnøye under opprørene. Det samme gjorde Hartvik Krummedike på 1450-tallet og Jørgen Lauritsson på 1480-tallet. Imidlertid finnes også eksempler på at allmuen satte pris på sine høvedsmenn. Sannsynligvis var dette vanligere enn det fåtall brev som direkte slår det fast. Utgangspunktet for brevskrivningen var som oftest et problem eller en konflikt. Gode forhold og harmoni vil derfor ofte være underrepresentert i historisk materiale generelt da det ikke er like nærliggende – eller behov for – å understreke slikt i brevs form.

Konflikter høvedsmennene i mellom kunne naturligvis oppstå. Klarest fram i kildene kommer Svarte-Jöns' konflikt med Erlend Eindridsson vedrørende taklingen av opprøret i 1430-årene, Hartvik Krummedikes uenighet med Erik Sæmundsson om kongevalget i 1449 og Henrik Krummedikes feide med Knut Alvsson. Kildematerialet gir oss også eksempler på mindre tvister.

Høvedsmennene måtte forholde seg til den andre store maktinstitusjonen i byene – kirken. Det som er av overleverte brev dreier seg i stor grad om høvedsmennenes gaver til kirken. En rekke av høvedsmennene ga bort jord mot at det skulle holdes sjelemesser og årtidehold for dem selv og deres nærmeste. Dette ville hjelpe dem gjennom skjærsilden på veien mot det evige liv. Religion var viktig for alle mennesker i middelalderen. Mye av det jordiske livet dreide seg om hva man kunne gjøre for å stille best mulig rustet den dagen døden innhentet deg. I tillegg kunne gavene til kirkene underbygge høvedsmennenes sosiale status. Den av periodens høvedsmenn som i denne sammenhengen er best belagt i kildematerialet, er Hartvik Krummedike – hovedsaklig i negativ forstand. Eksempelvis var han i strid med biskopen i Oslo om betaling av hovedtienden. Videre var han i konflikt med kirkens toppledelse vedrørende kongevalget i 1449 og valget av ny erkebiskop tidlig på 1450-tallet. Likevel er det lite konflikter å spore i kildene mellom kirken og høvedsmennene.

Handelen i de norske byene på 1400-tallet ble langt på vei dominert av hanseatene. Sentralt her var kongenes privilegiepolitikk. Den dreide seg om bysamfunnenes forhold til de utenlandske kjøpmennene. Det var vanlig at kongene ga og stadfestet både byprivilegier og hanseatenes egne privilegier. Problemet var at disse ofte kunne komme i konflikt med hverandre. Kongens støtte til hanseatene avhang av den politiske situasjonen han befant seg i. Veldig typisk er det at kongen støttet hanseatene da han trengte deres støtte i kampen mot Sverige. I forhold til høvedsmennene var forholdet til hanseatene ofte svært betent. Tydeligst kommer dette fram under Christoffer av Bayerns periode på 1440-tallet. Den anti-hanseatiske politikken ble framfor alt frontet av høvedsmennene på Bergenhus, Akershus og Tunsberg-hus, henholdsvis Olav Nilsson, Sigurd Jonsson og Erlend Eindridsson. Sentralt i nordmennenes krav var at hanseatene skulle underlegges de samme regler som nordmennene. Videre var det et ønske å utelukke hanseatene fra detaljhandel og muligheten for å sitte vinteren over. Uroligheter var det også i 1470- og 1480-årene. Konfliktene var forøvrig en av hovedgrunnene til at kong Hans kom til Bergen i 1486.

Hva så kan vi avslutningsvis si om kongemaktens kontroll over byene i perioden 1397-1502? Gjennom sine representanter – og da fortrinnsvis høvedsmannen – tyder det meste på at kongemakten må ha hatt rimelig god kontroll. Unntaket finner vi framfor alt under Knut Alvssons opprør i 1501/02, samt delvis også i Oslo under opprøret i 1436-1438. For en tid, våren 1502, ble Akershus, Tunsberghus og Bergenhus inntatt av opprørerne. Kongens høvedsmenn alle tre steder ble kastet. I tillegg var Båhus beleiret. I denne situasjonen følte nok kongen at kontrollen med Norge var i ferd med å glippe. Derfor sendte han Christian (II) til Båhus for å jage vekk beleiringssoldatene. Dette lyktes. Ikke lenge etter var de tre nevnte slottene igjen på kongens hender. Lederen for opprøret Knut Alvsson ble drept. Frykten for igjen å miste kontrollen over Norge, og framfor alt de norske byene, fikk kongen til å stramme inn politikken overfor Norge. Som ledd i dette sendte han i 1506 Christian (II) til Norge som visekonge.

APPENDIKS

HØVEDSMANNSLISTE⁵⁶⁹

Høvedsmann	Bergen	Oslo	Tønsberg	Trondheim	Båhus
Jon Reidarsson Darre (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁷⁰	1392-1393 (-1397?)		1386-1405		
Ogmund Berdorsson Bolt (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁷¹		1388-1405			
Otte Rømer (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁷²	(1393-?) 1398-1405			(1370-1385?) 1371-1382	
Hallvard Hallvardsson Næpa (norsk og væpner) ⁵⁷³				(1402-1405?)	
Klaus Grupendal (tysk og ridder) ⁵⁷⁴					1407-1415
Eindrid Erlendsson (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁷⁵	1412 og 1427 (1419?)	1405-1408	1405-1411, 1419-1422 og 1429-1438 (1405-1440?)		
Peter Olavsson (antakelig norsk og væpner) ⁵⁷⁶	1409-1411				
Aslak Petersson (norsk og ridder) ⁵⁷⁷		1412			

⁵⁶⁹ Årstall uten parentes anses rimelig sikre og kan i de fleste tilfeller bekreftes, eller i hvert fall antydes, i kildene. Årstallene i parentes er antydte i sekundærlitteratur, eventuelt sannsynliggjort i kildene, og angir sannsynlige år som høvedsmann. Årstall i dobbel parentes anses ekstra usikre og er kun ved et eller to tilfeller antydte i sekundærlitteratur uten at kilder har kunnet sannsynliggjøre opplysningen(e). (Sistnevnte er ikke inkludert i oversiktene i kapittel 5 – nærmere bestemt vil det si Albrekt Bydelsbak i Bergen, Erik Bjørnsson og Otte Matsson på Båhus og Alv Knutsson i Oslo. Mattis Olssons mulige vikariat på Akershus i 1497 er heller ikke inkludert i de nevnte oversiktene. Alle de fem nevnte mennene er imidlertid med i oversiktene der de forøvrig, med rimelig sikkerhet, var høvedsmenn).

⁵⁷⁰ DN II 496; DN V 352; DN XI 110; Islandske annal s. 368 og 422; Johnsen 1929a:357; Helle 1982:827. Her skal det tillegges at væpneren Finn Gyrdsson kalles høvedsmann på Tunsberghus 15. juni 1396 i DN VIII 222. Johnsen 1929a:357 hevder imidlertid at han bare var en av Jon Darres betjenter.

⁵⁷¹ DN II 520; DN XI 110; Bull 1923:95-96; Nedkvitne 1991:413; Bjørkvik 1999:393.

⁵⁷² DN II 554; DN V 264; DN XI 110; NGL bd. III, s. 215; NGL 2.r., bd. 1, s. 79 (note 2); Koht 1954:134-135; Helle 1982:827; Blom 1997:272; Opsahl 2003b:478.

⁵⁷³ DN XI 110; RN IX 16; Hamre 1968:53. Hamre snakker om Hallvard Jonsson Næpa, men det må være sønnen Hallvard Hallvardsson Næpa da faren døde langt tidligere (jmf. Leistad 1995:172). Imidlertid ser det ut til at Hallvard Hallvardsson Næpa døde cirka 1402 (jmf. RN VIII 1179 og 1191). Hvorfor Margrete i sin instruks til kong Erik snakker om ham som om han er i live i 1405 er derfor et lite mysterium.

⁵⁷⁴ NGL 2.r., bd. 1, s.78 (note 1); Hamre 1968:51; Opsahl 2003a:142-144.

⁵⁷⁵ DN I 599,665 og 682; DN II 625; DN III 720; DN IV 751 og 838; DN VI 465; DN VII 382 og 409; DN XI 110, 120 og 163; DN XII 168 og 169; NGL 2.r., bd. 1, s. 82; Gjessing 1913:169; Bull 1926:522; Johnsen 1929a:358; Helle 1982:827; Nedkvitne 1991:413; Bjørkvik 2000:433-434.

⁵⁷⁶ DN I 621 og 630; Helle 1982:827.

Hans Krøpelin (tysk, væpner og svensk riksråd) ⁵⁷⁸					(1409-1419?) 1415-1418
Magnus Magnusson (naturalisert nordmann og væpner) ⁵⁷⁹				(rundt 1420)	
Albrekt Bydelsbak (tysk-dansk, væpner og dansk riksråd) ⁵⁸⁰	((1436?))				(1418-?) (1419-?) (1422-1436?)
Tideke Rust (tysk og væpner) ⁵⁸¹		1424			
Timme Jonsson (dansk og ridder) ⁵⁸²		(1423-?) (1424-?) (1425-?) 1429-1430			
Svarte-Jöns (svensk, ridder og svensk og norsk riksråd) ⁵⁸³		(1430-?) 1431-1438			
Erlend Eindridsson (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁸⁴			(1437-1445?) 1438-1442		
Olav Nilsson (antakelig norsk, ridder og riksråd) ⁵⁸⁵	(1437-?) 1439-1453 og 1455				
Olav Bukk (norsk, væpner og antakelig riksråd) ⁵⁸⁶		1438-1440 (-1439?)			
Sigurd Jonsson (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁸⁷		(1439-?) 1440-1445	1450-1452		
Kolbjørn Gerst (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁸⁸			1459-1460 (-1462?) (-1466?)		1441-1442 (-1445?) (-1458?)
Erik Sæmundsson (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁸⁹			1446-1449		

⁵⁷⁷ DN V 483; Nedkvitne 1991:413.

⁵⁷⁸ DN I 620 og 646; DN VI 397; NGL 2.r., bd. 1, s. 95 (note 2); Lerdam 1996:129; Opsahl 2003a:144.

⁵⁷⁹ DN I 691 og 705; Hamre 1968:84; Imsen 1977:338.

⁵⁸⁰ Erslev 1901:291-292; Lerdam 1996:130; Opsahl 2003a:144.

⁵⁸¹ DN I 697; Nedkvitne 1991:413.

⁵⁸² DN I 692; DN XXI 314 og 319; Nedkvitne 1991:413; Lerdam 1996:129.

⁵⁸³ DN III 710 og 745; Hamre 1966:327-329; Nedkvitne 1991:178 og 413; Opsahl 2002:178.

⁵⁸⁴ NGL 2.r., bd. 1, s. 208; Schreiner 1926:568-569; Leistad 1997:329; Bjørkvik 2000:498-499.

⁵⁸⁵ DI IV 626; NGL 2.r., bd. 2, s. 92 (note 1); Koht 1959:399-405; Helle 1982:827; Opsahl 2003b:129-130.

⁵⁸⁶ DN III 745; DN V 674; DN XXI 370; Nedkvitne 1991:413.

⁵⁸⁷ DN II 766; DN V 700 og 779; DN XVI 119; DN XXI 463; Johnsen 1929a:359; Koht 1958:311-315; Nedkvitne 1991:413; Opsahl 2004:204-205.

⁵⁸⁸ NGL 2.r., bd. 1, s. 204 (note 2); DN II 743 og 830; DN V 829; Taranger 1917:154; Johnsen 1929a:359; Koht 1936:535-537; Hamre 1968:138; Opsahl 2002:320-321.

⁵⁸⁹ DN I 799; DN IX 308; Berntsen 1926:560-562; Johnsen 1929a:358-359.

Hartvik Krummedike (naturalisert nordmann, ridder og riksråd) ⁵⁹⁰		1445-1458 og (1460-?) 1461-1470 (-1476?)			
Magnus Gren (svensk, ridder og svensk og norsk riksråd) ⁵⁹¹	1453-1455				
Henrik Jensson (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁹²				(1450-1475?) 1453-1454	
Jon Bjørnsson (norsk, væpner og riksråd) ⁵⁹³		1458	1466		
Erik Bjørnsson (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁹⁴	(1459-?) (1461-?) 1463-1469				((1449?))
Sven Galle (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁹⁵		1470			
Bo Fleming (naturalisert nordmann, ridder og riksråd) ⁵⁹⁶		(1489-?) 1490 (-1491?)	(1460-?) 1470-1472 (-1474?) og 1486		
Jon Smør (norsk, ridder og riksråd) ⁵⁹⁷	(1470-?) (1472-?) 1476-1482				(1451-1454?) (1482-?) 1483
Eggert (Krummedike?) (svensk/naturalisert danske, ridder og svensk og dansk riksråd) ⁵⁹⁸			1474		
Erkebiskop Gaute Ivarsson (norsk og riksråd) ⁵⁹⁹				1475-1510	
Biskop Karl Sigurdsson av Hamar (norsk og		(1476/77-?) 1481-1487			

⁵⁹⁰ DN II 766 og 822; DN XVI 243; DN XXI 517; Taranger 1917:155; Johnsen 1938:98-100; Nedkvitne 1991:413; Bjørkvik 1996:188; Benedictow 2002:400-401.

⁵⁹¹ DN III 824; DN IV 931; NGL 2.r., bd. 2, s. 92 (note 1); 96 og Helle 1982:827.

⁵⁹² DN III 865; DN V 785 og 786; DN VIII 349; NGL 2.r., bd. 2, s. 75 (note 3); Taranger 1917:154-155; Blom 1956:214-216 og 298-299; Blom 1997:289.

⁵⁹³ DN VI 556; DN XI 219; Taranger 1917:155; Johnsen 1929a:359; Nedkvitne 1991:377 og 413.

⁵⁹⁴ NGL 2.r., bd. 2, s. 254 og 672-673; DI V 490; Taranger 1917:154-155; Helle 1982:827; Eriksson 1995:80-81

⁵⁹⁵ DN XVI 243; Nedkvitne 1991:413; Njåstad 2001:246.

⁵⁹⁶ DN I 965; DN II 963; DN VIII 398 og 431; DN XVIII 90; DN XXI 507 og 621; Akershusregisteret nr. 36; Taranger 1917:205; Johnsen 1929a:359; Nedkvitne 1991:413; Leistad 1997:334.

⁵⁹⁷ DN II 886; DN V 918; DN VII 481; NGL 2.r., bd. 3, s. 40; Taranger 1917:154-155; Koht 1936:113-115; Helle 1982:828; Opsahl 2002:153-154.

⁵⁹⁸ DN I 907; Johnsen 1929a:359.

⁵⁹⁹ DN IV 1052; DN X 249; Bull 1929: 406-407; Blom 1956:453; Blom 1997:289-290; Bjørkvik 2001:272.

⁶⁰⁰ DN II 939; DN V 913 og 935; Taranger 1917:155; Nedkvitne 1991:413; Benedictow 2002:400-401; Sandberg 2002:206-207.

riksråd) ⁶⁰⁰					
Jørgen Lauritsson (dansk, ridder og dansk riksråd) ⁶⁰¹					(1453-1454?) (1465-?) (1471-?) 1481-1482
Alv Knutsson (norsk, ridder og riksråd) ⁶⁰²	(1484-?) 1485	((1487?))			
Ebbe Munk (dansk og væpner) ⁶⁰³					(1483-?) 1486-1489
Henrik Krummedike (norsk-dansk (naturalisert nordmann), ridder og riksråd) ⁶⁰⁴		1487-1489			1489-1503
Otte Matsson Rømer (norsk, ridder og riksråd) ⁶⁰⁵	1488-1494 og 1499 (-1501?)				((sent 1450- tall?))
Anders van Bergen (norsk, ridder og riksråd) ⁶⁰⁶			1490-1492 (-1493?)		
Odd Alvsson (norsk og ridder) ⁶⁰⁷		(1492-?) 1494-1497			
Peder Gris (naturalisert nordmann, væpner og riksråd) ⁶⁰⁸		1499-1502	1494-1499		
David Sinclair (skotsk og ridder) ⁶⁰⁹	1496 (-1497?)				
Knut Alvsson (norsk og ridder) ⁶¹⁰		1497-1499			
Mattis Olsson (antakelig norsk og væpner) ⁶¹¹		(1497?)	1499-1503		
Biskop Anders Mus (naturalisert nordmann og riksråd) ⁶¹²	1501				

⁶⁰¹ DN III 939; NGL 2.r., bd. 2, s. 307 og s. 400; Hanserecesse, 2. Abt., 5. bd., s. 439 (note 3); Taranger 1917:155; Bjørkvik 1996:190-191.

⁶⁰² DN I 945; Koht 1923:114-115; Johnsen 1938:100; Helle 1982:828; Bjørkvik 1999:49-50.

⁶⁰³ DN V 930; DN X 270; Hamre 1971:122.

⁶⁰⁴ DN II 951; DN IX 394 og 455; DN X 270; DN XVIII 198; Johnsen 1938:100-102; Nedkvitne 1991:413; Benedictow 2002:401-402.

⁶⁰⁵ DN V 983; DN XV 121; DN XXI 665 og 688; Taranger 1917:155; Helle 1982:828; Opsahl 2003b:479.

⁶⁰⁶ DN II 963; DN V 987; DN IX 412; Johnsen 1929a:359.

⁶⁰⁷ DN V 966; DN IX 430; A.O.Johnsen 1949:314-315; Nedkvitne 1991:413; Sandberg 2003:96-97.

⁶⁰⁸ DN V 967 og 983; DN VIII 460, NGL 2.r., bd. 3 s. 237; Johnsen 1929a:359; Johnsen 1929b:622-623; Nedkvitne 1991:413.

⁶⁰⁹ DN III 999; og Helle 1982:828.

⁶¹⁰ DN II 996; DN IX 439; NGL 2.r., bd. 3, s. 237; Koht 1936:508-513; Nedkvitne 1991:413; Njåstad 2002:308-309.

⁶¹¹ DN II 1007; DN VIII 460 og 462; DN IX 430; NGL 2.r., bd. 3, s. 334; Johnsen 1929a:359-360.

⁶¹² DN II 1016; Bull 1923:130-131; Helle 1982:828; Supphellen 1999:81-82.

BIBLIOGRAFI

KILDEHENVISNINGER:

Akershusregisteret af 1622. Fortegnelse optaget af Gregers Krabbe og Mogens Høg paa Akershus slot over de derværende breve. Utgitt av G. Tank. Kristiania 1916.

DD = *Diplomatarium Danicum*. 4 række. Bind 12. (Finnes ikke trykt, bare på nett: <http://diplomatarium.dk/dd/oversigt/4-12.html>)

DI = *Diplomatarium Islandicum*. Bd. IV og V. København/Reykjavik 1897-1902.

DN = *Diplomatarium Norvegicum*. Bd. I-XXII. Christiania 1847-Oslo 1992.

Hanserecesse. Zweite Abtheilung. Fünfter Band. Leipzig 1888.

Islandske annaler indtil 1578. Utgitt av G. Storm. Christiania 1888.

NGL = *Norges Gamle Love*. Bd. III og 2. række bd. 1-3. Christiania 1849-Oslo 1966.

Rep = *Repertorium diplomaticum regni danici mediævalis*. Bd. 3 - 1401-1450.

København 1906: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.

RN = *Regesta Norvegica*. Bd. VIII-IX. Oslo 2006-2010.

SD = *Svenskt Diplomatarium. Från och med år 1401*. Del 2 – Åren 1408-1414. Stockholm 1879-1887: Riks-Archivet.

ÆA = *De ældste danske archivregistraturer*. Bd. 1. København 1854.

LITTERATURHENVISNINGER:

- Albrectsen, Esben 2000. "Christian I". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 2. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Benedictow, Ole J. 1970. *Hartvig Krummedikes jordegods*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Benedictow, Ole J. 1977. *Norges Historie. Fra rike til provins 1448-1536*. Bind 5. Oslo: Cappelen.
- Benedictow, Ole J. 2002. "Krummedike, Hartvig" og "Krummedike, Henrik". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 5. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Berntsen, Thorvald 1926. "Erik Sæmundsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 7. Oslo: Aschehoug.
- Bjørgero, Narve 1995. Del I – 800-1536. Makt – og avmakt". I Bjørgero, Narve, Øystein Rian og Alf Kaartvedt 1995. *Norsk utenrikspolitikk historie. Selvstendighet og union*. Bind 1. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bjørkvik, Halvard 1996. *Aschehougs Norgeshistorie. Folketap og sammenbrud 1350-1520*. Bind 4. Oslo: Aschehoug.
- Bjørkvik, Halvard 1999. "Agmund Berdorsson Bolt" og "Alv Knutsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Bjørkvik, Halvard 2000. "Eindride Erlendsson", "Erlend Eindridsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 2. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Bjørkvik, Halvard 2001. "Gaute Ivarsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 3. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Bjørkvik, Halvard 2003. "Margrete Valdemarsdatter". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 6. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Blom, Grethe A. 1956. *Trondheim bys historie. St. Olavs by*. Bind 1. Trondheim: F. Bruns Forlag.
- Blom, Grethe A. 1981. "Handelsprivilegier". I *Kulturhistorisk leksikon for nordisk middelalder*. Bind 6. Rosenkilde og Bagger.
- Blom, Grethe A. 1992. *Norge i union på 1300-tallet*. Del 2. Trondheim: Tapir Forlag.
- Blom, Grethe A. 1997. *Trondheims historie 997-1997*. Bind 1. Oslo: Universitetsforlaget.
- Bratberg, Terje 2000. "Christoffer avBayern". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 2. Oslo: Kunnskapsforlaget
- Bull, Edvard 1922. *Kristianias Historie*. Bind 1. Kristiania: Cappelen.
- Bull, Edvard 1923. "Agmund Bergtorsson Bolt" og "Anders Mus". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1. Oslo: Aschehoug.
- Bull, Edvard 1926. "Endrid Erlendsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 3. Oslo: Aschehoug.
- Bull, Edvard 1929. "Gaute Ivarsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 4. Oslo: Aschehoug.
- Bøgh, Anders 2003. *Sejren i kvindens hånd. Kampen om magten i Norden ca. 1365-89*. Århus: Aarhus Universitetsforlag.
- Christensen, Harry 1983. *Len og magt i Danmark 1439-1481*. Aarhus: Universitetsforlaget.
- Christensen, William 1895/1974. *Unionskongerne og hansestæderne 1439-1466*. København: Universitetsboghandler G. E. C. Gad.
- Daae, Ludvig 1879. *Kong Christiern den førstes norske historie 1448-1458: Festskrift til universitetet i Kjøbenhavn ved dets firehundreaarsfest i juni 1879*. Christiania: Brøgger.

- Dybdahl, Audun 1999. "Bolt, Aslak Harniktsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Ekrem, Inger 1998. *Nytt lys over Historia Norwegie*. Bergen.
- Eriksson, Jan E.G. og Per Thoresen 1976. *Middelalderbyen Tønsberg*. Hefte nr. 5 i serien *Gamle Tønsberg*. Tønsberg: Stiftelsen Gamle Tønsberg. (Nettutgave Fra 1997: <http://www-bib.hive.no/tekster/tunsberg/middelalderbyen/>)
- Eriksson, Anna-Lena 1995. *Maktens boningar. Norska riksborgar under medeltiden*. Stockholm: Almqvist og Wiksell International.
- Erslev, Kristian 1901. *Erik af Pommern: hans kamp for Sønderjylland og Kalamrunionens opløsning*. Bind 2. København: Jacob Erslevs forlag.
- Fladby, Rolf 1965. *Kongebrev i Diplomatarium Norvegicum I-XX,1*. Oslo.
- Gjessing, Helge 1913. *Tunsbergs historie i middelalderen til 1536*. Kristiania: Steen'ske Bogtrykkeri og Forlag.
- Gunnes, Erik 1976. *Norges historie. Rikssamling og kristning ca. 800-1177*. Bind 2. Oslo: Cappelen.
- Hamre, Lars 1966. "Svarte Jöns". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 15. Oslo: Aschehoug.
- Hamre, Lars 1968. *Norsk historie frå omlag år 1400*. Førellesningar. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hamre, Lars 1971. *Norsk historie 1450-1513*. Førellesningar. Oslo: Universitetsforlaget.
- Harrison, Dick 2002. *Karl Knutsson. En biografi*. Lund: Historiska Media.
- Haug, Eldbjørg 2000. "Erik av Pommern". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 2. Oslo: Kunnskapsforlaget
- Haug, Eldbjørg 2001. "Hans". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 4. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Helle, Knut 1974. *Norge blir en stat 1130-1319*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut 1982. *Bergen bys historie*. Bind 1. Bergen: Universitetsforlaget.
- Helle, Knut 1995. *Aschehougs Norgeshistorie. Under kirke og kongemakt 1130-1350*. Bind 3. Oslo: Aschehoug.
- Helle, Knut 2006. "Del 1 – Fra opphavet til omkring 1500". I Helle, Knut, Finn E. Eliassen, Jan E. Myhre og Ola S. Stugu 2006. *Norsk byhistorie*. Oslo: Pax Forlag.
- Holmsen, Andreas 1977. *Norges Historie fra de eldste tider til 1660*. Fjerde utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- <http://www.dokpro.uio.no/litteratur/beyer/norgis.txt>
- Imsen, Steinar 1977. "Mot et forent Norden" og "Treriksunion". I Imsen, Steinar og Jørn Sandnes 1977. *Norges Historie. Avfolkning og union 1319-1448*. Bind 4. Oslo: Cappelen.
- Imsen, Steinar 2000. *Europa 1300-1550*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Johnsen Arne O. 1949. "Odd Alvsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 10. Oslo: Aschehoug.
- Johnsen, Arne O. 1971. *Tønsberg gjennom tidene*. Oslo: Gyldendal.
- Johnsen, Oscar A. 1925. "Christian I" og "Christian II". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 2. Oslo: Aschehoug.
- Johnsen, Oscar A. 1929a. *Tønsbergs historie*. Bind 1. Oslo: Gyldendal.
- Johnsen, Oscar A. 1929b. "Peder Griis". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 4. Oslo: Aschehoug.
- Johnsen, Oscar A. 1938. "Krummedike, Hartvig" og "Krummedike, Henrik". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 8. Oslo: Aschehoug.

- Kjeldstadli, Knut 1999. *Fortida er ikke hva den en gang var*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Koht, Halvdan 1923. "Alv Knutsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1. Kristiania: Aschehoug.
- Koht, Halvdan 1936. "Karl Knutsson Bonde", "Kolbjørn Gerst", "Jon Smør" og "Knut Alvsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 7. Oslo: Aschehoug.
- Koht, Halvdan 1940. "Margareta". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 9. Oslo: Aschehoug.
- Koht, Halvdan 1949. "Olav Nilsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 10. Oslo: Aschehoug.
- Koht, Halvdan 1954. "Rømer, Otte". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 12. Oslo: Aschehoug.
- Koht, Halvdan 1956. *Dronning Margareta og Kalmar-unionen*. Oslo: Aschehoug.
- Koht, Halvdan 1958. "Sigurd Jonsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 13. Oslo: Aschehoug.
- Krag, Klaus 1995. *Aschehougs Norgeshistorie. Vikingtid og rikssamling 800-1130*. Bind 2. Oslo: Aschehoug.
- Leistad, Geirr I. 1995. "De tre Hallvard'ene". I *Norsk slektshistorisk tidsskrift*. Bind XXXV – Hefte 2. Oslo: Norsk Slekthistorisk Forening.
- Leistad, Geirr I. 1997. "Nesøya og nesøygodsets eiere i middelalderen og tidlig nytid". I *Asker og Bærum historielag*. Skrift nr. 37 – 1997.
- Lerdam, Henrik 1996. *Danske len og lensmænd 1370-1443*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Lerdam, Henrik 2001. *Kongen og tinget. Det senmiddelalderlige retsvæsen 1340- 1448*. København: Museum Tusulanums Forlag.
- Liljegren, Bengt 2004. *Regenter i Sverige*. Lund: Historiska Media.
- Lunden, Kåre 1976. *Norges historie. Norge under Sverreætten 1177-1319*. Bind 3. Oslo: Cappelen.
- Mollerup, W. 1881-1882. "Kong Erik av Pommerns udenlandsrejse 1423-1425". I *Dansk historisk tidsskrift*. 5. række. Bind III. København: Den danske historiske forening.
- Moseng, Ole G., Erik Opsahl, Gunnar Pettersen og Erling Sandmo 2007. *Norsk historie I 750-1537*. 2. utgave. Oslo: Universitetsforlaget.
- Munch, P. A. 1849. *Historisk-Geografisk beskrivelse over kongeriget Norge (Noregsveldi) i middelalderen*. Moss: Wilhelm Grams Forlag.
- Nedkvitne, Arnved 1991. "Del 3 - Mennesker i middelalderbyen" og "Del 4 – Senmiddelalderbyen". I Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng 1991. *Oslo bys historie. Byen under Eikaberg*. Bind 1. Oslo: Cappelen
- Nedkvitne, Arnved 1992. "Det norske riksrådet og utenlandske kjøpmenn 1440-1455". I Steinar Suppehellen (red.). *Kongsmenn og krossmenn. Festskrift til Grethe Authèn Blom*. Trondheim: Tapir Forlag.
- Nedkvitne, Arnved 2000. "Del 3 – Mennesker i middelalderbyen". I Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng 2000. *Middelalderbyen ved Bjørvika*. Oslo: Cappelen.
- Njåstad, Magne 1999. "Bolt, Amund Sigurdsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Njåstad, Magne 2001. "Galle, Olav". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 3. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Njåstad, Magne 2002. "Knut Alvsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 5. Oslo: Kunnskapsforlaget.

- Norseng, Per G. 2000. "Del 1 – Byen blir til". I Nedkvitne, Arnved og Per G. Norseng 2000. *Middelalderbyen ved Bjørvika*. Oslo: Cappelen.
- Olesen, Jens E. 1986. *Christoffer av Bayerns breve 1440-1448 vedrørende hans bayerske stamhertugdømme*. København: Selskabet for udgivelse af kilder til dansk historie.
- Opsahl, Erik 1995. "Grethe Authèn Blom: Norge i union på 1300-tallet, del 1 og 2". I *Historisk Tidsskrift*. Bind 74. Oslo: Universitetsforlaget.
- Opsahl, Erik 2001. "Gaute Eiriksson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 3. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Opsahl, Erik 2002. "Jon Svalesson Smør", "Jöns Nilsson Svarte Skåning", "Karl I Knutsson Bonde", "Kolbjørn (Arnaldsson) Gerst" og "Hans Krukow". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 5. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Opsahl, Erik 2003a. "Del 1. 900-1537". I Opsahl, Erik og Sølvi Sogner 2003. *Norsk innvandringshistorie. I kongenes tid 900-1814*. Bind 1. Oslo: Pax Forlag.
- Opsahl, Erik 2003b. "Ogmund Finnsson", "Olav Nilsson", "Rømer, Otte", og "Rømer, Otte Matsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 7. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Opsahl, Erik 2003c. "Nils Henriksson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 6. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Opsahl, Erik 2004. "Sigurd Jonsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 8. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Opsahl, Erik 2007. "Innledning" og "Feider i Norge". I Opsahl, Erik (red.) 2007. *Feider og fred i nordisk middelalder*. Oslo: Unipub.
- Poppe, Noelle H. 1997. *Periferi uten sentrum?* Hovedfagsoppgave UiO.
- Poulsen, Bjørn 2010. "Meeting the King in Late Medieval Denmark". I Hoppenbrouwers, Peter, Antheun Janse og Robert Stein (red.) 2010. *Power and Persuasion*. Turnhout: Brepols.
- Rian, Øystein 1987. "Del 2 – Fra union til provins". I Henriksen, Vera, Øystein Rian, Johan Hjort og Tim Greve 1987. *Norges konger*. Oslo: Grøndahl og Søn.
- Rian, Øystein 1995. *Aschehous Norgeshistorie. Den nye begynnelsen 1520-1660*. Bind 5. Oslo: Aschehoug.
- Rosèn, Jerker 1966. "Maktkampen 1457-1471". I *Den svenska historien. Medeltid 1319-1520*. Bind 2. Stockholm: Albert Bonniers Förlag.
- Sandberg, Per Ø. 2002. "Karl Sigurdsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 5. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Sandberg, Per Ø. 2003. "Odd Alvsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 7. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Schreiner, Johan 1926. "Erlend Endridsson". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 3. Oslo: Aschehoug.
- Steen, Sverre 1942. *Ferd og Fest*. 2. utgave. Oslo: Aschehoug.
- Supphellen, Steinar 1999. "Anders Mus". I *Norsk Biografisk Leksikon*. Bind 1. Oslo: Kunnskapsforlaget.
- Taranger, Absalon 1915. *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Bind 3, del 1. Kristiania: Aschehoug.
- Taranger, Absalon 1917. *Norges historie fremstillet for det norske folk*. Bind 3, del 2. Kristiania: Aschehoug.